

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Кручиненко Вячеслав Вікторович

УДК 316.36 (477.53) «1723/1782» (043.3)

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ШЛЮБНО-РОДИННИХ ВІДНОСИН
У МИРГОРОДСЬКОМУ ПОЛКУ 1723 – 1782 РР.

спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
Томозов Валерій В'ячеславович,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник,
зав. сектору генеалогічних та
геральдичних досліджень

АНОТАЦІЯ

Кручиненко В. В. Історико-демографічне дослідження шлюбно-родинних відносин у Миргородському полку 1723 – 1782 рр. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії НАН України. Київ, 2018.

Зміст анотації

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю історико-демографічного аналізу інститутів шлюбу та родини у Гетьманщині ранньомодерного часу, зокрема Миргородському полку. Станом на сьогоднішній день заявлена тема не була предметом наукових досліджень та залишається поза увагою істориків. З огляду на це, зазначена проблема потребує вивчення, оскільки шлюб і родина є важливою складовою функціонування українського суспільства та соціуму загалом.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена змістом дисертації, в якій сформульовані мета та завдання дослідження. У роботі запропоновано західноєвропейський методологічний підхід, що передбачає вивчення шлюбно-родинних суспільних інститутів за допомогою поєднання таких дисциплін як історія та демографія. До наукового обігу введено значну кількість архівних документів XVIII ст., які зберігаються у Державному архіві Полтавської області та Центральному державному історичному архіві у м. Києві. Дані, що містяться у Генеральному описі Лівобережної України 1765 – 1769 рр., метричних книгах, судових справах, дозволяють комплексно проаналізувати статевовікову та шлюбно-родинну структуру Миргородського полку ранньомодерного часу крізь призму історичної демографії. Вперше у вітчизняній історіографії вивчено типологію та склад домогосподарств, охарактеризовано соціально-економічний стан родин, досліджено шлюбний стан сільського/міського населення на території вище зазначеного полку. Встановлено рівень остаточної

безшлюбності, середній вік укладання сімейних союзів, вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Визначено частоту укладання перших і повторних шлюбів, їх тривалість. Описано шлюбну поведінку мешканців Миргородського полку, зокрема родинні стратегії, вибір подружніх партнерів на шлюбному ринку, сезонність шлюбів і перелюб.

Наукове та практичне значення полягає в тому, що зроблені в дисертації висновки на основі обліково-статистичних і судових архівних документів допомогли проаналізувати інститути шлюбу та родини у Миргородському полку 1723 – 1782 рр. в історико-демографічному вимірі. Запропоновані узагальнення та розрахунки можна використати при дослідженні сімейних союзів і домогосподарств Гетьманщини XVIII ст., для вивчення таких наук як історична демографія, демографічна статистика, соціологія, соціокультурна антропологія, етнографія, етнологія, культурологія, історія України, історіографія, спеціальні історичні дисципліни, історичне джерелознавство.

Джерельна база дисертаційного дослідження є репрезентативною, оскільки включає в себе законодавчо-правові акти, Румянцевський опис (подвірний перепис населення), метричні книги для запису народжених, одружених, померлих парафіян православних церков Миргородського полку, матеріали судових справ і дозволяє комплексно вивчити тему нашої розвідки.

У дисертації проведено аналіз статево-вікової структури населення Миргородського полку та з'ясовано, що чисельність чоловіків була більшою, ніж жінок. Розраховано індекси маскулізації у містечках і селах – 100,4, 100,6, які свідчать про збалансованість статевої структури мешканців досліджуваної адміністративно-територіальної одиниці.

Розглянуто типологію родин Миргородського полку XVIII ст. відповідно до класифікації П. Ласлетта, яка передбачає поділ на нуклеарні, розширені та мультифокальні двори. Переважну кількість родин становили повні нуклеарні домогосподарства. У кожній домовій спільноті проживало 10 – 11 осіб. Для населення характерним було співмешкання кількох поколінь сімей. Левова частка родин складалася з чоловіків, дружин і їхніх дітей. Рівень достатку домової спільноти залежав від приналежності до тієї чи іншої соціальної групи,

чисельності членів у домогосподарстві, кількості рухомого та нерухомого майна, стану приміщень. Встановлено, що у найбідніших дворах мешкали родини вдів, а у заможних – сім'ї козаків. Склад і типи домових спільнот відображають стандартну демографічну модель родин Гетьманщини.

Доведено, що у Миргородському полку існував «неєвропейський тип шлюбності». Середній вік укладання перших шлюбів для чоловіків і жінок становив менше 22-х років. У більшості випадків вікова різниця між шлюбними партнерами становила 0 – 4 роки, коли молодші жінки укладали сімейні союзи. Рідко вінчалися, якщо дружини були старшими за чоловіків. Загалом, пріоритетними стали шлюби між ровесниками.

Проаналізовано також шлюбний стан, що включає в себе поділ осіб на 3 групи: 1) ті, хто перебували поза шлюбом; 2) шлюбні пари; 3) вдівці/вдови та розлучені. Найбільше число позашлюбних жителів перебували у віковій категорії 15 – 19 років, а найменше – 30 – 34 роки. Причинами холостяцтва/незаміжності були психічні та фізичні вади здоров'я. У таких випадках помітно зменшувалися шанси укласти шлюб. Основу шлюбної структури населення становили одружені. Найбільша частка шлюбних пар знаходилась у віковій групі 20 – 29 років. Майже кожен/кожна житель/жителька перебували у шлюбі. Левову частку вдівців/удів складали літні люди. За допомогою методики Л. Анрі та А. Блюма підраховано, що показник остаточної безшлюбності дорівнював 0.

Найпоширенішою була практика укладання перших шлюбів. Більшість жителів вступали до шлюбу лише один раз за життя. Тривалість сімейних союзів залежала від тривалості життя чоловіка/дружини. У метричних книгах і Румянцевському описі найбільше записано шлюбів середньої тривалості (5 – 19 років). Родинні стратегії ґрунтувалися на соціальних можливостях потенційного шлюбного партнера.

Функціонування необхідного життєвого циклу родини залежало від сезонності шлюбів. Найбільша кількість укладення сімейних союзів зафіксовано взимку, найменша – влітку. Це пояснюється впливом релігійних

заборон, соціально-економічними умовами та звичаями православного населення Гетьманщини.

Географія шлюбного ринку населених пунктів Миргородського полку вказує на те, що мешканці вінчалися лише у церквах вище вказаної адміністративно-територіальної одиниці. Як правило, більшість шлюбів укладалися між прихожанами однієї парафії.

У розвідці порушено проблему шлюбного та позашлюбного сексу. Використані документальні матеріали свідчать про те, що шлюбна поведінка подружніх пар часто залежала від релігійних заборон і суспільної думки громади. В основному сексуальне життя одружених чоловіків/жінок проходило в законних шлюбах. Однак, інтимні відносини мешканців Миргородського полку, які перебували в шлюбах, не були інтенсивними (середнє значення народжуваності в родині – 3 – 4 дитини. Причинами цього могли стати безпліддя чи перелюб.

У метричних книгах є записи про незаконнонароджених дітей, які з'являлися на світ унаслідок позашлюбних зв'язків. У деяких шлюбних парах існувала проблема перелюбу. Учасники подружніх зрад порушували законодавчі та релігійні заборони.

Ключові слова: історична демографія, стать, вік, населення, шлюб, родина, Гетьманщина, Миргородський полк.

ABSTRACTS

V.V. Kruchynenko. Historical and demographic research of marriage and family relations in Mirgorod regiment in 1723 – 1782. – qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2018.

Content

The urgency of the chosen topic is determined by the necessity of the historical-demographic analysis of the institutions of marriage and family in the Hetmanate of early modern times, in particular, the Mirgorod regiment. As of today, the claimed subject was not the subject of the scientific research and was remained out of the attention of historians. In view of this, this problem needs to be studied, since marriage and family are an important part of the functioning of Ukrainian society and society itself.

The scientific novelty of the obtained results is due to the content of the dissertation, in which the purpose and objectives of the research are formulated. The paper proposes a Western European methodological approach that involves the study of marriage-related public institutions through a combination of disciplines such as history and demography. A large number of archival documents of the XVIII centuries, which have been kept in the State Archives of the Poltava region and the Central State Historical Archives in Kyiv, have been introduced to the scientific circulation. The data contained in the General Description of the Left Bank of Ukraine from 1765 to 1769, metric books, litigation, allow us to analyze comprehensively the sex-age and marital and family structure of the Mirgorod regiment of early modern times through the prism of historical demography. For the first time in domestic historiography the typology and composition of households have been studied, socio-economic status of families has been characterized, the marital status of rural / urban population in the territory of the above mentioned regiment has been studied. The level of ultimate celibacy was established, the average age of marital union, the age difference between married men and women. Frequency of making first and second marriages, their duration is determined. The marital behavior of residents of the Mirgorod regiment, in particular family strategies, the choice of marital partners in the marital market, the seasonality of marriages and adultery, is described.

The scientific and practical significance is that the conclusions made in the dissertation on the basis of registration, statistical and judicial archival documents helped to analyze the institutes of marriage and family in the Mirgorod regiment of

1723 – 1782 in the historical and demographic dimension. The proposed generalizations and calculations can be used in the study of family unions and households of the Hetmanate of the eighteenth century, for the study of such sciences as historical demography, demographic statistics, sociology, sociocultural anthropology, ethnography, ethnology, cultural studies, history of Ukraine, historiography, special historical disciplines, historical sources of sources .

The source base of the dissertation research is representative, since it includes legislative acts, Rumyantsev's description (household census), metrical books for the recording of born, married, deceased parishioners of the Orthodox churches of the Mirgorod regiment, materials of cases and allows us to comprehensively explore the subject of our intelligence.

The dissertation analyzes the sex-age structure of the population of the Mirgorod regiment and found that the number of males was higher than that of women. Masculinization indices in towns and villages are calculated – 100,4, 100,6, which testify to the balance of the sexual structure of the inhabitants of the investigated administrative-territorial unit.

The typology of families of the Mirgorod regiment of the XVIII centuries is considered. in accordance with the classification of P.Laslett, which involves the division into nuclear, expanded and multifocal yards. The vast majority of families were full niche households. Each house community has 10 to 11 people. Characteristic for the population was the marriage of several generations of families. The lion's share of families consisted of men, wives and their children. The level of abundance of the domestic community depended on belonging to one or another social group, the number of members in the household, the number of movable and immovable property, the condition of the premises. It was established that the families of the widows lived in the poorest courts, and the families of the Cossacks were wealthy. The composition and types of home communities reflect the standard demographic model of the Hetmanate families.

It is proved that there was a «non-European type of marriage» in the Myrgorod regiment. The average age of making first marriages for men and women was less than 22 years old. In most cases, the age difference between marital partners was 0-4

years when younger women entered into family unions. Rarely married if the wives were older than men. In general, priority was given to marriages between peers.

The marital status, which includes the division of persons into 3 groups, was also analyzed: 1) those who were out of wedlock; 2) marriage couples; 3) widows / widows and divorced. The highest number of extramarital residents was in the age group of 15-19 years, and the smallest – 30 - 34 years. The reasons for being bachelor / unmarried were mental and physical health problems. In such cases, the chance of marriage diminished markedly. The basis of the marriage structure of the population were married. The largest share of marriage couples was in the age group of 20 - 29 years. Almost every resident / resident was married. The lion's share of widows / widows was elderly people. Using the technique of L. Henry and A. Blum, it was calculated that the indicator of ultimate celibacy was 0.

The most common practice was the practice of concluding the first marriages. Most of the inhabitants married only once in their lifetime. Duration of family consoles depended on the life span of a husband / wife. In the metric books and Rumyantsev's description, marriages of medium duration (5-19 years) are most often recorded. Family strategies were based on the social potential of a potential marriage partner.

Functioning of the necessary life cycle of the family depended on the seasonality of marriages. The highest number of family unions recorded in winter, the smallest – in the summer. This is due to the influence of religious prohibitions, socio-economic conditions and customs of the Orthodox population of the Hetmanate.

The geography of the marital market of the settlements of the Myrgorod regiment indicates that the inhabitants married only in the churches above the above administrative-territorial unit. As a rule, most marriages were made by native parish parishioners.

Investigation has raised the issue of marriage and extra-marital sex. Used documentary evidence suggests that the marriage of married couples often depended on religious prohibitions and community opinion. In the main, the sexual life of married men / women was legal marriage. However, the intimate relationships of the inhabitants of the Myrgorod regiment, who were married, were not intense (the

average birthrate in the family was 3-4 children. The reasons for this could be infertility or adultery.

Metric books contain records of illegitimate children who have been born as a result of extramarital affairs. In some marriages there was a problem of adultery. Participants in marital treason violated legislative and religious prohibitions.

Key words: historical demography, gender, age, population, marriage, family, Hetmanate, Myrgorod regiment.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Кручиненко В. В. Шлюбний стан населення села Мануйлівка Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису) / В. В. Кручиненко // Історична пам'ять. – 07/2012. – Вип. 28. – С. 78 – 85.

2. Кручиненко В. В. Шлюбний стан сільського населення Миргородського полку в другій половині XVIII століття: історико-демографічний аналіз (за даними Румянцевського опису) / В. В. Кручиненко // Історична пам'ять. – 01/2013. – Вип. 29. – С. 48 – 57.

3. Кручиненко В. Шлюбна структура населення Миргородського полку в другій половині XVIII ст. / В. Кручиненко // Народознавчі зошити. – 2014. – №2. – С. 344 – 349.

4. Кручиненко В. Половозрастная структура населения Миргородского полка во второй половине XVIII в. / В. Кручиненко // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №4. – С. 128 – 134.

5. Кручиненко В. В. Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік у селах Миргородського полку в другій половині XVIII ст. / В. В. Кручиненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 33 – 36.

**у публікаціях, що додатково відображають результати
дисертаційного дослідження:**

6. Кручиненко В. В. Брачное состояние сельского населения Миргородского полка во второй половине XVIII в.: историко-демографический анализ (по данным Румянцевской описи) / В. В. Кручиненко // «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории»: материалы XII международной заочной научно-практической конференции. (09 апреля 2013 г.) – Москва: Изд. «Международный центр науки и образования», 2013. – С. 31 – 40.

7. Кручиненко В. В. Шлюбний вік у містечках Миргородського полку 1765 – 1769 рр. / В. В. Кручиненко // Сучасні тенденції розвитку науки і техніки в умовах глобалізації. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 25 лютого 2014 р.). – Центр Науково-Практичних Студій, 2014. – С. 5 – 9.

8. Кручиненко В. Історико-демографічний аналіз шлюбної структури міського населення Миргородського полку в 1765 – 1769 рр. / В. Кручиненко // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: збірник статей / За заг. ред. канд. філол. наук, проф. О. С. Черемської, д-ра філософ. наук, проф. О. М. Кузя. – Х.: Видавець Іванченко І. С., 2014. – С. 180 – 185.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія теми.....	9
1.2. Характеристика джерел.....	27
1.3. Методи дослідження.....	46
Висновки до розділу 1.....	50
РОЗДІЛ 2 СТАТЕВО-ВІКОВА ТА РОДИННА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ.....	52
2.1. Статеві-віковий поділ населення.....	52
2.2. Типологія родин.....	61
2.3. Соціально-економічна характеристика родин.....	67
Висновки до розділу 2.....	81
РОЗДІЛ 3 ШЛЮБ І ШЛЮБНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ	85
3.1. Шлюб у XVIII ст.: історична реконструкція.....	85
3.2. Шлюбна структура мешканців.....	95
3.3. Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік.....	101
3.4. Цивільний стан наречених і частота укладання повторних шлюбів.....	107
3.5. Тривалість шлюбів.....	116
Висновки до розділу 3.....	124
РОЗДІЛ 4 ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА ЖИТЕЛІВ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ У XVIII СТ.	127
4.1. Вибір шлюбного партнера: родинні стратегії та шлюбний ринок.....	127
4.2. Сезонність шлюбів.....	133
4.3. Позашлюбні зв'язки.....	139

Висновки до розділу 4.....	148
ВИСНОВКИ.....	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	162
ДОДАТКИ.....	186

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

В/з	видані заміж
ДАПО	Державний архів Полтавської області
див.	дивись
мал.	малюнок
О	Одружені
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года
ст.	століття
табл.	таблиця
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історичної науки широко застосовується міждисциплінарний підхід, який передбачає поєднання взаємопов'язаних дисциплін – історії та демографії. З одного боку, це зумовило зростання інтересу учених до побутової історії ранньомодерного часу. З іншого ж, у студіюванні демографічних аспектів соціальної історії Лівобережної України залишилось поза увагою комплексне вивчення суспільних інститутів шлюбу та родини. Їхня еволюція була нерозривно пов'язана зі становленням норм звичаєвого права, які виступали одним із важливих регуляторів шлюбно-родинного життя в Україні впродовж історичного періоду її розвитку. Виклики сьогодення переконують у необхідності розгляду й урахування помилок і прорахунків історичної минувшини.

У руслі зазначених тенденцій наукових пошуків, які спрямовані на вивчення суспільної поведінки українського населення ранньомодерного часу, вкажемо на важливість з'ясування історико-демографічних аспектів шлюбу та родини.

Шлюбна ситуація на території Гетьманщини впродовж XVIII ст. належить до малодосліджених проблем вітчизняної історії та культури. Між тим, аналіз досвіду регулювання родинних відносин у XXI ст. може стати в нагоді й для впорядкування такої сфери в сучасному українському суспільстві. Не досить простудійованими залишаються питання про вплив звичаєвого права на родинне життя й на сучасному етапі розвитку. Правові норми регулювали цю приватну галузь суспільних відносин в українському суспільстві.

У традиційному розумінні «шлюб – форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки стосовно одне одного та їхніх дітей» [131, с. 148]. Родина – «один із найважливіших соціальних інститутів, який забезпечує відтворення генерації людей» [75, с. 59]. Сьогодні виділяють функції родини, серед яких; економічна, репродуктивна, виховна, реактивна, комунікативна, регулятивна та інші. Це перший осередок виховання громадянина та члена соціуму.

Історично склалися різні форми й типи родини/шлюбу, які ґрунтувалися на особливостях демографічної ситуації, національних традиціях, принципах державної та суспільної регламентації. Тому вважаємо необхідним з'ясування етапів становлення шлюбно-родинних традицій в родинному житті українського суспільства в історичній ретроспективі.

У XVIII ст. Гетьманщина була адміністративно-територіальним утворенням із автономними та державними правами в складі Російської імперії. Її територія поділялася на 10 полків: Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський та Полтавський.

Попри те, що інститути шлюбу та родини є важливою складовою функціонування будь-якого суспільства, шлюбно-родинна характеристика населення Гетьманщини (зокрема, й Миргородського полку) ще не була предметом спеціального дослідження. Цей факт в умовах адаптації в українську історіографію світових принципів історіописання та поширення ідей антропологічного повороту, який являє собою новий погляд на історію, значно актуалізує проблему. Вивчення таких важливих подій в житті людини як шлюб і створення родини проводиться на стикові історії та демографії. Для цього у західноєвропейській історичній науці розроблено комплекс історико-демографічних методик, які вітчизняна соціальна історія починає лише засвоювати. Тож, студіювання заявленої теми має наукове значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (державний реєстраційний номер 0115U002126).

Мета дослідження: дослідити шлюб і родину в Гетьманщині XVIII ст. за допомогою методів історичної демографії.

Для реалізації мети ставляться наступні завдання:

- дослідити стан розробки проблеми в історіографії, проаналізувати джерельну базу та обґрунтувати доцільність обраної методології наукового дослідження;

- простудіювати статеву-вікову та родинну структуру населення Миргородського полку, типологію домогосподарств, соціально-економічне становище родин;

- охарактеризувати шлюб і шлюбність населення Миргородського полку за допомогою реконструкції цього суспільного інституту в ранньомодерний період, висвітлення шлюбної структури, рівня безшлюбності й шлюбного віку, тривалості сімейних союзів та обсягу цивільної правосуб'єктності наречених;

- вивчити шлюбну поведінку та шлюбні стратегії мешканців Миргородського полку, особливості сезонності шлюбів, а також наявність позашлюбних зв'язків.

Об'єкт дослідження – шлюб і родина в ранньомодерному соціумі Гетьманщини XVIII ст. на прикладі мешканців Миргородського полку.

Предметом дослідження є функціонування інститутів шлюбу та родини у суспільстві Гетьманщини.

Хронологічні межі становлять період із 1723 р. до 1782 р. Нижня межа обумовлена появою компуту Миргородського полку 1723 р., який документально затвердив новий адміністративно-територіальний устрій [84]. Верхня хронологічна межа (1782 р.) пов'язана з часом ліквідації полків, зокрема і Миргородського [153, с. 52].

Географічні межі дисертації охоплюють Миргородський полк – один із 10 адміністративно – територіальних полків Гетьманщини (Лівобережної України) у XVIII ст.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії інститути шлюбу та родини у Миргородському полку стали об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження.

Нам вдалося:

- вивчити типологію та склад домогосподарств, їхній соціально-економічний стан, шлюбну структуру на території Миргородського полку;

- встановити рівень остаточної безшлюбності та середній вік укладання шлюбів, а також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками;
- з'ясувати частоту укладання перших і повторних шлюбів;
- охарактеризувати сезонність шлюбів, стратегію й тактику учасників родинних відносин, описати шлюбні та позашлюбні зв'язки;
- увести до наукового обігу неопубліковані документи, за допомогою методів історичної демографії реконструювати інститути шлюбу та родини у житті населення Миргородського полку.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх можна використати при вивченні таких наукових дисциплін як історична демографія, статистика, соціологія, соціокультурна антропологія, під час роботи історичних гуртків та факультативів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати тезово опубліковані на міжнародних конференціях: XII Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії, історії» (Москва, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку науки і техніки в умовах глобалізації» (Київ, 2014); IV Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2014). Матеріали дисертації обговорювалися на аспірантських семінарах при кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження викладено у п'ятьох фахових публікаціях.

Структура тексту дисертації обумовлена метою та завданнями розвідки. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (24 сторінки), додатків (23 сторінки). Загальний обсяг дисертації – 208 сторінок, з них основного тексту – 161 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

На сьогоднішній день доводиться констатувати відсутність в українській історичній науці узагальнюючих праць, пов'язаних із демографічними характеристиками інститутів шлюбу та родини в Гетьманщині XVIII ст. Розвідки вітчизняних учених з даної проблематики, що з'явилися в 2000-х рр., є поодинокими і торкаються лише вузьких аспектів заявленої теми. Поряд із цим зазначимо, що здобутки зарубіжних фахівців у вивченні шлюбно-родинної демографічної історії, є доволі помітними. Однак їхні дослідження територіально не охопили соціум Лівобережної України. Спираючись на ці факти, а також міждисциплінарний підхід у нашій роботі, висвітливо стан розробки проблеми вивчення шлюбно-родинних відносин у працях українських і зарубіжних учених.

Історіописання еволюції шлюбу та родини як суспільних і правових інститутів умовно поділяємо на три групи: 1) концептуально-методологічні праці; 2) розвідки, присвячені шлюбно-родинним аспектам в тому чи іншому географічному регіоні; 3) дослідження джерельної бази, використаної у дисертації (Рум'янцевського опису та метричних книг).

До **першої групи** входять праці, що носять концептуально-методологічний характер. У них доводиться необхідність історико-демографічної реконструкції населення, а зокрема і відтворення шлюбно-родинного життя індивідів ранньомодерного часу. З огляду на це доцільно звернути увагу на здобутки зарубіжних учених. Саме вони вперше у світовій історіографії почали комплексно та методологічно займатися питаннями, пов'язаними із соціальною історією своїх держав. Під цим кутом зору неможливо оминати роботу французького демографа XX ст., представника

школи «Анналів» Адольфа Ландрі (Adolphe Landry) «Демографічна революція, дослідження та тести з проблем населення» («La révolution démographique, études et essais sur les problèmes de la population»). Він увів у науковий обіг поняття демографічного режиму, або відтворення населення (поєднання рівнів народжуваності та смертності) в межах теорії демографічної революції [225, р. 54]. Дана концепція знайшла своє методологічне продовження у монографії співвітчизників А. Ландрі Луї Анрі (Louis Henry) та Алана Блюма (Alan Blum) «Методика аналізу в історичній демографії». Учені стверджують, що книга є вступом до методів історичної демографії та детально пояснюють, як використовувати різні архівні матеріали для проведення аналізу [46, с. 8]. У цій фундаментальній праці вміщена достатня кількість методів обрахунку інформації (в тому числі є способи підрахунків при вивченні шлюбно-родинної ситуації в тому чи іншому регіоні).

Ціла плеяда польських істориків займалася вивченням демографічних характеристик статево-вікової та шлюбної структури населення. На початку ХХ ст. першим, хто почав займатися окресленими питаннями, став Францішек Буяк (Franciszek Bujał) [192]. У даному контексті варто згадати і про науковий доробок Єжи Хольцера (Jerzy Holzer) [211], Вітольда Кулі (Witold Kula) [222], Єжи Міхалевича (Jerzy Michalewicz) [230].

Цезарій Кукльо (Cezary Kukło) – автор декількох монографій, що стосуються статево-вікових та шлюбно-родинних аспектів. Тому інформативною для вивчення є його праця «Родина у Варшаві ХVІІІ ст.» («Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie»). У цій книзі є інформація про методи обробки матеріалу, зокрема вказується як необхідно працювати із метричними книгами. Крім того, Ц. Кукльо детально проаналізував варшавські родини ХVІІІ ст. [221]. Ще одна фундаментальна праця має назву «Демографія Речі Посполитої» («Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej»). Ця книга – методично-практична розвідка, в якій висвітлюються демографічні характеристики населення Речі Посполитої [218].

Англійський історик та демограф – Пітер Ласлетт (Peter Laslett) здійснив класифікацію домогосподарств, спираючись на структуру родини. Спеціаліст

виділив три основні типи домогосподарств: 1) просте, або нуклеарне, сімейне господарство, що складається з однієї подружньої пари з дітьми і без них; 2) «розширене» сімейне домогосподарство, яке утворюється тоді, коли в одному дворі разом із подружньою парою проживає ще один або кілька родичів, котрі не утворюють подружніх пар; 3) мультифокальне сімейне домогосподарство, котре складається з декількох нуклеарних родин [107, с. 136 – 138]. П. Ласлетт разом із Юджином Хеммелом (Eugene Hammel) написали спільну статтю, в якій виділили п'ять типів домогосподарств: 1) господарство, ведене самотньою людиною; 2) господарство, члени якого могли бути родичами, але не утворювали шлюбних пар; 3) господарство на основі однієї шлюбної пари з дітьми; 4) розширене господарство, в якому окрім шлюбної пари були й інші родичі (холості або вдови); 5) багатосімейне господарство, в якому було декілька шлюбних пар [210].

Друга історіографічна група представлена розвідками, автори яких вивчали особливості шлюбно-родинних відносин на різних територіях. Помітний внесок для вивчення соціальних аспектів указаної проблеми в ранньомодерний період зробили британські історики. Серед них виокремлюємо праці Ральфа Хоулбрука (Ralph Houlbrooke) [212], Вілла Костера (Will Coster) [194], Алана Макферлейна (Alan Macfarlane) [229], Девіда Кресси (David Cressy) [196], Мері Ебботт (Mary Abbott) [187], Лоренса Стоуна (Lawrence Stone) [244], Річарда Едейра (Richard Adair) [188], Едварда Ріглі (Edward Wrigley), Роджера Скофілда (Roger Schofield), Джима Оеппена (Jim Oepen), Роса Девіса (Ros Davies) [202], П. Ласлетта, Мерилін Клерк (Marilyn Clarke) [226; 227; 228], Філіпа Гривіна (Philip Greven) [209], Річарда Волла (Richard Wall) [247], Браєна Оузвейта (Brian Outhwaite) [232], Ребекки Проберт (Rebecca Probert) [237], Крістін Роулстон (Christine Roulston) [239].

Джон Хаджнал (John Hajnal) довів необхідність вивчення тих структур родини, які зосереджувалися в різних регіонах світу. Історик зміг порівняти західний та східноєвропейський типи шлюбної поведінки [176, с. 23]. У цьому ж контексті варто вказати спільну роботу представника австрійської школи історичної демографії Міхаеля Міттерауера (Michael Mitterauer) та російського

науковця Олександра Кагана [231], також розвідку Пітера Кцапа (Peter Czap) [197].

Французькі історики ХХІ ст. Жан-Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin), Жак Дюпак'є (Jacques Dupâquier), Луї Жадін (Louis Jadin) і П'єр Шоню (Pierre Chaunu) зробили певний внесок у вивчення історико-демографічних характеристик родини. Ж.-Л. Фландрін написав монографію, у якій подає детальний аналіз спорідненості, родинних відносин у ранньомодерній Франції [204]. Ж. Дюпак'є та Луї Жадін проаналізували структуру родин і домогосподарств на Корсиці впродовж 1769–1771 рр. [200]. Монографія П. Шоню «Цивілізація класичної Європи» всебічно розкриває цивілізацію Європи (включаючи і Росію) 1630–1760 рр. Учений розглядає цю епоху з двох точок зору: 1) демографії, законів, які регулюють життя великих людських мас і 2) духовної історії та історії релігії. Зокрема, у своїй праці П. Шоню торкнувся демографічного аспекту шлюбів. Він зробив висновок, що укладання шлюбу в суспільстві сприймалося позитивно. Даний факт науковець підтвердив тим, що у класичній Європі коефіцієнт безшлюбності був низьким [184, с. 185].

Європейське історіописання (із проблем вивчення родинної структури та двору на Балканах) продовжили болгарська дослідниця Марія Тодорова (Maria Todorova) та австрійський науковець Карл Казер (Karl Kaser). Так, монографія М. Тодорової «Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria» («Балканська сімейна структура та європейська модель: Демографічні зміни в Османській Болгарії») містить інформацію про структуру родини й демографічні зміни, шлюб і шлюбність, народжуваність та фертильність, смертність, розміри домогосподарств у зазначеному регіоні [246]. Книга К. Казера має назву «Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur» («Сім'я та спорідненість на Балканах: Аналіз зникаючої культури»). У ній увага історика зосереджена на структурі родини, а також соціально-демографічних моделях Середземномор'я, Західної та Східної Європи [214].

Інститути шлюбу та родини стали предметом спеціального вивчення для польських учених. Так, Міхал Копчинський (Michał Kopczyński), спираючись на

податковий облік та переписи населення, охарактеризував польські селянські родини XVII–XVIII ст. [217]. Інший дослідник – Мічислав Кедельський (Mieczysław Kędelski) проаналізував демографічний розвиток Познані впродовж XVIII–XIX ст., зокрема ним реконструйовано познанські родини та домогосподарства [215].

Одна із монографій Ц. Кукльо присвячена статусу самотньої жінки в міському соціумі Речі Посполитої. При висвітленні демографічної та соціальної структури домогосподарств, учений вказує на провідну роль осіб жіночої статі [219]. У даному контексті розглянемо книгу «Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne społeczne i gospodarcze» («Родина та домогосподарство на польських землях у XV–XX ст.: Суспільно-господарська демографічна структура»). Вона містить в собі інформацію про польські та європейські родини доіндустріальної та індустріальної епох. Автор вказує на стратифікацію тогочасного суспільства та соціальні гарантії кожної з груп (багаті селяни, середній клас, уніатське духовенство, дрібне та середнє дворянство, євреї у великих і малих містах [220].

Певний внесок у польське історіописання зробили також Станіслав Боровський (Stanisław Borowski) [189; 190], Ришард Войтович (Ryszard Wójtowicz) [249], а Єва Бродницька (Ewa Brodnicka) [191], Ярослав Спихала (Jarosław Spychała) [241; 242; 243], Данута Дашкевич-Ордиловська (Danuta Daszkiewicz-Ordyłowska) [198; 199], Галіна Герліх (Halina Gerlich) [205], Крістіна Гурна (Krystyna Górna) [206], Яцек Кохановіч (Jacek Kochanowicz) [216], Марек Гурни (Marek Górny) [207; 208], Маріан Паулевіч (Marian Paulewicz) [233], Едмунд П'ясецьки (Edmund Piasecki) визначив сезонність народжень [235; 236], Маріан Сурдацькі (Marian Surdacki) [245, s. 495 – 534], Ханна Куровська (Hanna Kurowska) [223], Збігнєв Квасний (Zbigniew Kwaśny) [224], Малгожата Змієвська (Małgorzata Zmijewska) [251].

Томаш Вісліч (Tomasz Wiślicz) присвятив свою монографію проблемі шлюбів та позашлюбних зв'язків у польських селах XVII–XVIII ст. Він дослідив правила при виборі шлюбних партнерів, роль батьків та опікунів в

укладенні шлюбів, поняття кохання, приязні та прихильності у родинних стосунках, сексуальне життя, свободу шлюбних партнерів, розлучення. У роботі проведено аналіз фактів перелюбу, за який передбачалися покарання відповідно до тогочасного кримінального законодавства [248].

Помітне місце у всесвітній історичній науці з питань шлюбу та родини також посідають праці німецьких учених Едуарда Фукса (Edward Fuchs) [175], Райнхард Зідер (Reinhard Zider) [86], Крістіана Пфайстера (Christian Pfister) [234], Юргена Шлюмбама (Jürgen Schlumbohm) [240], Йозефа Емера (Josef Ehmer) [201] та Георга Фертіга (Georg Fertig) [203].

Американська учена Стефані Кунц (Stephanie Coontz) дослідила історію американських родин упродовж 1600–1900 рр. [193], а її співвітчизник Деніел Кайзер (Daniel Kaiser) проаналізував структуру міської родини Росії та деякі аспекти шлюбної поведінки за матеріалами переписів десяти міст (Бєлева, Боровська, В'ятки, Зарайська, Малоярославця, Рязані, Торопця, Тули, Углича, Устюжни) за період із 1710 по 1720 рр. [213]. Доповнив наукову царину Девід Ренсел (David Ransel), який дослідив відносини між батьками та дітьми у дореволюційній Росії. Автор простежив еволюцію родини, вплив на неї кріпосництва та самодержавства [238].

Наступними представницями в американській історіографії є Крістін Воробец (Christine Worobec) та Ненсі Котт (Nancy Cott). Перша – авторка монографії «Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emansipation Period» («Селянська Росія: Сім'я та община в післяреформений період»), яка присвячена вивченню питань родинної структури російського селянства поряд із широким колом соціально-історичних проблем [250]. Н. Котт присвятила одну із своїх книг історії шлюбу в США. Авторка висунула концепцію, яка полягає у тому, що шлюб був завжди публічним інститутом [195, р. 297].

Канадська учена Елізабет Ебботт (Elizabeth Abbott) – авторка монографії «A history of marriage» (Історія шлюбу). Учена пояснила поняття «традиція шлюбу» та описала її особливості, не оминула увагою ритуали романтики, соціальні зобов'язання, одностатеві та двостатеві шлюби, придане як об'єкт майнових відносин [186].

Продовжуючи аналізувати історіографію нашої проблеми, звернемося до здобутків російських спеціалістів у сфері вивчення шлюбно-родинних відносин. Так, Маргарита Любарт написала монографію «Сім'я у французькому суспільстві XVIII – початку XX століття» («Семья во французском обществе XVIII – начало XX века»), у якій простежила еволюцію форм шлюбу та родинної структури. У цій книзі родина розглянута як форма суспільного побуту, що акумулювала в себе життєвий досвід звичайних людей [115]. До вивчення залучено широке коло джерел, що дало змогу ученій створити фундаментальну працю на основі міждисциплінарного підходу, який проводився на стикові історії, етнографії, права, демографії, фольклористики та літератури.

В'ячеслав Александров проаналізував структуру російської селянської родини впродовж XV–XIX ст. та дослідив зміни середньої населеності селянського двору та структуру селянських родин у різних областях країни. У центрі його уваги були і питання взаємозв'язку типології селянської родини та господарських, майнових і соціальних процесів на селі, населеність двору та числа робітників [45].

У роботі Василя Лещенка «Російська сім'я (XI–XIX ст.)» («Русская семья (XI–XIX вв.)») подана широка панорама поліфункціональності православної родини, що існувала в Росії впродовж її майже тисячолітньої історії. Формування родини, народження дітей та їх виховання, статева зрілість та залицяння, вступ у шлюб і сімейні колізії [110].

Монографія Юрія Лотмана «Бесіди про російську культуру. Побут і традиції російського дворянства (XVIII – початок XIX століття)» («Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)») доповнила російську історіографію новими дослідженнями. Йдеться про заручини, укладання та розірвання шлюбів, вивчено який статус мала жінка у середовищі дворян Російської імперії [113].

Основною працею Бориса Миронова є монографія «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.): Генезис особистості, демократичної сім'ї, громадянського суспільства та правової держави»

(«Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства»). Автор під новим кутом зору розглянув широке коло питань, зокрема демографічні проблеми та перехід від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, розвиток малої родини та демократизацію внутрішньо родинних відносин, соціальну структуру та соціальну мобільність населення, цивільне право у Російській імперії [127, с. 158 – 257; 128, с. 38 – 46].

Російські історики вивчали окремі регіони доби імперії. Ольга Кох проаналізувала селянський двір та селянську родину на Двіні початку XVIII ст. [102]. Ніна Міненко у одній зі своїх розвідок дослідила шлюбний стан російського селянського та служивого населення Південно-Західного Сибіру впродовж XVIII – першої половини XIX ст. [124]. Нею була підрахована чисельність та з'ясована структура селянської родини [126]. Учена написала монографію, присвячену демографічним характеристикам селянської родини Західного Сибіру вище зазначеного періоду [125].

Ольга Фоміна подала майново-демографічну характеристика московської купецької родини останньої третини XVIII ст. У її роботі є підрозділи, присвячені структурі та типу московських купецьких родин зазначеного періоду, їх шлюбній структурі, вдівству, розлученням. Дослідниця дійшла висновку, що шлюбна поведінка міських жителів істотно відрізнялася від тієї, яка існувала в селянському середовищі. У московському купецькому середовищі як чоловіки, так і жінки вступали в шлюб значно пізніше, ніж селяни. При цьому чітко простежувалась тенденція до підвищення шлюбного віку, що було викликано не змінами шлюбного законодавства (допустимий шлюбний вік залишився на колишньому рівні), а внутрішньою логікою професійної діяльності купецтва, для якого найважливішою умовою стало збереження та примноження родинного капіталу [174, с. 47 – 119].

Надія Нікішина дослідила родину гірничозаводського населення Алтаю другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Учена проаналізувала вплив гірничозаводського виробництва на родину та демографічні процеси. Вона торкнулася питань шлюбів серед гірничозаводського населення Алтаю,

указавши склад обвінчаних, умови та форми укладання шлюбів, весільні обряди. Авторка підкреслює, що найбільш типовою залишалася родина з 2 – 4 чоловік. Частка родин збільшувалася за рахунок ускладнення її структури. Дво- та трипоколінні великі сім'ї складали до 10 % від загального числа родин. Чотирьохпоколінні сім'ї зустрічалися вкрай рідко. Серед великих сімей переважали батьківські і материнські вдовині нерозділені родини, братські ж сім'ї були поодиноким явищем [132, с. 32 – 109].

Праці Ірини Власової й Тетяни Васіної продовжують традиції вивчення інститутів шлюбу та родини в російській історіографії. Одна зі статей Ірини Власової [61] розкриває особливості шлюбно-родинних стосунків на території Росії впродовж зазначеного періоду. Указана праця є продовженням у російській історіографії по вивченню інститутів шлюбу та родини. Тетяна Васіна проаналізувала демографічну ситуацію у Камсько-Воткинському заводі в кінці XVIII – першій половині XIX ст. На основі метричних книг і статистичного опису учена дослідила сезонність народжень, смертей та шлюбів, долю повторних вінчань, співвідношення новонароджених і померлих за статтю [58].

Певний внесок у історико-демографічні дослідження інститутів шлюбу та родини зробив сучасний білоруський фахівець В'ячеслав Носевич. У одній із своїх монографій він дослідив традиційне білоруське село 1740–1858 рр. Зокрема, історик проаналізував шлюбну поведінку населення (повноту реєстрації шлюбів, коло шлюбних зв'язків, час укладання шлюбів, середній вік на момент першого шлюбу, загальну тривалість шлюбів, їх повторність, інтервали між першим і другим шлюбом, народження і смертність, режим відтворення населення, структуру дворового господарства) [136].

Отже, розглянувши праці зарубіжних учених, вкажемо на широкий спектр проблем вивчення правового та суспільного інститутів родини та шлюбу. Увагу науковців привертала взаємообумовленість соціальної структури суспільства й шлюбної обрядовості, зовнішній вираз форми шлюбів та їхньої територіальної специфіки. Вони досліджували демографічну поведінку населення різних країн нової історії, розкриваючи специфіку побутового життя,

причини смертності, рівень правосуб'єктності подружжя та окремих осіб у цивільно-правових відносинах відповідного хронологічного періоду.

Вважаємо за необхідне з'ясувати внесок вітчизняних науковців у вирішення окреслених проблем дослідження правого інституту шлюбу. Зазначимо, що в українському історіописанні на сьогоднішній день заповнено деякі наукові прогалини. Так, радянський учений Арнольд Перковський підрахував чисельність мешканців України в 60–70-х рр. XVIII ст., вивчив склад і структуру родин указаної території [142]. Фахівцю вдалося дослідити еволюцію української сім'ї та господарства в XVII – першій половині XIX ст. [141].

Ірина Ворончук проаналізувала кризь призму демографії типологію, структуру родин у містах/селах та шлюбну модель на території Волині XVI – першої половини XVII ст. [67].

Микола Крикун детально розглянув структуру домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства, дослідивши списки населення 28 парафій за 1791 р. Науковець дійшов висновку, що в абсолютній більшості домів проживали, з врахуванням і сусідів, і комірників, і слуг, малі, індивідуальні родини, у котрі звичайно входили господарі та їхні неодружені діти, а також окремі несімейні особи. Ці доми концентрували до 50 % усього населення. Трохи більше 40 % домів мало по два і більше родинних осередків. У цих домах було зосереджено понад 50% населення. У середньому на кожну малу родину припадало 4,2 особи обох статей, у тому числі слуг, причому середнє число осіб на одну таку сім'ю зменшувалося у міру збільшення в домі цих родин. Ділення загальної кількості малих сімей на кількість домів дало середню величину 1,55 малої родини на один дім [103].

Сучасний історик Юрій Волошин присвятив монографію демографічному аналізу мешканців Стародубського полку, розглядаючи проблеми шлюбу, родини та особливостей домогосподарств [63, с. 184 – 256]. Уперше в історіописанні дослідник почав вивчати шлюбний стан старовірів Стародубського полку. Він розглянув його на прикладі мешканців так званих «Описных государевых малороссийских раскольнических слобод» [66]. Учений

проаналізував структуру родини у слободі Демянки Топальської сотні Стародубського полку [65]. Одні із останніх розвідок Ю. Волошина стосуються жінок-удів і шлюбно-родинної структури у полковому місті Полтаві в другій половині XVIII ст. [62; 64, с. 16 – 22; 170, с. 274 – 293]. У своїх працях науковець використав демографічні методи Л. Анрі та А. Блюма, які стали основоположними при написанні нашої дисертаційної роботи.

Олені Замурі вдалося простежити динаміку шлюбності в містечку Сорочинці Миргородського полку та проаналізувати статеву-вікову структуру сільського населення Переяславського полку в другій половині XVIII ст. [81; 82, с. 48]. Олена Бороденко дослідила повторну шлюбність овдовілих жінок у тому ж населеному пункті [53, с. 22 – 23], а також шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII ст. [56, с. 249 – 254].

Ігор Сердюк заповнив наукову прогалину, яка стосується повторних шлюбів у містечку Яреськи Христорождественської церкви Миргородського полку у другій половині XVIII ст. [160]. Вивчав історик і процес овдовіння в Переяславі, дійшовши висновку, що повторні шлюби були можливими для обох статей, однак їх укладення могло ускладнюватися віком, бідністю, наявністю дітей, іншими факторами [158, с. 179 – 180]. У дослідженнях І. Сердюка на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. подано історико-демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини – Ніжина, Переяслава і Стародуба. У його працях представлений аналіз статево-вікової структури та шлюбності [161; 170, с. 260 – 273].

Окремою для вивчення історії родини стала тема навмисного вбивства позашлюбних чи небажаних новонароджених дітей в Україні часів Гетьманщини. У 2008 році побачила світ монографія Володимира Маслійчука «Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.». Автором було використано матеріали кримінального судочинства із світських та церковних судових установ [120]. Книгу В. Маслійчука розглядаємо як першу спробу вітчизняної історіографії здійснити детальний аналіз проблеми дітовбивства періоду Нового часу. В одній із статей історик також дійшов висновку, що у XVIII ст. основною соціальною функцією родини

було забезпечення майбутнього дитини, а пошана до батька й матері була переважно моралізаторською вимогою, яку часто порушували [121, с. 25].

Використавши сповідні розписи другої половини XVIII ст. (села Грабарівка, Гурбинці та Харківці Пирятинської протопії), Віталій Дмитренко проаналізував можливості використання зазначених джерел при дослідженні інституту шлюбу та родини в середовищі парохів, реконструював структуру родин парафіяльних священників, визначив шлюбний вік, вікову різницю та тривалість шлюбу в родинах священників [74]. Спеціаліст дослідив структуру та склад домогосподарств села Шкурати Пирятинської протопії, розглянув статево-вікові показники родин священників за 1758, 1766, 1770, 1772, 1775, 1784, 1790 та 1793 рр., простежив особливості функціонування інституту шлюбу серед священників згаданої парафії, показав вплив родинних зв'язків на передачу влади у парафії [73, с. 104 – 105].

Спираючись на дані статистичних джерел другої половини XVIII ст., Олександр Сакало проаналізував населеність родин 15 сіл Лубенського полку за період із 1758 по 1782 рр., визначивши середню населеність цих домових спільнот по кожному селу, сотні та полку загалом, а також з'ясував граничні межі коливання даного показника [157, с. 188; 170, с. 293 – 304]. Науковець також проаналізував середню населеність та поколінний склад домогосподарств с. Ведмежого Роменської сотні Лубенського полку за період з 1765 по 1772 рр., дослідивши при цьому структуру кожної родини [156, с. 168].

Дмитро Казімірова на основі відомостей сповідних книг 1746 р. та Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. вивчив статево-віковий склад і типологію родин жителів козацьких дворів міста Мени Чернігівського полку та села Баби Менської сотні Чернігівського полку [92; 93; 94].

В одній зі статей Наталії Саєнко на основі статистичних даних Подвірної книги володінь гетьмана К. Розумовського (1760 р.) проаналізовано структуру родини типових домогосподарств мешканців Батурина середини XVIII ст. [155].

Підкреслимо, що в українській історичній науці сучасного періоду з'явилася монографія, що присвячена інститутам шлюбу та родини в Гетьманщині. У своїй праці «Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.» дослідниця Ірина Петренко детально описала процес вінчання шлюбів священниками, подружнє життя, охарактеризувала соціальне явище вдівства, народження та подальшу долю дітей, ставлення до них старших людей [145]. Результати її наукової діяльності відображені в дисертаційному дослідженні на тему: «Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст.» [144]. Важливим напрямком її наукових пошуків став розгляд питань, пов'язаних із причинами розлучень та визнання шлюбів між українцями нелегітимними [143].

Третю історіографічну групу представляють праці учених, які досліджували інформаційний потенціал і стан збереженості Рум'янцевського опису та метричних книг – основних джерел для вивчення шлюбно-родинних характеристик населення Гетьманщини XVIII ст.

Уперше в історичній літературі Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. як джерело для дослідження соціально-економічного устрою населення, проаналізовано у другій половині XIX ст., коли з'явилися наукові роботи Олександра Лазаревського [106], Миколи Константиновича [101], Дмитра Багалія [49], Миколи Василенка [57], Івана Лучицького [114], Івана Теличенка [168]. У XX ст. Рум'янцевський опис досліджували Григорій Максимович [117], Михайло Рклицький [152], Павло Федоренко [173], І. Ковба [98], Іван Бойко [50; 51], І. Мадзюк [116], Микола Ткаченко [169], Сергій Шамрай [179], Іван Ковальський [97], Олексій Путро [151], Віталій Кулаковський [105], Тетяна Круглова [104]. Арнольд Перковський проаналізував переписні книги опису крізь призму історичної демографії [140].

Зауважимо, що Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. на сьогоднішній день вивчений недостатньо. Однак, сучасні вітчизняні історики виявляють науковий інтерес до цього документу. Юрій Волошин вказує, що Рум'янцевський опис містить детальну інформацію про міста, містечка, села і хутори; їхнє населення із зазначенням віку, статі, шлюбних зв'язків, стану

здоров'я й розмірів сплачуваних податків; старшинські, церковні, козацькі, ремісничі та селянські двори й бездвірні хати, підварки; приналежні до них орні землі, ліси, сіножаті, пасовиська, млини, винокурні, солодовні й худобу. Відносно інформативності перепису учений виділяє кілька суттєвих особливостей. По-перше, до його «вад» відноситься те, що він не передбачав збору інформації про «нову шляхту» (козацьку старшину) та духовенство. Тому представники цих двох соціальних груп якщо й з'являються в тексті документа, то дуже опосередковано. По-друге, відсутня інформація про немовлят, яких мабуть, з огляду на високий рівень смертності в традиційному суспільстві, взагалі не вважали за потрібне обліковувати. Третім суттєвим недоліком було неточне відображення віку [64, с. 6].

Ігор Сердюк зазначає: незважаючи на те, що Генеральний опис складався для всіх десяти полків, книги перепису окремих сотень до нашого часу збереглися фрагментарно, або ж не дійшли взагалі. З лютого 1769 р. джерело зберігалось в архіві Малоросійської колегії в Глухові, документи лежали у вологому підвалі. У 1776 р. виявилось, що кілька в'язок опису зогнило: Хорольської сотні Миргородського полку, Бакланської й Шептаківської сотень Стародубського полку, першої Лубенської, другої Пирятинської, другої Чигриндубравської, першої Сенчанської та Лукомської сотень Лубенського полку. Частина матеріалів опису Полтавського полку згоріла під час пожежі 1784 р. у Глухові. Це значно ускладнює вивчення населення окремих територій, або робить його неможливим взагалі. Поряд із цим, фахівець констатує, що Генеральний опис є досить інформативним джерелом, яке дозволяє вивчати різні особливості функціонування тогочасного суспільства. Його зміст і форма відповідають сучасним історико-демографічним методикам, спрямованих на дослідження основних демографічних характеристик ранньомодерного суспільства [159, с. 411, 414].

Дмитро Казіміров зробив висновок, що матеріали Генерального опису дають змогу вивчати населення Гетьманщини як на теренах держави взагалі, так і на рівні окремих адміністративних одиниць чи населених пунктів [93, с. 216].

Олена Замура робить акцент на тому, що книги Генерального опису дозволяють з'ясувати поширеність захворювань і фізичних вад серед представників обох статей та усіх вікових груп. Однак, попри незаперечний джерельний потенціал, переписні книги потребують спеціальної перевірки [82, с. 46 – 47].

Аналіз метричних книг представлений у наукових доробках українських фахівців. Так, Ярослав Дашкевич вивчаючи зазначені документи, підкреслив, що вони є джерелом інформації з таких дисциплін як біографістика, генеалогія, історична демографія, історична медицина, етнічна та конфесійна історія, лінгвістика, мистецтвознавство, історична фактографія [70, с. 33].

Стан збереженості метрик дослідив Віталій Дмитренко. Учений підкреслив, що у Державному архіві Полтавської області вище вказані церковні документи (ф. 706, ф. 1011) зберігаються у фонді Полтавської духовної консисторії. Найповніше, за хронологічним рядом, збереглися метричні книги містечок: Бровари з 1725 по 1807 рр. з незначними перервами (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, 1013); Веприк з 1723 по 1799 рр. з перервою в 50-х рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Гадяч охоплюють період з 1722 по 1741, з 1780 по 1792 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Глинськ з 1722 по 1741 та з 1764 по 1782 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, 1013); Говтва охоплюють період з 1723 по 1762, 1787–1788 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, 1013, 1014); Кобеляки з 1724 по 1752, з 1783 по 1804 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Козелець з 1724 по 1743 і 1771 по 1792 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Лубни з 1728 по 1740 і з 1782 по 1796 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Миргород охоплює період з 1722 по 1741 та з 1786 по 1792 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012); Сенча з 1723 по 1741 і з 1780 по 1792 рр. (ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012) [72, с. 30 – 31].

Юрій Легун, котрий нині очолює Вінницький державний архів, визначив роль та змістове наповнення метричних книг для подальших наукових пошуків. Автор зазначає: «...метричні книги виступають головним джерелом у справі селянської генеалогії. Адже збережена у них інформація має виразний генеалогічний характер: тут занотовано імена, прізвища, основні дати життя, родинні зв'язки. Посилює таку оцінку джерела і відносно добрий стан

збереження кількох великих колекцій метрик у архівних установах України» [108; 109, с. 254 – 255]. Записи метричних книг дозволяють встановлювати дати народжень, одружень і смертей осіб; родинні зв'язки: батьки/діти, брати/сестри, хрещені батьки/похресники, свати, куми; визначати вік особи; виявляти причини смерті. Фахівець виділяє таку їхню структуру: записи хрещень (новонароджених), фіксації вінчань та смертей парафіян. Із запровадженням такої практики в Україні з XVII ст., початковий етап характеризувався несистематичністю заповнення, проте вже з 20-х рр. XVIII ст. вони велися регулярно.

На думку Наталії Лобко, відмінність метричних книг від інших документів, у яких міститься інформація про соціум, полягає в тому, що метрики є носіями відомостей про конкретну людину в історичному процесі [112, с. 232].

Сергій Гузенков зробив такі висновки стосовно порядку зберігання метричних книг: 1) відповідно до законодавства, ці документи мали вестися у двох екземплярах, один з яких зберігався у консисторському архіві, інший – у церковному. Порядок ведення та зберігання чорнових записок не регламентувався, хоча є свідчення про їх існування: 2) із переходом до цивільної реєстрації актів стану та переданням метричних книг до органів загс, а згодом до державних архівів, правила їх зберігання передбачали: а) можливість порушення триєдності й об'єднання аркушів різних метрик за видами записів; б) можливість доповнення записів одного екземпляру записами іншого на знищення дублету; 3) метрична книга є складним джерелом, що може містити у собі аркуші різних екземплярів, а також документи, що відклалися в результаті виконання метриками різних функцій [69, с. 15].

В'ячеслав Мордвінцев і Валерій Томазов (Томозов) детально дослідили інформаційний потенціал метричних книг. Історики наголошують, що класичний запис про хрещення дитини містив повну дату її народження та хрещення, місце мешкання, суспільний стан, професію, прізвище, ім'я та по батькові батька та ім'я й по батькові матері (у православних прізвище матері зазвичай не вказувалося), віросповідання та законність шлюбу, місце мешкання,

соціальний стан, професію, ім'я, по батькові та прізвище хрещених батьків (восприємників), ім'я священника та причту, що здійснили таїнство, та відмітку у випадку видання дублікату свідоцтва. Запис про вінчання сповіщає повну дату здійснення таїнства, місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище із зазначенням кількості років, віросповідання та кількості шлюбів для наречених (для нареченої вказується ім'я батька, а в разі попереднього шлюбу — прізвище попереднього чоловіка), місце мешкання, соціальний стан, професію, ім'я, по батькові та прізвище поручителів, ім'я священника та причту, які здійснили таїнство. Запис про відспівування містить такі відомості: повні дати смерті, відспівування та поховання, місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище померлого (для дітей — зазначався батько чи мати, для жінок — статус чоловіка), причина смерті, кількість років померлого, ім'я священника та причту, які здійснили обряд поховання, та місце поховання [130].

Сергій Зворський стверджує, що метричні книги є однією з найбільш стабільних документних систем в Україні і важливою складовою Національного архівного фонду. Вони є своєрідною книгою пам'яті про місце і час життя кожної конкретної людини [85, с. 19].

Ігор Скочиляс вказує, що священники, які вели метрики, могли надати достовірні відомості щодо народження, вінчання, смерті, віровизнання, національності та станового походження тієї чи іншої особи [163, с. 46].

Інформаційний потенціал метричних книг описаний у російській історичній літературі. Фахівці дореволюційного періоду Андрій Шингарьов і Дмитро Журавський підкреслювали достатній ступінь достовірності метрик [181; 77]. Сергій Новосельський вказав на недоліки цих джерел. Зокрема, учений зробив акцент на недообліку населення [135].

Андрій Єлпатьєвський зазначав, що метричні книги – стійка документальна система із суспільно-правовим значенням і закріпленням у них станової приналежності. За його підрахунками, в архівах країн СНД зберігається кілька сотень тисяч метрик [76, с. 83].

Працівники Державного архіву Тульської області Дмитро Антонов та Ірина Антонова вважають, що метричні книги доцільно вивчати при

дослідженні проблем генеалогії, історії ментальностей, історичної демографії, антропології, етнографії, соціальної історії, родинної та локальної історії, топоніміки, антропоніміки, ономастики, юриспруденції, історичної антропології, географії, історії медицини, географії, генетики [47, с. 16].

Отже, вітчизняні науковці вирізняють власні оригінальні напрямки наукових досліджень, висвітлюючи специфіку демографічної поведінки населення Гетьманщини в період ранньомодерної історії. Їхні праці є інформативно насиченими для висвітлення обраної теми та розкривають нові аспекти для з'ясування особливостей шлюбно-родинних відносин у суспільстві Гетьманщини.

Таким чином, підбиваючи підсумок, вкажемо про достатню увагу представників зарубіжної історіографії до інститутів шлюбу та родини в історико-демографічному вимірі. Віддамо належне їхнім працям із вивчення статево-вікової структури й шлюбної поведінки населення, типів родин, що склалися у різних країнах упродовж Нового часу. Поряд із цим зауважимо, що не менш важливе місце у царині історичної демографії займають праці, у яких розроблені методики обробки статистичної інформації (даних метричних книг, сповідних розписів, судових справ і т. д.). На нашу думку, хрестоматійною у цьому ракурсі є уже згадувана на початку підрозділу монографія Л. Анрі та А. Блюма «Методика аналізу в історичній демографії». У практичній частині нашого дисертаційного дослідження ми використовуємо результати наукової діяльності цих учених.

Відзначимо потужну роботу вітчизняних науковців на сучасному етапі, праці яких розкривають ті аспекти проблеми, які потребували нового змістового наповнення та вирішення раніше невизначених завдань. Основними проблемами, порушеними в останніх публікаціях є узагальнення статистичних даних про кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень, висвітлення державної та церковної регламентації інституту повторних шлюбів. Важливими видаються розвідки про специфіку шлюбної обрядовості та обсягу дієздатності осіб, шлюбного віку та реалізацію майнових прав подружжя та ін. Підсумовуючи, вкажемо, що на сьогоднішній день в історичній науці є

апробовані та науково необхідні праці, завдяки яким можна здійснити історико-демографічний аналіз шлюбно-родинної ситуації на тій чи іншій території.

1.2. Характеристика джерел

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять документи, які підбрані відповідно до теми наукової розвідки. У процесі підготовки роботи ми використали дві групи історичних джерел. Окремою важливою групою джерел розглядаємо законодавчі акти, дія яких у просторі й часі поширювалася на територію Гетьманщини.

До **першої групи** належать обліково-статистичні носії історичної інформації, а саме: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. і метричні книги. З 90-х рр. XVII ст. переписи населення Гетьманщини проводилися досить часто, з інтервалом від одного до п'яти років [180, с. 3]. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. відомий ще як Рум'янцевський опис. У ньому міститься соціально-економічна інформація про містечка, села, слободи та хутори Гетьманщини. Цей документ являв собою перепис населення та домогосподарств. Проведення його охопило територію Гетьманщини відповідно до указу Катерини II від 4 листопада 1763 р. Виконавчим органом виступила Друга Малоросійська колегія [33, с. 4]. Очолював її граф П. О. Рум'янцев, який особисто розробив план опису [90, с. 377].

Організація Рум'янцевського перепису передбачала створення в усіх полках Лівобережної України комісій, очолюваних офіцерами. Останні обов'язково мали бути росіянами. У складі комісій працювали військовослужбовці молодшого офіцерського складу з полків, що знаходилися на українських землях. Перепис здійснювався також за допомогою осіб, які входили до керівного складу козацтва [34].

Працівники комісії отримали доволі широкі повноваження. Перевіряючи при виконанні обов'язків керувалися відповідними інструкціями, в яких відображалися формуляр і правила проведення описів. Положення інструкцій завчасно складалися відповідальними особами. Після цього їх надавали тим, хто займався обліковою фіксацією населення. Початок перепису датується жовтнем 1765 р., а закінчення – 1768 р. Унаслідок російсько-турецького протистояння П. Рум'янцевим було видано наказ 10 лютого 1769 р. про припинення перепису. У більшості полків (зокрема і Миргородському) Лівобережної України запланована робота була не завершена [34]. Незважаючи на це, в архівних фондах зберігся доволі широкий пласт відомостей про мешканців домогосподарств, які проживали на території Гетьманщини.

Сучасні історики підкреслюють значення та інформативність Рум'янцевського опису. Так, канадський учений Зенон Когут переконаний, що Генеральний опис був найповнішим серед тих, що раніше проводились у Гетьманщині [99, с. 107]. Полтавський дослідник Юрій Волошин наголошує, що здійснювався він з фіскальною метою – налагодити стабільне надходження податків до державної скарбниці. Для цього потрібно було мати докладну інформацію про кількість мешканців Лівобережної України та їхнє економічне становище [63, с. 40]. Ігор Сердюк стверджує, що форма організації перепису та його територіальні рамки дозволяють вивчати тогочасний соціум, як цілісний об'єкт [159, с. 408].

Генеральний опис містить дані про:

1) Кількість дворів, бездвірних хат, а також інших прибудов («хата бездворная 1, амбар 1, сараев 2» [7, арк. 38]);

2) Ім'я та прізвище власника двору, його вік, стан здоров'я, звідки він прийшов і до якого соціального стану належав. Також фіксувалася інформація про жінку господаря двору та їх дітей – наприклад у Мануйлівці проживав «Михайло Дяченко, 56 лет, здоров, уроженец с. Броварок, звание посполитый. Его жена Мария, 50 лет, здорова. У них дети: Давид 19 лет, здоров ...» [7, арк. 47];

3) Удівців («Фома Ткач, вдов, 60 лет ... [7, арк. 60]) та вдов («вдова умершого посполитого мануйловского, Матвея Чередниченка, жена Анна, 60 лет ... [7, арк. 78 зв.]»);

4) Інших мешканців домогосподарств. Як правило, це були родичі: «У него свояк Водолаги Иван Гирманенко ... [7, арк. 57]. Трапляються поодинокі випадки, коли разом із родинами проживали робітники: «В другой ево Лисака хате работник Алексей Ткач ... [7, арк. 76].

Спираючись на вище вказані дані, нам вдалося дослідити статеві-вікову структуру населення та шлюбність (визначити частку осіб, які ніколи не перебували в шлюбі, врахувати число одружених, заміжніх і овдовілих мешканців, показник остаточної безшлюбності, середній вік вступу до шлюбу, вікову різницю між шлюбними парами, тривалість шлюбів).

Рум'янцевський опис представлений 969-ма переписними книгами. Він є головним джерелом для з'ясування шлюбної структури мешканців і дає можливість провести обчислення стосовно трьох категорій шлюбного статусу – холостяків/незаміжніх, одружених/заміжніх, удівців/удів. Ситуація з розлученими виглядає набагато складніше, оскільки у джерелі не міститься відомостей про обвінчані пари, які з тих чи інших причин розірвали шлюб.

У ході дослідження статево-вікових та шлюбних характеристик населення п'яти містечок (Омельник, Манжелейськ Омельницької сотні, Ковалівка, Борки Ковалівської сотні та Устивиця Устивицької сотні) і десяти сіл (Мануйлівки, Броварків, Лісочків, Хорошкового, Попівки Голтвянської сотні, Дмитрівки Потоцької сотні, Демидівки, Пісків, Запсілля, Ламаної, які знаходилися на території Омельницької сотні) Миргородського полку, ми проаналізували 11 переписних книг Генерального опису, які локалізуються в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ у фонді № 57 [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

Вибірка населених пунктів зроблена відповідно до двох критеріїв: 1) географічного (сотні знаходяться на карті по одній лінії з Півночі на Південь, що дозволяє охопити у нашій розвідці більшу частину вище вказаної

адміністративно-територіальної одиниці); 2) інформативного (доволі широкий спектр даних).

Рум'янцевський опис написаний автентичним скорописом другої половини XVIII ст. Більшість сторінок містять читабельний текст із деякими виправленнями. Їх загальний обсяг складає 4380 аркушів, де зафіксовано 16333 особи (8188 чоловіків і 8145 жінок). Зважаючи на демографічні показники 1764-го р. (чисельність чоловіків Миргородського полку становила 71103 особи) [142, с. 110], можна припустити, що загальна чисельність населення складала близько 150000 осіб. Таким чином, наша вибірка становить 10,8 % від загальної чисельності мешканців полку і є репрезентативною.

Інформація, яка знаходиться у Генеральному описі, дає можливість проводити історико-демографічні дослідження питань шлюбу та шлюбності в адміністративно-територіальних одиницях Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Поряд із Рум'янцевським описом, метричні книги є одним із різновидів обліково-статистичних джерел. Ці документи – сукупність актів культової реєстрації, що засвідчують події хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб у вигляді хронологічних записів у книжковій формі. Сергій Гузенков зазначає, що для визначення всього комплексу метричних книг, зошитів, виписів, записів, а також в усній мові та позначення свідоцтв про народження існує термін «метрика». Від моменту запровадження метричні книги велися у декількох екземплярах, які за місцем відкладання і подальшого документування отримали назву парафіяльного і консисторського екземплярів [69, с. 11].

Щодо метричних книг, в історичній науці існують деякі підходи до визначення цього терміну. Так, російський джерелознавець Сергій Каштанов стверджує, що метрики – це церковні акти реєстраційно-облікового виду, які являють собою сукупність окремих записів, об'єднаних спільним графічним формуляром [95, с. 151, 170]. В'ячеслав Мордвінцев і Валерій Томазов (Томозов) указану дефініцію розглядають як комплекс джерел, що містять

інформацію про громадянський стан людини – народження та хрещення, вінчання, смерть і відспівування тощо [130].

Метричні книги на українських теренах датуються кінцем XVI ст. Багато зусиль для поширення практики їх ведення доклали такі церковні діячі як Петро Могила (Требник Петра Могили, 1646 р.), Антоній Винницький («Метрика церковна», 1675 р.), Йосиф Шумлянський та Варлаам Ясинський. У Російській державі, до складу якої входила найбільша частина українських земель, церковний облік православного населення розпочався 1702 р., згідно з наказом Петра I «О подаче в Патриарший духовный приказ приходскими священниками еженедельных сведений о тех, кто родились и умерли» [130].

Віталій Дмитренко вважає, що поширення практики ведення метричних книг безпосередньо на території Гетьманщини пов'язане з запровадженням Духовного регламенту в 1721 р. та особливого додатку до нього в травні 1722 р. [72, с. 40]. У 29-му пункті цього додатку говорилося про те, що священники повинні вести письмові записи у метриках щодо новонароджених, осіб, які одружувалися та помирали: «должны же отселе священницы иметь всяк у себя книги, которыя обычне нарицаются метрики, то есть книги записныя, в которых записывать прихода своего младенцев рождение и крещение, со означением года и дня, и с именованием родителей и восприемников. Також и которые младенцы, не получившие крещения, померли, с приписанием вины, коей ради младенец лишен Святаго крещения. Да в тех же книгах записывать своего прихода лица, браком сочетаваемыя. Також и умирающие с приписанием по Христианской должности в покаянии преставилися и погребаемые; и аще кто не погребен, именно написать вину, чего ради не получил Христианскаго погребения, со означением года и дня. А повсегодно объявлять таковыя книги в Приказ Архиерейской; а сколько родится и умрет, по всякие четыре месяца репортовать во Архиерейские Приказы, а из Архиерейских Приказов о том уведомлять письменно в Синод». Метричні книги обов'язково зберігалися у тих, хто їх вів [44].

Дмитро та Ірина Антонови виділяють шість періодів історичного розвитку метричних книг:

- I. 1666–1722 рр. «Пустельний» період. Норми ведення метрик є, а самих документів майже немає. Повсюдно метрики не велися і не зберігалися;
- II. 1722–1775 рр. Становлення метрикації. Початок повсюдного ведення метрик (до 1740 р.) і складання системи їх обліку. Споживання державою інформації статистичного характеру;
- III. 1775–1837 рр. Зміцнення правового статусу джерела. Завершення розвитку формуляра;
- IV. 1837–1917 рр. Стійкий формуляр. Активізація споживання персональної інформації приватними особами, а потім державою. Самокорекція джерела (внесення пропущених записів через церковний суд і виправлення неточностей);
- V. 1917–1920-ті рр. Перехідний період – дзеркальне відображення першого періоду: метрики скасовані законом, але їх ведення триває до створення органів ЗАГС на місцях. Період трансформації в акти цивільного стану;
- VI. З 1920-х рр. – донині. Період зберігання та пасивного документування [48, с. 32 – 33].

У «пустельний період» на теренах України поширювалася дія Литовського статуту 1588 р., звичаєвого та Магдебурзького права. Другий та третій періоди характеризуються значним впливом російського законодавства, оскільки Гетьманщина XVIII ст. була державою у складі Російської імперії.

Указом Петра I від 14 квітня 1702 р. фактично вперше було узаконено на державному рівні обов'язковість метричного реєстру: «на Москве по всем приходским церквам, чтобы с вышеписанного числа впредь тех приходских церквей священники по вся недели, что у кого в приходе всяких чинов мужеска и женска полу родится младенцов и крещено будет, так же мужеска и женска полу всяких чинов людей, всякого возраста умерших у приходских церквей погребено, и в убогие дома что мертвых телес привезено будет, о том по вся недели им священникам в Патриарш Духовный приказ подавать ведомость на письме, а с Патриарша Духовнаго приказа тое ведомость по срокам, с подлинною очисткою с перечнями, присылать в Монастырской приказ [36,

с. 192]. Таким чином, усі московські священники подавали відомості у Патріарший Духовний приказ про число народжених і померлих парафіян – важливі демографічні події. Це означає, що церковні служителі несли відповідальність за ведення метрик. Хоча на практиці зустрічалися випадки недореєстрації населення. Вочевидь, левову частку людей, що залишилися поза метричним реєстром, складали жінки, прізвища яких не завжди фіксували. Прізвища, імена, по батькові чоловіків, навпаки, записували, адже вони сплачували податки.

Метричні книги зберігалися в церквах, де відбувалося таїнство та здійснювався реєстраційний запис. Священники були повинні раз на рік робити копії з метрик і надсилати їх до відповідних органів: православні – до консисторій. Парафіяльний примірник, як правило, складається з книг про хрещення, відспівування та вінчання одного приходу за один чи кілька років. Консисторський же примірник є грубезним томом і містить книги про хрещення, відспівування та вінчання за один рік, але всіх приходів повіту чи міста. Більшість перших (парафіяльних) примірників зберігається у фондах церков, а копій – у фондах органів управління церковним життям консисторій. Але не всі архіви дотримуються саме такої системи збереження. Інколи метрики об'єднані в колекціях, де опинилися обидва примірники [130].

Ми опрацювали 13 метричних книг, які складаються з парафіяльних і консисторських примірників, що були створені в періоди становлення метрикації та зміцнення їх правового статусу. Написані ці документи скорописом XVIII ст. і зберігаються в Державному архіві Полтавської області у фонді № 1011 (книги 157, 158, 159, 177, 183) [1; 2; 3; 4; 5] та у Центральному державному історичному архіві у місті Київ у фондах № 127 і № 990 (справи 267, 268, 1346, 1348, 1363, 1475, 1639, 1745) [18; 19; 24; 25; 26; 27; 28; 29]. Тут міститься інформація про незаконнонароджених дітей та шлюби в 14 церквах Миргородського полку (Христорождественській, Попівській, Миколаївській, Троїцькій, Преображенській, Трьохсвятительській, Михайлівській, Покровській, Георгіївській, Варварівській, Стефанівській, Вознесенській, Успенській та Воскресіння Христового).

У нашому дослідженні зроблена спроба вивчити шлюбну поведінку у семи містечках (містах) – Багачка Багачанської сотні, Білоцерківка Білоцерківської сотні, Голтва Голтвянської сотні, Миргород, Сорочинці Миргородської сотні, Устивиця Устивицької сотні і Ярьськи Ярьськівської сотні) і двадцяти селах (Аврамівка, Біляки, Вергуни, Вишняки, Єньки, Зайчинці, Попівка Хорольської сотні, Бакумівка, Білики, Гаркушинці, Довгалівка, Єрки, Зубівка, Зуївці, Кибинці, Петрівці, Хомутець Миргородської сотні, Баранівка Сорочинської сотні, Броварки Голтвянської сотні та Решетилівка Багачанської сотні) вище вказаного полку.

Загальний обсяг проаналізованих нами метрик складає 1126 аркушів, де вміщено записи про 5041 шлюб (3704 перших і 1337 повторних). Крім того, є дані про шлюбних і позашлюбних дітей.

Офіційний зразок метрик було запроваджено указом Синоду від 20 лютого 1724 р. [35]. Синод – установа, котра, крім інших сфер духовного життя, регламентувала також і діловодство єпархій шляхом прийняття та введення в практику різноманітних законів, постанов, указів та інших нормативних актів [100, с. 105]. Відповідно до цих законів метричні книги мали поділятися на три частини: «Про народжених», «Про одружених» та «Про померлих». З огляду на заявлену тему, нас цікавить перша та друга частини. Згідно зі встановленим зразком перша частина поділялася на п'ять колонок. У першій з них вказувався номер по порядку. У другій – дата народження. У третій мав робитися запис про батьків дитини. У четвертій зазначалася дата хрещення новонародженого. До п'ятої – повинні були записуватися хрещені батьки.

Друга частина складалася з чотирьох колонок. У першій вказувався номер по порядку. У другій робився запис про осіб, які вступали в шлюб. У третій – зазначалася дата вінчання. У четвертій колонці повинні були записуватися свідки (поручителі) молодих [72, с. 61 – 62].

Щодо структури другої частини досліджуваних нами джерел, зазначимо, що сторінку ділили на три графи. А це означає, що священники вели книги не за інструкцією. У першій записували порядковий номер, у другій – число місяця,

коли відбулося вінчання чоловіка та жінки. Третя графа була присвячена інформації про наречених. Четвертої колонки, де мали б бути записані свідки – не було. По такому шаблону здійснювалися всі записи. Вочевидь, фіксація свідків не мала вагомого значення, адже головним завданням духовної особи була реєстрація імен та прізвищ тих, хто вступав до шлюбу.

Вивчивши вище згадані метричні книги, ми дослідили частоту укладання перших і повторних шлюбів, їх тривалість та сезонність, родинні стратегії, географію шлюбного ринку, а також позашлюбні зв'язки мешканців містечок (міст) і сіл Гетьманщини XVIII ст.

Друга група – актові джерела, до яких належать матеріали судових справ [17; 20; 21; 22; 23]. У цих документах відображалися найгостріші соціальні проблеми, які стосувалися в основному окремих жителів Гетьманщини. Зокрема, це торкалося і шлюбно-родинних відносин (справи про позашлюбні зв'язки мешканців Миргородського полку XVIII ст.).

Вкажемо на особливості розгляду цивільних і кримінальних справ у судах Гетьманщини, вищим у системі яких був Генеральний Військовий суд, підпорядкований гетьманові. Справи про родинні правовідносини розглядалися в порядку цивільного судочинства. Для них був характерний принцип змагальності, відображений і в сучасних процесуальних кодексах на противагу принципу слідчого процесу, який застосовувався в кримінальному судочинстві.

У системі джерел для вивчення правового й суспільного інститутів родини та шлюбу важливими були і норми звичаєвого права, і норми писаних правових актів. Зауважимо, що територія України в різні історичні часи перебувала під владою різних держав, тому закономірним є поширення різних правових норм на території Гетьманщини та, подекуди, їхнє одночасне «співіснування».

У нормативно-правових актах Російської імперії, універсалі гетьмана І. Скоропадського (16 травня 1721 р.), «Решительных пунктах» (22 серпня 1728 р.), інструкції гетьмана Д. Апостола судам (13 липня 1730 р.) знаходимо підтвердження правомочності дії норм Литовського статуту 1588 р. та магдебурзького права на території Гетьманщини вказаного хронологічного

періоду. Останній із Литовських статутів закріпив низку майнових прав подружжя, інститут зобов'язань та навіть вік кримінальної дієздатності неповнолітньої особи, який був підвищений із 14 до 16 років. Закономірно для періодів середньовіччя та нового часу у документі особлива увага зверталася на визначення правового статусу залежного населення, що відображувалося й на родинних правовідносинах.

Проте, уже з 1743 р. набуває чинності інший важливий правовий документ, який розглядаємо як такий, що містив правозастосовні норми й був своєрідною інструкцією для процесуальної діяльності судових установ Гетьманщини – «Права, за якими судиться малоросійський народ». Хоча фахівці вказують, що ця пам'ятка офіційно так і не була запроваджена в судочинство.

Період правління Петра I був позначений спробами реформувати й інститут шлюбних відносин та надати йому нового забарвлення в руслі тенденції європеїзації тодішньої Московської держави. Він спробував позбавити родинні відносини релігійного впливу та запровадити порядок укладення шлюбу «на розумних началах». Відмітний факт перетворення церкви, віри, релігії в інструмент забезпечення внутрішньополітичної стабільності та стійкого матеріального й соціального благополуччя.

Уже порушена проблема про «співіснування» церковної та світської влади в регулюванні сімейного життя, врегульовувалася нормами Литовського статуту 1588 р. Коротко охарактеризуємо тогочасну судову систему Гетьманщини, принципи судоустрою й особливості санкцій у разі родинних спорів.

Закладений наприкінці XVII ст. духовний суд мав такі інстанції: протопопський суд як суд першої інстанції та єпископальний як апеляційна та консисторський як касаційна інстанції відповідно. Суд першої інстанції надавав пріоритет у застосованні примирення на всіх стадіях судового розгляду спорів між подружжям. До його складу входили: десятник, намісник протопопа і члени протопопського правління. Другою (вищою інстанцією) – єпископальним судом – розглядалися справи про перегляд рішень на рівні єпархії (до його

складу входили: єпископ, крилошани, намісник духовного сану). Касаційною інстанцією (найвищою) вважався консисторський суд Київської митрополії (до його складу входили представники чорного духовенства).

Перелічимо тематику судових справ у сфері шлюбно-родинних відносин: звинувачення в блуді, підозри в перелюбі, справи про зґвалтування. При розгляді такої категорії справ поряд із духовенством, були присутні полковники, сотники, війти, бурмистри.

Низка реформаторських перетворень у питання управління релігійними справами, переформатування повноважень світських і духовних судів призвела до розгляду родинних справ на рівні сільських громад духовними правліннями. Окремо визначався порядок збору та подання інформації, вирішення питань місцевого значення.

Цікавим визначаємо такий аспект у вивченні проблеми, як призначення санкцій за порушення духовних норм. Наприклад, за перелюб, народження дитини не в шлюбі, багатоженство та багатомужество карали канчуками, а для дівчат та жінок могли ще призначатися побиття різками чи то вигнання (останнє застосовувалося у випадках кровозмішення та блуду).

Отже, у цей час спостерігаємо оформлення цивільного процесуального та кримінального процесуального права, необхідними ознаками яких стали: відповідний суб'єктний склад (сторони, обвинувачені, світський та церковний суди, свідки), процес доказування (більш притаманний цивільному процесу), судові дебати, прийняття рішення, призначення санкції (причому міра покарання могла переглядатися духовним судом) та ін. Регламентація шлюбно-родинних відносин населення Гетьманщини закріплювалася і нормами матеріального й процесуального права, що свічило про високий рівень розвитку юриспруденції того часу.

Проаналізовані нами п'ять судових справ зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ у фонді № 103 (Миргородський полковий суд 1744–1773, 1781 рр.) та у фонді № 127 (Київська духовна консисторія). Одна із них порушена в 1744 р. і стосується жонатого гусара Вольського корпусу Семена Докторовського, який проживав із

незаміжньою миргородською міщанкою Іриною Логвиною [20]. Інша справа датована 1750 р. і пов'язана з одруженим омельницьким священиком Корнилієм Гавриловим [22]. Цей духовний чоловік був звинувачений у позашлюбному співжитті з найманою робітницею Єфросинією. Третій випадок перелюбу зафіксований у 1751 р., коли жонатий на Матроні голтвянський козак Матвій Товкач хотів незаконно мешкати разом з Тетяною Пенщиною [23]. У 1753 та 1772 рр. в м-ку Потоки також порушувались справи про позашлюбні зв'язки. Перша із них торкнулася міщанина Дмитра Галагана та Параски Коновозовної, які нелегітимно взяли шлюб [21]. Друге обвинувачення було висунуте проти колодниці Анастасії Гіріч і козака Григорія Світличного, які беззаконно перебували в сексуальних відносинах, внаслідок чого народилася позашлюбна дитина [17].

Аналіз судових справ дав змогу на конкретних прикладах вивчити проблему позашлюбних зв'язків жителів різних соціальних станів Миргородського полку XVIII ст. І хоча на основі опрацьованих справ, не варто робити узагальнення, які стосуються Гетьманщини загалом, проте такі дані видаються інформативними для з'ясування особливостей шлюбно-родинних відносин мешканців досліджуваної нами території.

Третя група – законодавчі джерела Російської імперії, якими царат прагнув регулювати подружні відносини українців. Завдяки цим документам нам вдалося здійснити історичну реконструкцію сімейного союзу ранньомодерного часу. Ініціаторами указів, що стосувалися інституту шлюбу, стали правителі Петро I Олексійович (Великий), Єлизавета Петрівна та Святійший Синод. Так, в указах 1714, 1744, 1774, 1779 і 1781 рр. йшлося про допустимий шлюбний вік наречених [37, с. 92; 165, с. 355; 40, с. 1063; 41, с. 853; 42, с. 343].

3 квітня 1702 р. видали указ, яким скасовувались «рядні записи» – домовленість батьків наречених з приводу одруження їхньої дітей [36, с. 191]. Указом від 12 квітня 1722 р. батьки/поміщики давали клятву про одруження своїх дітей/селян без примусу [133, с. 103]. Указ 5 січня 1724 р. надавав нареченим право вільного вибору шлюбного партнера без втручання батьків

[39, с. 197]. Указ від 3 грудня 1744 р. був спрямований на вирішення питань, пов'язаних із вінчаннями та весіллями [138, с. 173].

На законодавчому рівні також була звернена увага на питання багатощлюбності. 30 березня 1716 р. Петро I ухвалив Військовий статут (артикули 171 і 172) [37, с. 372], а у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., передбачалося покарання за незаконне взяття повторних шлюбів, перелюб і кровозмішення [43, с. 413 – 416]. 16 серпня 1720 р. та 12 квітня 1722 р. першим Всеросійським імператором запроваджено норми, що торкалися причин розірвання шлюбних угод [38, с. 231, 650].

Умовами дійсності шлюбу в період правління Петра I визначалися такі (ПСЗРИ. – Т. IV. – № 1907):

- 1) подальшого розвитку набув принцип добровільності та вільної згоди обох наречених (до цього передбачалася згода батьків);
- 2) право нареченого відмовитися від укладання шлюбу з особою, яку вважав негарною (навіть якщо була попередня домовленість батьків про такий вибір);
- 3) від заручин до вінчання надавався період у 6 місяців;
- 4) принцип нормального розумового здоров'я нареченого й нареченої (Кормча книга містить заборони вінчання у разі душевної хвороби наречених);
- 5) поширювалися заборонні норми про укладення шлюбу з представниками інших релігій (проте Петро I узаконив можливість укладення шлюбів між християнами різних конфесій);
- 6) заохочення шлюбів між українцями й росіянами для кращої асиміляції перших (згідно таємного указу Анни Іоанівни) та ін.

Основу законодавчої бази шлюбно-родинних взаємин у Лівобережній Україні XVII – XIX ст. становить сукупність книг із загальною назвою «Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года». Це нормативно-правове зібрання хронологічно охоплює 1649 – 1825 рр.

Одна із книг «ПСЗРИ» як структурних елементів зазначеного кодифікованого акту права називалася «Про права та обов'язки сімейних». У

ній знаходимо положення про особливості регулювання шлюбн-родинних відносин.

Особливостями цього документа є закріплення таких умов правозгідності шлюбу:

- встановлення шлюбного віку: для жінок – 16, для чоловіків – 18 років;
- заборона укладати шлюби особам, котрі досягли 80-річного віку;
- подальше відображення принципу добровільності знаходить вияв в отриманні згоди на вступ у шлюб як нареченого й нареченої, так і батьків, піклувальників, опікунів;
- для осіб, котрі перебували на військовій чи цивільній службі, встановлювалася вимога про наявність письмової згоди на шлюб їхнього начальства;
- поміщицькі селяни не могли одружуватися без дозволу власника;
- містилася заборона вступати в четвертий шлюб, а також в новий без розірвання колишнього.

Важливими для регулювання шлюбно-родинних відносин видаються норми про визнання винятково церковного шлюбу та передбачення підстав розірвання шлюбу, перелік яких був незначним. Традиційно для суспільства нового часу закріплювалася модель поведінки дружини як покірної, слухняної, прихильної, котра б виконувала всю хатню роботу, була хорошою господинею, любила свого чоловіка. Принагідно вкажемо, що дружина не звільнялася від обов'язку коритися своїм батькам і бути слухняною й поступливою у відносинах зі старшим поколінням. У питанні регулювання майнових прав подружжя закріплювався принцип спільної сумісної власності, тобто права на володіння, користування та розпорядження майном, набутим до шлюбу, на власний розсуд.

Категорії дітей передбачали дві групи: народжених у шлюбі та позашлюбних із відповідним правовим статусом. Останні не визнавалися як повноцінні члени територіальної громади, не мали права на прізвище батька та позбавлялися спадкових прав. Хоча норми спадкового права були прогресивними для тогочасного суспільства, бо передбачали можливість

спадкування і за законом, і за заповітом, містили положення про письмову форму заповіту та віковий ценз для статусу спадкодавця – досягнення 21 року.

У тому випадку, коли заповіт не передбачався, відбувалася процедура спадкування за законом. Спадкоємцями першої черги визнавалися сини померлої особи, якщо їх не було – то онуки, у разі відсутності і їх – правнуки і т.д. Принцип гендерної нерівності виявлявся у частках, які отримували представники жіночої статі: при живих братах донька отримувала 1/14 частину нерухомого та 1/8 частину рухомого майна. Батьки належали до спадкоємців заключної черги.

Отже, упорядкування нормативно-правових актів Російської імперії в «ПСЗРИ» стало важливим для регламентації шлюбно-родинного життя для населення Гетьманщини в період нової історії.

Період XVIII ст. характеризується дією різноманітних норм права на території Гетьманщини, які поширювалися через відповідні інстанції. У регулюванні шлюбно-родинних відносин визначальними стали загальноімперські документи, які приймалися в цей час та вимоги православної церкви. Такий дуалізм у цій приватній сфері простежувався в діяльності світських і церковних судів. Проте спроба монополізувати владу з боку монархів, підпорядкувати собі церкву, що, зрештою вдалося, сприяла й запровадженню совісних судів для посилення контролю над сферою родинного життя.

Незважаючи на нормативне закріплення низки суспільних інститутів (від заручин до умов дійсності шлюбу й шлюбного віку), значна частина родинних відносин регулювалася звичаєвим правом. Хоча зробимо важливий висновок, що й російське законодавство цього періоду піддавалося впливам не лише канонічного права, про що зазначає переважна більшість сучасних дослідників, а й нормам звичаєвого права.

Ми наполягаємо на взаєпроникненні та взаємоврахованні офіційних норм (державних і церковних) та звичаєвих правил поведінки, оскільки тодішня монархічна держава оперативно реагувала на попит населення. Тому й набули правової форми в імперській державі такі суспільні правила при оформленні

шлюбів як згода батьків та принцип добровільності, заручини та правозгідність шлюбу, вік наречених та відсутність перешкод для його укладення. Такі положення закріплювалися державою та церквою у відповідних правових актах. Але до того вони вже тривалий час існували в українському суспільстві, маючи статус звичаєвих норм, оскільки контроль сільської громади над приватним життям особи в Україні традиційно був потужним.

У рамках аналізу джерельної бази варто зазначити про інформативний потенціал документів, які нами не були використані через їх відсутність в архівах. А конкретніше, мова йде про так звані «венечные памяти», які молодята отримували, коли одружувалися. Такі документи давали право на укладення шлюбу, тобто свідчили про відсутність перешкод для вступу в сімейний союз.

За допомогою вінцевих пам'ятей вівся облік цивільного стану населення. У шлюбно-родинному праві вони були дозволом для укладення шлюбу. Видавалися архієреями, соборними протопопами і церковними старостами на ім'я парафіяльного священика, а також на руки тим, хто вступав у шлюб. Цією обставиною пояснюється те, що дані документи майже не відкладалися в архівах і є рідкісним джерелом. При укладанні шлюбів стягувалося вінцеве мито. У духовних правліннях велися спеціальні книги вінцевих мит. Істотним недоліком «венечных памятей» є відсутність відомостей про вік молодят і дату здійснення обряду. Своє існування вінцеві пам'яті та книги вінцевих зборів закінчили. У 1765 р. Катериною II скасовано вінцеві мита [59].

Дисертаційна робота була б змістовнішою, якби нам вдалося проаналізувати книги шлюбного опитування (обшуку) населених пунктів Миргородського полку XVIII ст. Проте, ці джерела також відсутні в архівних установах.

Шлюбні обшуки або шлюбні опитування (оголошення, об'яви) – це форма встановлення відсутності перешкод для укладення шлюбу, яка полягала в публічному з'ясуванні такої інформації. Шлюбні обшуки записувалися у спеціальні книги і є також важливим джерелом для вивчення особливостей

шлюбно-родинного життя населення Гетьманщини. Були запроваджені в 1765 р.

Закріпленим винятково звичаєвим правом є принцип публічності, який виявлявся в повідомленні під час недільної служби (не менше 3-х разів) інформації про майбутнє вінчання із вказівкою імен майбутнього подружжя та їхніх батьків, місця проживання, дату цієї події. Це відбувалося для виявлення невідомих фактів про можливі лінії споріднення наречених.

Інформаційна насиченість книг шлюбних обшуків (оголошень) полягає в тому, що вони містили інформацію про майбутніх чоловіка й дружину, місце їхнього проживання, місце подальшого укладення шлюбу, таїнство вінчання та ін. Тобто можна виявити відсоток тих шлюбів, які з якихось причин не уклалися: або через наявність перешкод до його укладення, або через розірвання попередніх домовленостей. Причому принцип публічності знаходив свою реалізацію і в присутності свідків під час вінчання. Останні фактично виступали гарантами законності укладеного шлюбу. Свідки підтверджували добровільність шлюбу та відсутність спорідненості між нареченими.

Дослідники цієї проблеми погоджуються з тезою про відсутність систематичних записів у книгах шлюбних обшуків до початку XVIII ст. З того часу такі види джерел є масовими, а їхнє заповнення – систематичним.

На підставі цієї своєрідної «перевірки» майбутньому подружжю видавалося свідоцтво про обшук (оголошення), де містилися дані про їхній вік, згоду їх та їхніх батьків, ступінь кровної та духовної спорідненості, релігійне сповідання та вид шлюбу за критерієм черговості (перший, другий, третій). Чим вищою була черговість, тим більшою була плата за дозвіл на одруження. Це пояснюється тим, що ні суспільство, ні церква, не заохочували процедуру розірвання шлюбу. За часів правління Катерини II традиції контролю та фіксування шлюбів продовжувалися, проте письмові дозволи й плата за них скасовувалися. А от процедура шлюбного обшуку залишалася чинною ще тривалий час.

Інформаційний потенціал сповідних розписів щодо вивчення інститутів шлюбу і родини в житті населення Гетьманщини є великим. Проаналізуємо

особливість такого виду джерел та їхню значимість для розкриття обраної проблеми. Обираючи за основу критерії класифікації дослідника цієї теми Ю. Легуна, вкажемо, що указані документи належать до джерел церковного походження.

Сповідальні (сповідні) розписи, або ж сповідальні відомості не мали на меті фіксацію актів цивільного стану. Вони містили дані про тих осіб, які не причащалися й не сповідувалися [109, с. 255]. Фактично такі списки були переліком осіб конкретного приходу. У таких документах зазначалися прізвище глави домогосподарства, місце проживання родини й номер двору, вказувалися члени сім'ї та їхній вік, а також інформація про те, чи проходить таїнство причастя та сповіді та чи інша особа.

При розгляді шлюбно-родинних відносин одним із ключових питань є розлучення подружжя. У ранньомодерну добу шлюбні пари писали «разводные письма». На сьогоднішній день вивчення цих джерел залишається «білою плямою» в історичних дослідженнях. Можливо, причиною цього є те, що «розлучні листи» не мали юридичної сили. Як наслідок, далеко не всі документи такого роду збереглися.

«Розлучний лист» являв собою неофіційний письмовий договір між чоловіком і дружиною. У ньому вказувався привід для розлучення. Подружжя домовлялося про розірвання шлюбної угоди, подальшу долю дітей (якщо вони народилися за час родинного життя), майнові питання. У разі взяття кимось із авторів листа повторного шлюбу, новий подружній союз був незаконним. Вочевидь, вагомою причиною поширення практики написання «розлучних листів» стало те, що законний процес розлучення вимагав тривалої і дорогої процедури. Незаможні верстви населення не могли собі цього дозволити [144, с. 346].

Таким чином, на основі опрацювання першої групи джерел (Рум'янцевський опис, метричні книги) ми дослідили статеві-віковий склад населення Гетьманщини у XVIII ст. Зауважимо, що в опрацьованих джерелах статистичні дані можуть бути відображені з певною похибкою. Це пояснюється тим, що жінки не сплачували податків, тому більша увага переписувачів була

звернута на чоловіче населення. І хоча головна мета такого перепису – впорядкування організації надходження податків та налагодження стабільності тогочасної податкової системи – Рум'янцевський опис та метричні книги містять достатньо інформації про сімейний стан населення Гетьманщини.

Аналіз матеріалів другої групи джерел – судово-слідчих справ дає змогу провести історико-демографічний аналіз інститутів шлюбу та родини у ранньомодерному соціумі Гетьманщини. Поряд із цим підкреслимо, що на сьогоднішній день в архівних установах немає більш інформативніших документів. Тому для написання дисертаційного дослідження ми використали повноцінну джерельну базу, яка дозволила розглянути інститути шлюбу та родини в Миргородському полку XVIII ст. за допомогою методів історичної демографії. Використані матеріали показали основні порушення норм сімейної етики та родинних правовідносин мешканців Миргородського полку в ранньомодерний період.

Важливими для дослідження загальних напрямків державної політики в сфері регулювання шлюбно-родинних відносин стали нормативно-правові акти вищої юридичної сили, які діяли в часі й просторі на території Гетьманщини. Тривалий час для з'ясування сімейної дієздатності особи, закріплення ознак правозгідності шлюбів, умов їхньої дійсності використовували норми Литовського статуту 1588 р. Вони стали основою для іншого важливого правового документу, який відомий як «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його розглядаємо як своєрідну інструкцію для практичної діяльності світських і духовних судів при розгляді спорів, які виникали в шлюбно-родинному житті українського суспільства у XVIII ст.

В окремій книзі «Про права та обов'язки сімейних» імперські чиновники систематизували шляхом кодифікації основні норми, правила, положення, які регламентували шлюбно-родинні відносини в українському суспільстві.

Ми зазначили про закріплення шлюбного віку й верхньої межі вікового цензу в питанні сімейної правосуб'єктності. На основі аналізу сімейного законодавства, вдалося прослідкувати еволюцію принципу добровільності,

зміну статусу окремих категорій осіб та додаткові умови вступу в шлюб, визначені для військових та цивільних службовців. Тогочасне сімейне право містило заборону на новий шлюб без розірвання попереднього, а кількість офіційних шлюбів обмежувалася трьома.

Правовий статус жінки і дітей в родинних правовідносинах закріплювали правила їхньої поведінки. Проте вже в той час удосконалювалися норми про спільну часткову власність подружжя, право власності чоловіка та дружини, гарантування майнових прав особи у випадку розлучення.

Таким чином, період XVIII ст. був юридично насиченим у плані кількості норм, встановлених державою та церквою для регулювання шлюбно-родинних відносин. З часу правління Петра I держава монополізувала право на реалізацію імперативного методу в цій сфері та «усунула» свого конкурента – Російську православну церкву, обмеживши її повноваження та перетворивши в адміністративну установу. Проте кожна із них мала свої перспективи для контролю за сімейним життям приватних осіб. Через укладення шлюбів з російським населенням держава намагалася асимілювати українську націю, вирішуючи й меркантильні інтереси наповнення державної казни. Церква ж претендувала на основного регулятора всіх відносин, які мають місце в житті суспільства.

Зважаючи на такі засади в діяльності монарха, церковних установ, органів державної влади, в роботі використовується доступна джерельна база, яка є репрезентативною для вивчення шлюбно-родинного життя Гетьманщини XVIII ст.

1.3. Методи дослідження

Вивчення окремих аспектів соціальної історії суспільства Гетьманщини на сьогоднішній день стало багатограннішим. Це пояснюється тим, що оновлена дослідницька парадигма крок за кроком почала відходити від

застарілих методологічних принципів. Дещо відступитися від них змусило сучасне бачення історичних процесів і явищ. Залучення прогресивних зарубіжних методик дозволило більш цілісно аналізувати населення того чи іншого географічного регіону ранньомодерного часу. Теперішній методологічний інструментарій поєднав в собі попередні та нові напрацювання.

Для розгляду історико-демографічних процесів, що стосуються населення, інститутів шлюбу та родини, сьогодні ученому необхідно мати у своєму дослідницькому арсеналі широкий методологічний апарат. Це пояснюється тим, що окреслена проблема може бути проаналізована із застосуванням міждисциплінарного підходу. Статеві-віковий та шлюбний склад українських мешканців, їх особливості функціонування в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. зараз стають спеціальними темами для таких галузей знань як історія, демографія, етнографія та соціальна антропологія. Відповідно до цього зріс інтерес істориків до з'ясування питань, пов'язаних із локальними групами українського етносу. При цьому вчені охоче використовують демографічні дані, що зафіксовані в Рум'янцевському описі та метричних книгах.

Беручи до уваги нинішній стан наукової розробки питань заявленої проблематики, методологічний підбір здійснювався із врахуванням основних тенденцій гуманітарного напрямку: системності, антропологізації та міждисциплінарних зв'язків. У ході нашої розвідки ми використали чотири групи методів (традиційних та інноваційних).

До першої групи належать загальнонаукові методи, а саме: історичний, термінологічний та системний, для яких характерними є аналіз і оцінювання історичних подій.

Другу групу становлять міждисциплінарні методи, до яких входять статистичні та математичні прийоми.

Загальноісторичні методи складають третю групу (тут мова йде про порівняльно-історичний та ретроспективний).

Четверту групу – джерелознавчі методи: виявлення, відбір, класифікація, текстологічне вивчення, об'єктивна цінність для конкретного дослідження, інформаційний потенціал джерела.

Проведення порівняння у просторі та часі, вивчення властивостей явищ стало можливим завдяки традиційному історико-порівняльному методу. Для характеристики Рум'янцевського опису, метричних книг і судових справ XVIII ст., нами був використаний метод формулярного аналізу, який є суто джерелознавчим прийомом. Він дозволив дослідити складові частини цих джерел: мовний тип документів (скоропис), оформлення, а також порівняти зразки вище вказаних джерел. До цього варто додати і те, що у нашій розвідці виокремився метод джерелознавчої критики, який допоміг комплексно вивчити зазначені історичні документи. Перехресне зіставлення джерел дозволило виявити їх зміст, інформативність та об'єктивність.

Розкриття проблематики стало можливим завдяки застосуванню прийомів формалізації (поділ джерел на окремі структурні частини) та генералізації (підрахунок числа однорідних елементів). Щодо з'ясування термінів у Генеральному описі та метричних книгах, зазначимо наступне: герменевтичний метод дозволив виявити зміст джерел, написаних скорописом. Поряд із цим скажемо, що наше дисертаційне дослідження містить в собі квантитативний (кількісний) і математико-статистичні прийоми (формули, таблиці, діаграми та графічні відображення).

Квантитативний метод був використаний у поєднанні із системним підходом, оскільки детальніше вивчення шлюбно-родинної системи вимагало кількісних і числових даних. Під цим кутом зору маємо говорити про метод «reconstitution d'ess familles» («відновлення історії сімей»), запропонований французькими демографами Луї Анрі та Аланом Блюмом. Цей метод дозволив проаналізувати статево-вікову структуру населення Миргородського полку XVIII ст., обчислити показники остаточної безшлюбності, середній вік вступу в шлюб для чоловіків і жінок.

Завдяки класифікації домогосподарств, яку розробив англійський демограф Пітер Ласлетт, нам вдалося дослідити типологію та структуру родин

у містечках і селах Гетьманщини. Ми дійшли висновку, що у суспільних групах Гетьманщини повноцінно функціонували нуклеарні, «розширені» та мультифокальні родини.

Не можемо оминати увагою іще одного англійського історика Джона Хаджнала. Він був членом Кембриджської групи з історії народонаселення та соціальної структури. Учений розробив методику визначення типів шлюбності, яка ґрунтується на аналізі шлюбно-вікових показників. Згідно цієї методології необхідно вирахувати середній вік вступу в шлюб для обох статей. Відповідно до цього Дж. Хаджнал виокремив два типи шлюбності: «європейський» та «неєвропейський». Застосувавши цю методику, ми визначили, що для досліджуваної нами території був притаманним «неєвропейський тип шлюбності».

При дослідженні нормативно-правових актів Московської держави, пізніше – Російської імперії, ми використали метод аналізу правових норм та виявили систематизовані шляхом кодифікації правові акти. Предметом їхнього регулювання стали родинні правовідносини, які охоплювали як позитивне, так і негативне суб'єктивне право. Йдеться про визначення складу правопорушень, які визнавалися карними в родині (перелюб, блуд та ін.), розкривалися особисті немайнові та майнові права подружжя, статус дітей, обсяг цивільної дієздатності учасників родинних правовідносин. Важливим стало вивчення переважаючих санкцій, які застосовувалися до винних осіб: побиття, шмагання різками, вигнання з сільської громади.

Специфіка теми дослідження зумовила обов'язкове використання міждисциплінарного підходу, основу якого становлять палеографія, антропологія, соціологія, церковне право, історія та демографія. У контексті нашого аналізу ці дисципліни виявились тісно пов'язані між собою.

Отже, можемо зробити висновок, що застосований в дисертаційному дослідженні методологічний комплекс дозволив досить детально розкрити історико-демографічні характеристики населення, інститутів шлюбу та родини у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини.

Висновки до розділу 1

Огляд історіографії вказує на те, що ХХ–10-ті рр. ХХІ ст. стали часом плідної роботи зарубіжних фахівців, які вивчили питання шлюбу та родини за допомогою методів історичної демографії. Науковці всебічно дослідили типологію родин і шлюбність. Вони визначили, що в доіндустріальний період переважали прості родинні домогосподарства, адже для їх існування достатньо проживання двох індивідів. Більш поширеним у ранньомодерному соціумі був «європейський» тип шлюбності. Його особливістю стало те, що люди вступали до шлюбу доволі пізно, значна їх частина жодного разу в житті не перебувала в сімейному союзі. Вітчизняні історики детально висвітлюють окремі аспекти шлюбно-родинних відносин, демографічної поведінки населення в межах етнічної території України, обираючи за основу хронологічний і територіальний принципи. Поза фокусом їхньої уваги залишились питання тривалості шлюбів і позашлюбних зв'язків у Гетьманщині ХVІІІ ст.

На основі вивчення джерельної бази можна стверджувати, що в обліково-статистичних носіях історичної інформації (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. і метричні книги) зафіксовані демографічні тенденції шлюбної поведінки українського населення. У Рум'янцевському описі відображена статево-вікова структура мешканців, їх фізичний стан здоров'я, соціальна стратифікація, шлюбний статус і населеність родинних домогосподарств. При цьому підкреслимо, що на відміну від Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., характерною ознакою метрик є записи про найважливіші події в житті людини, до яких відноситься і укладання шлюбу.

Актова документація представлена матеріалами судових справ. Тут немає демографічних даних. Проте у них зареєстровані конкретні випадки позашлюбних зв'язків жителів Гетьманщини, а також незаконнонароджені діти. Згадані джерела дають можливість з'ясувати ставлення суспільства до осіб, які вступили в позашлюбні сексуальні відносини.

Аналіз нормативно-правових норм уможливив простеження еволюції сімейного законодавства на території Гетьманщини від Литовського статуту 1588 р. до ПСЗРИ. Встановлено оформлення в цей час таких галузей права, норми яких стали основою сучасного національного українського законодавства, пройшовши етап від правил звичаєвого характеру до зовнішнього виразу правових норм. Акцентуємо увагу на закріплення правових інститутів укладення шлюбу та його припинення, спадкування за законом і за заповітом, черговість спадкоємців, вимоги до спадкодавця, умови дійсності шлюбу й ознаки його правозгідності.

Історико-демографічний аналіз інститутів шлюбу та родини неможливий без використання міждисциплінарних методів, засобів формулярного аналізу, квантитативних прийомів. Завдяки методу «відновлення історії сімей» нам вдалося дослідити статево-вікову структуру населення, вирахувати основні показники шлюбності (рівень остаточної безшлюбності, середній вік обох статей при вступі до шлюбу, вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками). Спираючись на дані метричних книг, за допомогою квантитативного методу, ми підраховали частоту укладання перших і повторних шлюбів. Дослідження типології та структури родинних домогосподарств проведено відповідно до класифікації, запропонованої П. Ласлеттом.

Обрана методологія дослідження, на нашу думку, видається оптимальною з таким рівнем репрезентативності джерел та їхньою кількістю. Використані методи вважаємо ефективними для висвітлення особливостей шлюбно-сімейних відносин Гетьманщини у XVIII ст.

РОЗДІЛ 2

СТАТЕВО-ВІКОВА ТА РОДИННА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

2.1. Статеві-віковий поділ населення

Вивчення окремих демографічних аспектів дає змогу ґрунтовніше дослідити те чи інше суспільство. Аналіз будь-якої локальної спільноти здійснюється за певними ознаками, до яких, зокрема, відносяться стать та вік. Для розкриття теми нашого дисертаційного дослідження вони мають велике значення, оскільки з ними пов'язані найважливіші події у житті людей (народження шлюбних і позашлюбних дітей, укладання шлюбів чоловіками і жінками різного віку, припинення шлюбу, а також овдовіння, яке є наслідком смерті одного з подружжя).

Стать є біологічно-генетичним поділом людей на чоловіків та жінок, вік – визначає тривалість життя індивідів різної статі. У демографії вони утворюють єдину систему, яка називається статеві-вікова структура населення. Це розподіл чоловіків і жінок за віковими групами [131, с. 62; 71, с. 106]. Указана конфігурація є однією з основних демографічних характеристик, завдяки якій фрагментарно можна дослідити соціум Гетьманщини. У більшості випадків діти були найчисельнішою структурною одиницею, другу позицію займало репродуктивне населення, а найменшу частку складала не фертильні чоловіки та жінки.

Невід'ємною частиною статеві-вікової структури мешканців є родини, що складають її основу. Це і зумовлює необхідність розглянути в другому розділі типологію родинних домогосподарств у селах і містечках (містах). Останні відрізнялися від сіл тим, що територіально та за чисельністю жителів були дещо більшими поселеннями, а також економічно розвинутішими (функціонували ярмарки, крамниці, мануфактури, промисли). Під цим кутом

зору доцільно спробувати порівняти статево-віковий та родинний склад у вказаних населених пунктах, прослідкувавши там схожі та відмінні тенденції.

Для з'ясування показників статево-вікової структури населення п'яти містечок і десяти сіл Миргородського полку 1765–1769 рр., ми проаналізували 11 переписних книг Генерального опису. У ньому міститься інформація щодо віку й статі мешканців. Наприклад, в описі містечка Устивиця читаємо: «... Корней Артюшенко, 30 лет. Его жена Евдокия 25 лет. Дети: Семион 8 лет, Василий 6 лет, Марфа 5 лет, Евдокия 3 года» [6, арк. 39 – 39 зв.]. Ці дані дозволяють розкрити такі завдання:

- 1) вивчити статевий склад дітей;
- 2) встановити показники статевого співвідношення для осіб активного віку;
- 3) проаналізувати число літніх людей.

Свій аналіз розпочнемо з визначення статевого співвідношення, яке представлено коефіцієнтами маскулізації та фемінізації (число чоловіків, що припадає на 100 (с) жінок, і навпаки). Польський демограф Цезарій Кукльо (Cezary Kuklo) стверджує, що історик має право під час дослідження вибрати один із зазначених коефіцієнтів на власний розсуд. Ми спробуємо встановити індекс маскулізації (формула $W_{mas.} = M(t) : K(t) \times C$, де $M(t)$ – число чоловіків, $K(t)$ – число жінок, а $C = 100$ [218, s. 132]) для вище згадуваних містечок і сіл. При цьому можна використати два вікових розподіли, вказаних у роботі французьких демографів Луї Анрі та Алана Блюма. Згідно першого, усе населення поділяється на молодих (0 – 19 років), дорослих (20 – 59 років) і літніх (60 і старші). Другий передбачає виокремити дітей (0 – 14 років), осіб активного віку (15 – 64 роки) та літніх (65 і старше) [46, с. 23]. Проте, з огляду на особливості досліджуваних джерел, доцільніше застосувати вікову градацію, запропоновану в демографічному понятійному словнику: діти (0 – 14 років), особи активного віку (15 – 59 років) і літні (60 років і старші) [71, с. 49]. Юрій Волошин вважає, що у Рум'янцевському описі існував саме такий розподіл [63, с. 112]. Останній ми використали при підрахунках, оскільки на нашу думку він повністю відповідає тогочасним традиційним уявленням про тривалість

дитинства, працездатного віку та старості. Отримані результати занесені в додаток А.1.

У містечках загальне число дітей становило 4660 осіб, серед яких 2332 хлопчиків і 2328 дівчаток. Таким чином, хлопчики склали 50,05 %, а дівчатка – 49,95 %. А тепер порахуємо показник статевого співвідношення для дитячого населення:

$$100 \times 2332 / 2328 = 100,1,$$

який засвідчує деяку перевагу хлопчиків і говорить про дещо нижчий рівень народжуваності дівчаток. Упродовж XVIII ст. така тенденція прослідковувалась на території Миргородського полку, зокрема і у м-ку Сорочинці [83, с. 209]. У демографічній науці це пояснюється біологічною сталою – «вторинним співвідношенням статей», що позначає живо народжених хлопчиків і дівчаток. Ця цифра становить 105 – 106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат [123, с. 62].

Осіб активного віку нараховувалось 4214 (2113 чоловіків і 2101 жінок). Тут співвідношення статей дорівнює:

$$100 \times 2113 / 2101 = 100,5.$$

Число літніх людей складало 248 осіб (127 чоловіків і 121 жінка). Для них показник статевого співвідношення становить:

$$100 \times 127 / 121 = 104,9.$$

Отже, коефіцієнт маскулінізації дорівнюватиме:

$$100 \times 4572 / 4550 = 100,4.$$

Це означає, що статеве співвідношення було майже рівним і не виходило за допустимі межі. Поряд із цим підкреслимо, що в історико-демографічних дослідженнях існує ймовірність того, що частка чоловіків може бути дещо меншою, ніж жінок [91, с. 25].

Для Переяслава, Ніжина, Стародуба, Полтави та Батурина коефіцієнти маскулінізації становили 95,4, 103,7, 91,8, 93,3 і 104,4 [161, с. 90; 64, с. 10; 155, с. 122]. Із цього випливає, що на відміну від цих населених пунктів, у містечках Миргородського полку спостерігався відносний статевий баланс.

У селах із 3578 дітей хлопчиків нараховувалось 1790, дівчаток – відповідно 1788. Останні склали 49,9 %, хлопчики ж – 50,1 %. Тобто дівчаток народилося трохи менше. Таким чином, коефіцієнт статевого співвідношення для дитячого населення становив:

$$100 \times 1790 / 1788 = 100,1.$$

Загальне число осіб активного віку становило 3427 (1723 чоловіків і 1704 жінок). У даному випадку балансування статей дорівнює:

$$100 \times 1723 / 1704 = 101,1.$$

Якщо вести мову про літніх людей, то у Генеральному описі їх зафіксовано 205 осіб (103 чоловіків і 102 жінки). Аналогічний показник тут становить:

$$100 \times 103 / 102 = 100,9.$$

Тобто, статеве співвідношення усіх вікових категорій дорівнює:

$$100 \times 3616 / 3594 = 100,6$$

і є значно меншим, ніж у Жуках і селах Стародубського полку – 105,1 і 111,1 [55, с. 57; 63, с. 116].

Попри те, що в селах так само спостерігаємо відносний статевий баланс, результати нашого дослідження показали, що жінок все-таки було менше, ніж чоловіків. Причиною того, що коефіцієнт статевого співвідношення менший від 100 або більший за 110, науковці вважають недооблік представників однієї статі [46, с. 27 – 29]. У проаналізованих нами населених пунктах він дорівнює 100,4 і 100,6, отже знаходиться в межах норми й облік населення, на нашу думку, в цілому правильний.

Детальніше співвідношення статей можна вивчити в різних вікових категоріях за вже згадуваною формулою, порівнявши його з типовою таблицею ООН [46, с. 28] (див. додатки А.2, Б.1). Зазвичай в демографічній науці населення поділяють на 5 і 10-річні групи [148, с. 108]. У свої розвідці ми використали 5-річний віковий розподіл, згідно якого складена типова таблиця ООН. Таким чином, є змога порівняти її показники з тими, що отримані нами в результаті дослідження.

Спочатку розглянемо статеві-віковий розподіл у містечках. Там для дитячих вікових груп (0 – 4, 5 – 9 і 10 – 14 років) показники маскулізації були дуже наближені один до одного – 100,2, 100,1, 100,5 і відповідали традиційній демографічній моделі суспільства.

Дещо по-іншому виглядала ситуація у категоріях осіб активного віку. У групах (15 – 19 і 20 – 24 роки) коефіцієнт статевих співвідношення дорівнює 100,5 і 104, але в статеві-віковому поділі (25 – 29 і 30 – 34 роки) вже становить 99,1 і 98,6. Ми вважаємо, що це пояснюється двома чинниками: 1) нижчим рівнем смертності жінок і 2) можливістю недообліку чоловіків (ймовірно, через їх тривалу відсутність вдома, внаслідок чого переписувачі дворів записували в Рум'янцевській опис лише жінок і дітей), оскільки у наступній категорії (35 – 39 роки) число останніх збільшується. Можливо саме тому у групах (40 – 44, 45 – 49 і 50 – 54 роки) помітне незначне коливання індексу маскулізації (98,3, 106 і 101). Потім у категорії (55 – 59 років) спостерігаємо ледь помітне зниження статевих показників – 100,8. За таких умов він залишається не в межах норми, адже дещо відрізняється від даних типової таблиці для закритого населення.

Літня спільнота характеризувалася тим, що починаючи із 60 – 64 років, число осіб слабкої статі зменшувалось, а у наступних групах (65 – 69 років і > 70 років) – збільшувалось. Таку демографічну тенденцію можна пояснити вищим рівнем смертності чоловіків у двох найстаріших вікових групах. Отже, категорія літніх людей відзначається певним дисбалансом мешканців і відхиленням від стандартного зразку ранньомодерного соціуму.

Далі проаналізуємо п'ятирічні вікові групи у селах. Наймолодші категорії (0 – 4, 5 – 9 років) ілюструють наближені дані до типової таблиці ООН (100,8, 101,5). Лише дитяча група (10 – 14 років) виявилася трохи диспропорційною (98). Тут чисельна перевага належала дівчаткам.

Щодо осіб активного віку, підкреслимо деяку стрибкоподібність коефіцієнту маскулізації (105,1, 103,4, 96,8, 97,7, 101,6, 98,5, 109,5, 93,1 і 103). Бачимо, що у категоріях (25 – 29, 30 – 34, 40 – 44 і 50 – 54 роки) чоловіків

нараховувалось менше, а в інших (15 – 19, 20 – 24, 35 – 39, 45 – 49 і 55 – 59 років) – більше.

На відміну від вище зазначених груп, категорія (60 років і старші) повністю відображала специфічність традиційного суспільства, бо при чисельному збільшенні дітей та осіб працездатного віку, зменшувалось число літніх людей. До того ж, у найстаршій віковій групі спостерігаємо поступове чисельне зростання жінок. Виявлений факт говорить про те, що канцеляристи провели відносно повну реєстрацію обох не фертильних статей.

Грунтовніше вивчити статеву структуру аналізованої групи населення дає змогу метод побудови статево-вікових пірамід. Це спосіб графічного відображення розподілу населення за віком і статтю. Піраміда представляє собою двосторонню спрямовану діаграму, на якій число усіх осіб зображене горизонтальними смугами однакового масштабу, котрі розташовуються послідовно одна над іншою по мірі збільшення віку [71, с. 47]. Підкреслимо, що категорія > 70 років, охоплює 25 років, адже даними щодо осіб старше 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним групам, необхідно її чисельність поділити на п'ять [46, с. 26].

Наші діаграми (див. додаток Б.2) включають в себе вертикальну (ординату) і горизонтальну (абсцису) вісі. Зліва показана чоловіча, справа – жіноча стать. У містечках підніжжя пірамід (0 – 14 років) мають найдовші смуги, що вказує на доволі високий відсоток дітей. Але вже в наступній групі (15 – 24 роки) відзначимо різке звуження площ прямокутників, яке вочевидь пояснюється зростанням некрологічних випадків серед молодого покоління XVIII ст. На нашу думку, головні фактори цього могли полягати в раптових смертельних випадках і захворюваннях. Дана група складає найбільшу частку із загального числа репродуктивних людей. Далі кидається в око скорочення смуг на позначках 20 – 24, 25 – 29 і 30 – 34 роки. Із 35 до 59 років стовпці стають наближеними один до одного, що говорить про збалансовану статеву структуру. Після досягнення відмітки 60 – 64 роки спостерігається підвищений рівень смертності (площа кожного наступного прямокутника є меншою за

попередній). Описана ситуація відрізняла традиційне суспільство з-поміж інших ментальних організацій.

Тепер проаналізуємо статеву-вікову піраміду сільської спільноти. Перші три лінії (0 – 14 років) найдовші. Це обумовлено динамічним протіканням процесу «омолодження», який означає зростання питомої ваги зазначеної категорії у загальній чисельності населення в результаті збільшення народжуваності та зниження смертності немовлят і дітей [71, с. 83]. Наступні чотири прямокутники (із 15 до 34 років) значно коротші та непропорційні між собою, ілюструють типовий зразок піраміди у категорії особи активного віку. Ми вважаємо, що тут відіграла певну роль зміна місця проживання. Основні потоки вертикальних соціальних переміщень селянства направлялись у військові стани через рекрутство, меншою мірою – в купці та міщани, і зовсім небагатьом вдавалось перейти в духовенство та дворянство [127, с. 137].

На позначках 35 – 39, 40 – 44 і 45 – 49, 50 – 54 і 55 – 59 років стовпці дещо розширюються, а потім звужуються знизу до верху, досягаючи відмітки 60 – 64 роки. Така пірамідальна форма є стандартною для ранньомодерного аграрного соціуму, що підтверджується фіксацією на геометричній фігурі літньої групи 65 – 69 років, де число чоловіків і жінок поступово зменшується. Остання категорія > 70 років має найкоротші смуги, які розташовані на самих вершинах діаграм. Там простежується логічна систематична депопуляція внаслідок демографічного старіння.

Продовжимо наш аналіз за віковою структурою, введеною в науковий обіг шведським фахівцем Густавом Сундбергом (Gustav Sundberg). Учений класифікував її на три типи відповідно до співвідношення частки дітей (0 – 14 років), «батьків» (15 – 49 років) і прабатьків (50 років і старше) у загальній чисельності населення.

«Прогресивний тип характеризується динамічністю, швидким оновленням поколінь через високу народжуваність/смертність, великою часткою дітей та малим відсотком літніх людей. Стаціонарний тип передбачає, що у віковій структурі урівноважуються частки дітей та прабатьків. Він проміжний між першим і третім у процесі еволюції вікової структури жителів.

Регресивний тип при незначній частці дітей та високому відсотку осіб похилого віку не в змозі забезпечувати навіть простого відтворення. У такому населенні покоління змінюються повільно» [146, с. 4 – 25]. Керуючись цим поділом, науковець відкрив загальний закон народонаселення, згідно якого чисельність групи «батьків» завжди постійна і становить 50 % [131, с. 68]. Крім того, не варто відкидати можливість коливання частки категорії 15 – 49 років у межах 45 – 55 % [164, с. 51]. Для православних сіл Стародубського полку твердження Г. Сундберга правильне, проте у нашому випадку воно спростовується (див. додаток А.3), оскільки частка «батьків» становить менше 45 %.

Відмітимо, що у населених пунктах Миргородського полку статеві-вікова структура була дуже схожою за цифровими показниками, які відрізнялися від даних по інших регіонах Гетьманщини. За числом дітей (51 % і 49,6 %) та прабабків (14,4 % і 13,9 %), мешканці містечок і сіл відносяться до прогресивного типу.

На основі проведених підрахунків та узагальнення статистичних даних у таблицях у вигляді додатків, зроблено такі висновки. Для визначення особливостей статево-вікової структури населення Миргородського полку можна використовувати різні критерії градації осіб за віковим критерієм. Так, дослідник Ц. Кукльо поділяє населення на такі групи: діти (до 14 років), особи активного віку (15 – 64 роки), літні особи (65 років і старші). Науковці Л. Анрі й А. Блюм деталізували інші вікові рубежі в житті людини, тому, за їхніми підходами, молодими слід вважати осіб у віці до 19 років, дорослими – у віці 20 – 59 років, а старші 60 років належать до вікової категорії літніх людей. Для проведення нашого аналізу ми використали такий підхід, який обраний і укладачами Рум'янцевського опису та обґрунтований у демографічному понятійному словнику. Ми розглядаємо категорію дітей у віці до 14 років, активне населення від 15 до 59 років і літніх людей (60 років і старші).

Зважаючи на це, проаналізовано статево-вікову структуру дітей, котрі мешкали в Миргородському полку. Індекс маскулінізації наймолодших мешканців становить 100,1 і для містечок, і для сіл, а середньозважені

показники хлопчиків і дівчаток складають 50,03 % та 49,97 % відповідно із загального числа дітей, зазначених у джерелах. Констатуємо більшість хлопчиків серед дитячого населення, що підтверджуємо концепцією «вторинного співвідношення статей» (оскільки на 100 осіб живонароджених дівчаток припадає 105 – 106 хлопчиків).

Ми встановили, що статистичні розрахунки по містечках наближені до даних типової таблиці ООН, хоча певна диспропорційність характерна для сільської спільноти в найстаршій дитячій групі. Загалом відсоток мешканців 0 – 14 років є доволі високим – 50,3 % (на підніжжях пірамід вони позначені найдовшими смугами), що вказує на динамічне протікання демографічного процесу «омолодження».

Виявлено, що другою за чисельністю віковою групою були особи активного віку. Для сільської місцевості індекс маскулінізації становив 100,1, для міського населення – 100,5. У відсотковому відношенні таке населення складало 46,8% із загального числа населення. Вказуємо на збереження статевого балансу, що було характерно для цієї вікової групи, однак встановлені деякі особливості вікових груп (для осіб 15 – 24 років коефіцієнт становить в середньому 102,2), а для людей 25 – 34 роки – 98,9). Хоча в окремих групах (наприклад 55 – 59 років) коефіцієнти маскулінізації не відповідають стандартному зразку ранньомодерного суспільства. Останній факт пояснюється зниженням рівня смертності слабкої статі та можливим недообліком платників податків. На діаграмах чітко простежується різке звуження смуг, які за довжиною суттєво не відрізняються одна від одної. Це означає наявність пропорційної статевої структури.

Індивіди найстаршої вікової групи становили 2,75 % від загального числа населення Миргородського полку. Статевий склад категорії людей, котрі досягли віку 60 років та старші характеризувався зменшенням числа осіб жіночої статі у віці 60 – 64 років та їхнім збільшенням у слідуючих вікових групах. Констатуємо, що ця категорія відзначається певним дисбалансом мешканців і відхиленням від стандартного зразку ранньомодерного соціуму.

Індекс маскулінізації серед них виявився найвищим – 103,1. Вершини пірамід мають найкоротші прямокутники, котрі плавно звужуються в результаті заключної фази вікового періоду життя.

Відповідно до класифікації Г. Сундберга з його виділенням прогресивного, стаціонарного й регресивного типів вікових структур, вкажемо, що нами встановлено тип вікової структури населення Миргородського полку. На підставі цифрових даних (число дітей 51 % і 49,6 % та прабатьків 14,4 % і 13,9 %), відносимо її до прогресивного типу (частка дітей значно вища, ніж частка прабатьків). Такий тип був неоднаковий для населених пунктів усієї Гетьманщини. Аналогічний тип вікової структури знаходимо у Ніжині й Стародобі.

Отже, на основі аналізу статево-вікової структури населення Миргородського полку, вкажемо, що для нього були характерними процеси «омолодження» структури населення та високої смертності.

2.2. Типологія родин

Повноцінний історико-демографічний аналіз інститутів шлюбу та родини не можливий без дослідження сімейної структури мешканців, яка за своїми рисами є ширшою дефініцією, ніж шлюбний стан. Це пояснюється тим, що поняття сім'я, або сімейство, і двір, або домогосподарство, у XVIII – на початку ХХ ст. вважалися тотожними: вони означали сукупність близьких родичів, які проживали разом і вели спільне господарство під управлінням однієї людини, яка називалась господарем [127, с. 219].

У Генеральному описі жодного разу не зустрічаються терміни «сім'я» або «родина». Кожне домогосподарство у документах записане як «двор», «хата» чи «бездворная хата», де як правило, знаходились «амбар» або «сарай». Обов'язково вказувалася точна кількість нерухомого майна. Наявність/відсутність його залежала від трудової діяльності та доходів осіб, які

проживали в домових спільнотах. Вочевидь, такий контроль з боку держави свідчить про суто фіскальний характер джерела. Юрій Волошин підкреслює, що переписувач, складаючи реєстр мешканців двору чи хат, розглядав їх, скоріше, не як сім'ї, а як двори. На першому місці для нього стояли не родинні, а господарські зв'язки, оскільки жителі розглядались як платники податків [63, с. 214].

Членами домогосподарств були чоловік, жінка та діти, а також близькі родичі по крові або через подружні зв'язки. У родинях могли проживати і наймані слуги [107, с. 133]. Г. Максимович зазначав, що тогочасний двір мав три основні особливості: 1) наявність єдиної дворової території; 2) родинні зв'язки між його мешканцями; 3) спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків [117, с. 317].

Щоб вивчити родинну структуру населення у містечках і селах Миргородського полку 1765–1769 рр., спробуємо розв'язати два головних завдання:

- 1) дослідити типологію домогосподарств;
- 2) вирахувати чисельний склад родин.

Стосовно типів сімей, застосуємо класифікацію, яку запропонував англійський демограф Пітер Ласлетт. Згідно неї усі домогосподарства поділяються на:

- 1) Просте, або нуклеарне домогосподарство, яке включає в себе одну шлюбну пару з дітьми чи без них. Родина, котра складається тільки з удівця/вдови, також є нуклеарною;

- 2) Розширене домогосподарство являє собою нуклеарну сім'ю, в якій проживає один або кілька родичів, котрі не утворюють шлюбних пар;

- 3) Мультифокальне домогосподарство є домовою спільнотою, що складається з кількох простих родин [107, с. 136 – 138].

Спробуємо спочатку проаналізувати типологію родин у містечках. Згідно наших обрахунків загальна кількість нуклеарних сімей становила 565 (59,7 %). У м. Батурині в 1760 р. аналогічний показник складав 74,2 % [155, с. 123]. Повні нуклеарні родини мали кількісну перевагу над іншими типами (490 –

50,4 %). Це означає, що кожен другий мешканець проживав у такій сім'ї. Одним із багаточисельних прикладів такого домогосподарства була родина Потапенків із м-ка Омельник [11, арк. 17]. Главою цієї сім'ї записаний 44-літній козак Іван, який проживав разом із 38-річною дружиною Іриною та п'ятьма дітьми (Микита, 10 років, Олефір, 4 роки, Потапій, 7 років, Наталія, 9 років і Анастасія, 6 років). Маючи у власності 1 бездвірну хату, 1 амбар і 2 сараї, Потапенки цілком могли забезпечити належне функціонування свого домогосподарства. У Рум'янцевському описі подібних повних нуклеарних родин зареєстровано найбільше.

Наступну позицію займали складні домогосподарства, яких нараховувалось 388 – 40 %. Найменше ж у Рум'янцевському переписі записано неповних нуклеарних родин – 94, тобто 9,6 %. Ймовірно, що подібна ситуація зумовлена такими демографічними процесами як народжуваність, смертність, шлюбність та розлучуваність. Констатуємо, що у Генеральному описі немає інформації щодо випадків розлучень. Ми можемо тільки припустити, що вони мали місце у шлюбно-родинній поведінці жителів містечок.

Також у межах даного підрозділу проведемо аналіз складу домогосподарств. Для цього використаємо методику, розроблену П. Ласлеттом [107, с. 153]. За нею необхідно порахувати число господарів дворів, їх дружин (із врахуванням удівців і вдів), дітей глав сімей, родичів і слуг (див. додаток А.4).

Результати дослідження вказують на те, що серед членів домогосподарств найбільше число становили діти – 3291 особи (47 %). У середньому значенні в одному домогосподарстві проживало тільки дві дитини. Вочевидь, це пояснюється тим, що серед чинників, які зменшували населеність родин, були такі як низька народжуваність та високий рівень дитячої смертності. Враховуючи дані фактори, можемо припустити, що чисельний склад родин міг бути дещо більшим.

Число дружин господарів дворів (із урахуванням померлих чоловіків, у яких залишились діти) становило 1496 жінок – 21,3 %. Глав сімей нараховувалось 1508 чоловіків (21,5 %). Частка родичів, які мешкали у

домогосподарствах, складала 7,5 %, слуг – 2,7 %. Такий чисельний розподіл мешканців у родинах загалом був характерним для суспільства Гетьманщини. У додатку Б.3 відображене відсоткове співвідношення жителів домогосподарств.

Продовжуючи нашу розвідку, спробуємо проаналізувати поколінний склад родин (див. додаток А.6), які були представлені 4-ма соціальними мікрогрупами – міщанами, козаками, посполитими та купцями.

Із 1765-го р. до 1769-й р. перепис зареєстрував чисельне збільшення міських жителів до 9122 осіб. Також зросла і кількість домових спільнот – до 642. Із цього випливає, що показник середньої населеності становив 14,2 особи. Для м. Батурин він дорівнював значно менше – 4,2 особи [155, с. 122], а в м. Мени, навпаки, був наближеним – 12 осіб [94, с. 200].

Ми бачимо, що кількість однопоколінних родин була доволі малою і становила у 1767 р. 1,9 %, у 1768 р. – 2,6 % і у 1769 р. – 4 %. Число двопоколінних сімей почало зменшуватись з 1767 р. – 50,4 % до 46,6 % у 1769 р. Кількість трипоколінних родин теж зменшувалася, починаючи з 1765 р. – 48,8 % до 47,7 % у 1767 р. Потім, навпаки, вони плавно збільшувалися, із 1768 р. – 49,3 % до 49,4 % у 1769 р. Чотирипоколінних сімей Рум'янцевський опис не зафіксував.

Тепер проаналізуємо типи родин у селах впродовж 1765–1769 рр. Загальна кількість нуклеарних сімей складала 438 (51,4 %). Повних нуклеарних родин було найбільше – 407 (47,8 %). Дещо менше нараховувалось складних сімей, а саме 383 (45 %). Із цього випливає, що кожен другий мешканець проживав у нуклеарній чи складній родині. Наведемо один із прикладів складного домогосподарства. Так, у с. Мануйлівка в одному із дворів проживали «Прокоп Радчич 55 лет, звания козачого, а как умерший его отец Корней Радочин будет лет 60. Его жена Христина 50 лет. У них дети Андрей 13 лет, Яков 6 лет, Фекла 10 лет. Браття ево родние: Яков Радчич 50 лет, Ево жена Настасия 40 лет. Дети Павло 12 лет, Мария 10 лет, Евгения 6 лет. Никита Радчич 40 лет, его жена Агафия 36 лет. Дочь Васса 7 лет. Остап Радчич 40 лет 29 лет. Его жена Дария 25 лет. Дети: Федор 7 лет, Григорий 3 года. В особой хате подсоседок Лаврен Литвиненко 55 лет, уроженец сотни Голтвянской, с.

Броварок, звання козачого, как зашел в Мануйловку и стал в подданстве 30 лет. Его жена Федосия 50 лет. Дети: Федор 13 лет, Настасия 16 лет, Евдокия 15 лет, Агафия 9 лет [7, арк. 58 – 58 зв.]. Як засвідчили наші підрахунки, розширені сім'ї стали доволі поширеним соціальним явищем у селах Миргородського полку другої половини XVIII ст. Також демографічні дані можуть вказувати на те, що такі домогосподарства функціонували не менш стабільно, ніж прості родини. Крім того, у складних сім'ях нараховувалось більше число робочих рук.

Останню сходинку посідали неповні нуклеарні родини (61, тобто 7,2 %), в яких мешкав майже кожен чотирнадцятий індивід. Даний факт, безперечно, пов'язаний з процесом депопуляції дорослого населення, внаслідок якого виховання та утримання дітей лягало на плечі вдівців/удів.

Далі спробуємо проаналізувати склад домогосподарств у селах Миргородського полку (див. додатки А.5, Б.4). Проведені нами підрахунки говорять про те, що діти у дворах склали найбільшу частку – 2425 (47,2 %). А це означає, що в кожній домовій спільноті мешкало в середньому по двоє дітей. Для періоду Гетьманщини це число є малим, бо якщо жінка увесь репродуктивний період проводила в шлюбі й мала міцне здоров'я, то вона народжувала 10 – 11 разів [127, с. 223]. Можна припустити, що в Генеральному описі мав місце недооблік жіночої статі. Адже податковою одиницею виступала «чоловіча душа» [127, с. 201].

Число дружин глав домових спільнот (з урахуванням померлих чоловіків, у яких залишились діти) дорівнювало 1112 жінок – 21,6 %. Господарів дворів нараховувалось трохи більше – 1126 чоловіків (22 %). Родичі, які мешкали у домогосподарствах, становили 6,2 % від загальної кількості усіх членів сімей. Частка слуг була найменшою і становила 3 % (159 осіб). Останні, як правило, не мали власної родини, господарства і бюджету, тому жили в «чужих» сім'ях довго і навіть постійно [127, с. 221].

Тепер спробуємо за даними Рум'янцевського опису дослідити поколінний склад сільських родин (див. додаток А.7), які були представлені двома соціальними станами – козаками та посполитими.

До 1769 р. Генеральний опис зафіксував збільшення числа мешканців сіл до 7210 осіб. Поряд із цим зросла і кількість домогосподарств – до 504. Це означає, що показник середньої населеності становив 14,3 особи. Для порівняння скажемо, що аналогічний показник у 15-ти селах Лубенського полку впродовж 1758–1782 рр. дорівнював 11,8 особи [157, с. 194].

Результати дослідження показали, що кількість однопоколінних сімей була малою і становила у 1768 р. 1,8 % і у 1769 р. – 3 %. Число двопоколінних родин почало збільшуватись, починаючи з 1765 р. – 52 % до 59,3 % у 1769 р. Трипоколінні сім'ї почали зменшуватися з 1765 р. – 48 % до 37,7 % у 1769 р. Як і у випадку з містечками, чотирипоколінних родин Рум'янцевський опис не зафіксував.

На основі аналізу джерельної бази проблеми висвітливо особливості типології родин Миргородського полку у XVIII ст. Для їхньої характеристики визначено тотожність понять сімейство, двір, домогосподарство, що відображається у документах та встановлено більш широкий зміст поняття «родинна структура», на відміну від «сімейного стану».

Особливістю опрацьованої джерельної бази є фіксація фактичних даних із урахуванням, перш за все господарських, а не родинних відносин (тому терміни «сім'я», «родина» відсутні, а поширення набули «двір», «хата»). Знаходимо точні дані про кількість майна та господарських приміщень, що є доказами суто фіскального інтересу з боку держави.

За основу визначення типології домогосподарств обрано класифікацію П. Ласлетта з його поділом на прості або нуклеарні, розширені й мультифокальні двори. Встановлено, що в містечках і селах Миргородського полку 1765–1769 рр. проживали переважно повні нуклеарні родини, в яких мешкали чоловік/жінка та діти, які не перебували у шлюбі. Число нуклеарних сімей було дещо більшим у містах (59,7 %), ніж у селах (47,8 %), проте, на відміну від Батурина (74,2 %), таке число не вважаємо великим. Число неповних нуклеарних родин досягало 9,6% у містах і 7,2 % у селах.

Констатуємо, що найменшою була кількість однопоколінних сімей, причому їх відсоток відсоток коливався в проміжку до 3% від кількості всіх

родин для сільської місцевості та до 4% – для міського населення. Паралельно з нуклеарними родинами функціонували складні домогосподарства, де діти перебували в шлюбі. Такі домові спільноти включали в себе три покоління родичів або дві й більше нуклеарних сімей, коли вони разом проживали і вели спільне господарство. Зроблено висновок і про їхню значну кількість, що підтверджується статистичними даними: 40 і 45 % відповідно для міської та сільської місцевостей. Кількість двопоколінних сімей коливалася від 46 до 50 %, а трипоколінних – від 47 до 49 % (чотирипоколінні родини в Рум'янцевському описі не вказувалися). Це стосується і сіл, і міст, тому зробимо висновок про традиційне співмешкання кількох поколінь, яке було характерне і для населення Миргородського полку, і для Гетьманщини вказаного хронологічного періоду загалом.

Ядро усіх родин становили глави сімей (21,7 %), їхні дружини (21,4 %) та діти – 47,1 % (у деяких випадках разом із родичами), невеликий відсоток відводиться на родичів (6 – 7%) та слуг (2,7 – 3%). Роль додаткових робочих рук у господарському сенсі була великою, тому останні категорії осіб також мали місце в українських родинях.

Через збільшення числа населення Миргородського полку, зафіксованого впродовж 1765–1769 рр., показник середньої населеності становив 14,2 та 14,3 для міст і сіл відповідно, що вирізняло цю адміністративно-територіальну одиницю з-поміж інших (у Батурині в цей час такий показник не перевищував 4,2).

У кожній міській сім'ї в середньому проживало до 11 мешканців, аналогічний показник для сільських родин становив 10 осіб. Така домогосподарська структура цілком відповідала тогочасним соціально-економічним зразкам дворових спільнот.

2.3. Соціально-економічна характеристика родин

Родина у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст. була основою функціонування соціуму. Для характеристики української родини того часу зазначимо виробничі та побутові характеристики, оскільки домогосподарство було економічною одиницею у житті міської/сільської громади. Причому спостерігається чисельність родин, у яких одружені діти жили разом із батьками. Економічний потенціал такого господарства був більшим, кількість робочих рук визначала рівень заможності родини, види діяльності, особливості побуту. Вкажемо на розмежування виробничих функцій в українській родині у XVIII ст. за віковим та статевим критеріями.

Батьки разом з дітьми утримували власне домогосподарство. Достаток кожної родини залежав від соціальної стратифікації, матеріального становища та числа робочих рук у дворі. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. є доволі інформативним джерелом для соціально-економічного аналізу домогосподарств.

Основним завданням цього підрозділу дисертаційної роботи є вивчення соціально-економічної характеристики родин Миргородського полку (за даними Рум'янцевського опису). Спробуємо на деяких прикладах простудіювати зазначене питання. Для цього опишемо домові спільноти окремих населених пунктів вище вказаного географічного регіону. Зауважимо, що такий науковий підхід обумовлений майже ідентичними суспільно-господарськими ознаками усіх родин. А значить, це дає нам право вибірково (не розписуючи двори кожного містечка (міста)/села) розглянути сімейні союзи.

Одним із населених пунктів, який ми вирішили дослідити, є с. Дмитрівка Потоцької сотні. Наведемо перший приклад домогосподарства, власника якого не записали: «двор мой» (невідомо чий) [10, арк. 1 б]. Підкреслимо, що це рідкісний випадок, адже господарів дворів у Рум'янцевському переписі записували першими з-поміж числа усіх членів родини. У домогосподарстві було: «2 избы, людская 1, амбар 2, сараев 2» [10, арк. 1 б]. Мешкав тут корінний житель, 24-річний найманий робітник, козацького звання, Тимофій Чаус із 20-річною дружиною Тетяною та 9-місячним сином Іваном» [10, арк. 1 б – 1б зв.].

На час перепису Тимофій пронаймитував 1 рік. Вочевидь, це пояснюється тим, що він походив із бідної козацької родини та мав можливість прогодувати свою сім'ю лише за рахунок щоденної праці в чужому господарстві.

Поряд із родиною Чаусів в одному дворі мешкала родина підсусідка, пономара церкви Покрови Пресвятої Богородиці, козацького звання, Назара Івашини (вік у джерелі не вказаний). У Генеральному описі міститься інформація про його родину: «Жена его Стефанида 35 лет. Дети: Григорий 13 лет, вне ума, Варвара 10 лет, Анна 8 лет, Дария 4 года, Екатерина 2 года» [10, арк. 3 зв. – 4]. Як бачимо, Назар утримував семеро осіб. Враховуючи те, що Григорій страждав психічним захворюванням, а Катерина, Дарина і Анна в силу малого віку не могли надати в господарстві необхідної допомоги, дружина Стефанида та донька Варвара були єдиними помічниками Назара. Загалом можна припустити, що родина Івашини жила бідно. Про це свідчить їх належність до стану підсусідків. Вони представляли собою незабезпечену когорту фіскального населення, до якої входили індивіди, що не мали приватного домогосподарства. Підсусідки на певних умовах проживали в чужих домових спільнотах, маючи право обробляти частину земельної ділянки. Між господарями домових володінь та підсусідками укладалися усні та письмові угоди, що передбачали певні умови найму. У містах підсусідки здійснювали податкову оплату за рахунок грошового еквіваленту, а у селах – за допомогою натурального господарства. Іноді до групи підсусідків входили козаки, міщани, селяни, які мали приватне майно та земельні частини. Зазначені категорії населення хотіли оминати військову повинність та стати незалежними від більш заможніших осіб» [118].

Третьою родиною в Рум'янцевському описі значиться родина померлого козака Івана Лісого (Дзюби). 54-річна вдова Любов проживала разом із 20-річним паралізованим сином Федором і 14-річною донькою Агрипіною [10, арк. 4]. У даному випадку соціальне походження не мало майже ніякого значення, оскільки самотня жінка похилого віку розраховувала на допомогу лише з боку Агрипіни. До того ж, остання перебувала у незаміжньому шлюбному статусі. Варто також додати, що непрацездатний Федір і його мати

мали мінімальні шанси одружитися. Із цього випливає, що в родині Лісого (Дзюби) явно не вистачало робочих рук для повноцінного ведення домашнього господарства. Саме тому досить ймовірно, що Любові доводилося просити помочі в сусідів по двору.

Загальне число людей в домогосподарстві становило тринадцять (без урахування невідомого власника першого двору). Становище сім'ї овдовілої Любові можна вважати найскладнішим серед усіх вище вказаних родин.

Наступні приклади пов'язані із домогосподарствами виборних козаків. У Генеральному описі записано: «двор ветх, изба жилая 1, амбар 1, сарай 1. Козак выборный Максим Гуджула 50 лет, уроженец Польской области, с. Трутовцов, отколь вышел в Россию 30 лет назад. Жена его Ефимия, рожденная с. Дмитровка, 40 лет. Дети: Никита 16 лет, Федор 10 лет, Васса 13 лет. Подсоседок ево Лукян Дядюра 60 лет, уроженец Новороссийской губернии, Днепровского пикинерского полка, м-ка Келеберда, отколь зашел 30 лет. Жена его Ирина, рожденная в м-ке Келеберде 40 лет, дочь Варвара 10 лет» [10, арк. 5 – 5 зв.]. У цьому домогосподарстві проживало дві сім'ї, чисельність яких складала вісім осіб. За суспільно-економічною стратифікацією ці родини дещо відрізнялися, адже трутівець виявився господарем двору, а Дядюра на нього працював, щоб забезпечити дружину та доньку первинними потребами.

Виборний козак Максим Гуджула записаний як немісцевий житель. Приїхавши із с. Трутовці, чоловік узяв шлюб із Єфимією, яка народилася в с. Дмитрівка. Вочевидь, у себе на батьківщині Максим не бачив перспектив для створення родини або ж не зміг знайти жінку, яка погодилась би піти з ним під вінець. Підкреслимо і значення соціального статусу глави двору, який скоріш за все служив на території Миргородського полку. У XVIII ст. виборні козаки відбували військову службу [87]. На нашу думку, останні тези відповідають тогочасним реаліям. Зважаючи на те, що найстаршому сину Микиті на момент перепису вже виповнилося 16 років, Гуджула одружився після 30 років. У ранньомодерний період це був критичний вік для взяття шлюбу. Згідно Рум'янцевського опису, в селах Миргородського полку лєвова частка неодружених чоловіків припадала на вікові групи 15 – 19 років і 20 – 24 роки. А

це означає, що Максиму пощастило знайти шлюбну пару. Єфимія була молодшою за чоловіка на 10 років. Ми вважаємо, що тут головну роль відіграли соціальний та біологічний чинники. Вийти заміж за виборного козака в матеріальному плані виглядало краще, ніж за селянина. Зауважимо, що Єфимії після вікового рубежу 20 років необхідно було виносити та народити дітей.

Підсусідком Гуджули став Лук'ян Дядюра, родом із м-ка Келеберди. Оселився він у козацькому дворі з дружиною-землячкою Іриною та донькою Варварою. Наявність в домогосподарстві однієї дитини може вказувати на те, що: 1) келебердяни стали учасниками доволі пізнього шлюбу. Ірина після народження Варвари вже не спромоглася б завагітніти повторно через неналежний стан здоров'я; 2) відсутність можливості утримувати більше одного нащадка.

А тепер наведемо іще один приклад двору виборного козака: «двор ветх, изба жилая 1, амбар 1, сарай 1. Козак выборный Федор Иванченко, 30 лет, уроженец с. Дмитровка. Жена его Стефанида Миронова дочь, рожденная в г. Миргороде, 25 лет, с козачих. Дети: Кирило 3 года, Агрифина 5 лет. В одной хате живет теща ево вдова козака Миргородского полку, г. Миргорода Мирона Олейника жена Настасия 60 лет. У нее сын Артем 20 лет. Его жена Сохвия Иванова дочь, рожденная с. Дмитровки, 19 лет» [10, арк. 6 зв.].

Домогосподарство дмитрівця Федора Іванченка складалося з семи індивідів. Його дружина Стефанида та вдова-теща Настасія походили родом з м. Миргорода. Цей факт є досить цікавим, оскільки змушує замислитись нас над тим, чому сім'я козаків переїхала на постійне місце проживання з економічно перспективного міста до села? Адже Миргород був значним торгівельним і культурним містом, відомий своїми великими ярмарками, на які приїжджали люди з далеких міст [89]. Вочевидь, для родини Стефаниди та Федора, варіант проживання в с. Дмитрівці виявився вигідним. Ми схилиємось до думки, що така ситуація обумовлювалася двома факторами: по-перше, літня козачка Настасія, котра овдовіла, потребувала додаткової чоловічої допомоги. Серед осіб сильної статі вона могла розраховувати лише на свого сина Артема. Через такі обставини, видати дочку заміж за Іванченка, який належав до

потрібної соціальної групи, мав власний двір з майном, в господарсько-економічному плані стало необхідним; по-друге, Федір, Артем, Стефанида та Софія могли забезпечити повноцінне функціонування домогосподарства, в якому мешкали.

У контексті нашого дослідження наведемо деякі приклади родин с. Мануйлівки Голтвянської сотні. Почнемо із тих, що стосуються бездвірних хат, жителями яких у Рум'янцевському описі в переважній більшості значаться посполиті. Вони належали до некозацького населення (селянства) [147].

Станом на лютий 1768 р. в переписі першим числиться домогосподарство Швеців: «хата бездворная 1, амбар 1, сараев 2. Павло Швец 55 лет, природный посполитый (т.е. уроженец) села Мануйловки. Жена его Матрона 50 лет. Дети: Кирило 17 лет, Григорий 8 лет, Дионосий 6 лет, Варвара 14 лет, Марина 13 лет» [7, арк. 38].

Як бачимо, швецівська сім'я складалася з семи мануйлівців. У нас є всі підстави вважати, що ця родина, незважаючи на соціальну приналежність до стану селян, повністю задовольняла найнеобхідніші потреби. На це вказує число працездатних людей – 5: Павло, Матрона, Кирило, Варвара та Марина. Через декілька років молодші сини Григорій та Діонісій теж могли стати помічниками.

Поруч з родиною Швеців мешкала сім'я померлого селянина Степана Шевченка: «бездворна хата 1, сараев 3. В ней живет умершого природного, мануйловского посполитого Степана Шевченка жена Ирина 55 лет. Их дети: 1) Леонтий 25 лет. Его жена Параскева 21 год. Дочь их Ефросиния 2 года. 2) Трофим 20 лет. Его жена Ефросиния 15 лет. 3) Яков холост 14 лет. 4) Феодосия 17 лет, Наталья 15 лет» [7, арк. 38 – 38 зв.].

Населеність домогосподарства становила дев'ять людей. З цього числа вісім осіб відносились до працездатних членів сім'ї (крім 2-річної Єфросинії). У даному випадку старший син Степана, Леонтій цілком міг стати главою родини. Але говорити про це, як велику привілеگیю, не доводиться. Зважаючи на те, що Шевченки володіли хатою та трьома сараями, їх родина була однією з найбідніших.

Проте найважче жилося родині Недоступи. Це пояснюється: 1) овдовінням; 2) відсутністю майна (самотня жінка, крім хати, нічого не мала) та 3) малочисельним складом сім'ї (тільки чотири індивіда): «бездворна хата 1, в ней живе умершого посполитого города Омельника Омелка Недоступы, жена Агафія Недоступиха 40 лет. Дети ее: Мирон 12 лет, Наталья 8 лет, Матрона 4 года» [7, арк. 42].

Дивлячись на майновий показник домогосподарства Недоступи, спадає на думку те, що померлий Омелько ще за життя не мав змоги повноцінно забезпечити свою обраницю та дітей. Ймовірною причиною такого скрутного становища, видається не лише принижений соціальний статус. Адже інші багатші посполиті, які значаться в Рум'янцевському описі, в суспільній ієрархії посідали те ж місце, що і Недоступа.

Ситуація вдови значно ускладнювалася тим, що в її розпорядженні майже не було помічників. Вочевидь, жінці доводилося сподіватися на допомогу сина Мирона. За таких умов важко уявити належне функціонування родини 40-річної матері. На нашу думку, одним із ключових факторів цього став її вік (навіть чи Агафія в силу процесу старіння могла виконувати всю Омельківську роботу).

Трохи кращою виглядала ситуація в родині Шийки: «бездворная хата 1, сарай 1. В ней живе умершого посполитого, мануйловского Григория Шийки, жена Екатерина 40 лет. Дети: Андрей 20 лет, Евдокия 18 лет, Ксения 17 лет» [7, арк. 43].

Сім'я покійного Григорія складалася з чотирьох осіб, які жили в хаті без двору, маючи сарай. У майновому відношенні домогосподарство Шийки можна вважати бідним. Компенсувало злиденний побут скоріш за все те, що всі члени цієї родини відносились до категорії працездатного населення. Старший син Андрій, доньки Євдокія та Ксенія стали опорою для матері. Поряд з цим, є висока ймовірність того, що неможливість погіршувала шанси дітей Катерини одружитися змолоду. Взяття шлюбу кимось із них могло мати різні наслідки. Якби під вінець пішов Андрій, в його домогосподарстві з'явилися б додаткові робочі руки. У разі заміжжя сестер 20-річного чоловіка, рівень життя родини

значно вправ би. Вочевидь, будучи одруженими, Євдокія чи Ксенія пішли б у сім'ї своїх наречених, повсякденно працюючи разом з ними.

Наступний приклад домашньої спільноти самотньої жінки такий: «бездворная хата 1, сараев 3. В ней живет умершого посполитого, природного мануйловского Семена Ткаченка, жена Христина 50 лет. Дети: 1) Яков 27 лет. Ево жена Дария 23 года. У них сын Потапий 2 года. 2) Савва 16 лет, Павло 14 лет» [7, арк. 45 зв. – 46].

Населеність домогосподарства становила шість осіб. Удова Христина Ткаченко походила з селян. Майно, нажите нею з померлим Семеном, вказує на певне піклування чоловіка про родину. Важливо виокремити і те, що 50-річна жінка впродовж подружнього співмешкання народила трьох синів – Якова, Савву та Павла. На час перепису кожен із її дітей досяг віку, в якому виконувалися всі види домашніх робіт. Суспільно-господарський потенціал сім'ї Ткаченків був вищим, ніж у родин Недоступи та Шийки. Пояснюється це тим, що Павло і Савва, як і 27-річний Яків, могли взяти шлюб і виростити нащадків. У результаті, значно збільшилось би число індивідів, які забезпечували стійкий розвиток домашньої спільноти. А значить, не виникало б труднощів із тим, щоб прогодувати родину.

У рамках нашого дослідження також заслуговує на увагу вивчення соціально-економічних характеристик заможних родин. Помилково говорити про те, що всі посполиті жили убого. Ця теза підтверджується відомостями, що містяться в Генеральному описі. У ньому зафіксовано випадки, коли селяни володіли більшою кількістю майна, ніж козаки. Із цього випливає, що у XVIII ст. добробут сім'ї залежав не тільки від приналежності до вищої суспільної групи. Важливу роль відігравали такі чинники як внутрішньо-родинна організація та вміння утримувати господарство.

Прикладом доволі успішного посполитого може послужити самотній літній чоловік Павло Резніченко: «хат 2, сараев 4. Павло Резниченко, вдов 59 лет, уроженец гор. Голтвы, посполитый, зашел 11 лет. Дети: 1) Остап 18 лет. Его жена Мария 17 лет. 2) Семен 8 лет. Оного Резниченка зять Василь След 40

лет, уроженец гор. Голтвы, посполит, зашел вместе с тестем 11 лет (назад). Его жена Анна 35 лет» [7, арк. 38 зв. – 39 зв.].

У домогосподарстві Резніченка мешкало шестеро людей. Незважаючи на втрату дружини, Павло був порівняно з багатьма іншими селянами, які значаться в Рум'янцевському описі, забезпеченою людиною. На це вказує наявність двох хат і чотирьох сараїв. Майже всі рідні та родичі, які проживали з удівцем, цілком могли підтримувати своє матеріальне становище. Вочевидь, мала батьківщина Голтва не дала перспектив Резніченку, які дозволили б себе надійно почувати. Припускаємо, що в с. Мануйлівці в силу певних обставин, які нам невідомі, знайшлося більше можливостей для родинного життя.

При сприятливих умовах одружений 18-річний Остап міг стати після смерті вдівця главою родини. Це той випадок, коли старшому сину треба було лише підтримувати в належному стані господарство та майно батька, які швидше за все, через деякий час перейшли чоловіку Марії у спадок. На нашу думку, Анну з Василем теж влаштовував такий варіант. Тим паче, ця шлюбна пара не мала дітей, а значить полегшувалось завдання прогодувати родину. Вочевидь, ймовірними причинами відсутності нащадків були: 1) безпліддя одного з подружжя; 2) смерть немовля (немовлят) під час вагітності, при пологах, у ранньому дитинстві.

Наведемо ще один приклад достатньо заможної родини. На відміну від попереднього домогосподарства, мова йтиме про козацьку та посполиту сім'ю: «двор, в нем 2 хаты, сараев 6. В 1-й хате: Семен Потапенко 44 лет, уроженец Голтвы, звания козачого, зашел 10 лет. Жена его Агафия 34 лет. Дети Иван 7 лет, Тихон 4 лет, Анна 10 лет, Дария 9 лет, Евдокия 7 лет. Во 2-й хате Михайло Резниченко 40 лет, уроженец Голтвы, звания посполитого, зашел годов 6. Его жена Евдокия 30 лет. Дети их: Никита 10 лет, Олефир 4 года, Потапий 3 года, Наталия 8 лет, Настасья 6 лет» [7, арк. 39 зв.].

Загальне число мешкаючих осіб дорівнювало чотирнадцять. На перший погляд, дві хати з двором і шістьма сараями дозволяють стверджувати про високий рівень життя та повний достаток. Заперечувати даний факт складно, але необхідно враховувати і населеність родин. Чим більше людей проживало в

дворі, тим важче задовольнялися потреби членів сім'ї. Особливо це відчувалось, коли левову частку в сімейних союзах складали малі діти. Семен і Агафія годували двох синів і трьох дочок. Якщо припустити, що Анна з Дарією допомагали батькам поратися по господарству, Потапенки могли цілком сподіватися на стабільне джерело доходів.

Посполитий Михайло Резніченко з дружиною Євдокією утримували п'ятьох дітей. Є всі підстави стверджувати, що 40-річний чоловік працював у домогосподарстві Семена: по-перше, низький суспільний статус; по-друге, можливість проживати з родиною на постійній основі. Вочевидь, у Голтві Резніченки не мали хати. При наявності власного житла та хоч якогось господарського ресурсу, сім'я селян навряд чи прагнула б змінити особисте помешкання.

Черговий приклад пов'язаний з родинами братів, які належали до козацького стану: «двор, хат 2, впусе 1, амбар 2, сарай 1. Живут 1) Иван Хруль 50 лет, козак с. Мануйловка. Его жена Мария 40 лет. Дочь: Анна 9 лет. 2) Брат двоюродный Иван 45 лет. Его жена Домникия 41 лет. Дети их: Иеремия 2 года, Ефросиния 12 лет, Матрона 5 лет. 3) брат же его Клим Хруль 35 лет. Его жена Анна 30 лет. Дети: Трофим 6 лет, Андрей 3 года, Зеновия 2 года [7, арк. 40 зв. – 41].

Одразу зазначимо, що в Рум'янцевському описі рідко зустрічаються випадки, коли домогосподарство складається з трьох братських родин. У них загальне число людей дорівнювало тринадцять. Згідно перепису головою і старшим був мануйлівець Іван Хруль. Його дружина Марія змогла народити лише одну дівчинку. Певною мірою дана ситуація є унікальною. Не часто можна зустріти в Генеральному описі записи, коли батьки, яким виповнилося 40 > років, мали одного нащадка.

9-річна Анна з'явилася на світ, коли її матері виповнився 31 рік. Беззаперечним є той факт, що донька Івана була пізньою дитиною. Ми це пов'язуємо з тим, що народжуваність у ранньомодерний час була не контрольованою, жінки доволі часто вагітніли після 30 років. Скоріш за все,

фертильна жінка не дала більше потомства через вади здоров'я або через смерть наступної дитини.

Поряд з Іваном мешкав двоюрідний брат з таким самим іменем. На відміну від 50-річного родича, його родина нараховувала п'ятеро осіб. На нашу думку, це пов'язано з міцним здоров'ям чоловіка та Домнікії. Останній вдалося в 39-річному віці народити сина Єремію. Підкреслимо, що зазначений приклад не був рідкісним для XVIII ст. Соціально-господарські стратегії передбачали в майбутньому залучення підростаючого хлопчика до щоденної родинної справи. Економічна ефективність багато в чому залежала від числа осіб чоловічої статі. Проте, не варто також применшувати роль жінок у домогосподарствах. Адже саме вони виношували та народжували дітей. До того ж, як правило, на них покладалася значна частина хатніх турбот.

Третьою в Рум'янцевському описі значиться родина 35-річного Кліма. Разом з дружиною Анною йому вдалося ростити двох хлопчиків і одну дівчинку. Ми вважаємо, що при сприятливих обставинах Андрій з Трофимом могли стати надійною опорою для своєї сім'ї та домогосподарства Хрулів. Певне майнове підґрунтя для цього вже було. Батькам залишалось тільки правильно виховати чадо, навчивши раціонально організовувати працю всередині родини. Піддається сумніву те, що в братській домовій спільноті існувала нагальна потреба в наймиках. Вочевидь, кровноспоріднені козацькі сім'ї власними зусиллями виконували такий об'єм роботи, який дозволяв підтримувати достатній рівень життя.

Поруч з домогосподарством Івана Хруля знаходився двір його однофамільця Тимоша: «двор, в нем 1 хата, 2 сарая. Тимош Хруль 50 лет, природной с. Мануйловки, посполитый, жена его Мария 40 лет. Дети: Прокоп 12 лет, Антон 4 года, Исаак 2 года, Варвара 15 лет, Агафия 6 лет» [7, арк. 41 зв.].

Важливим залишається питання чи був Івановий одноліток родичем? Якщо так, то він мав би зі своєю родиною проживати у дворі козака. 50-річний чоловік належав до селян. З одного боку, соціальний стан (посполитий) вказує лише на випадкове співпадіння прізвищ. З іншого, близька відстань між

Хрулівськими домовими спільнотами та мануйлівські корені настановлюють на думку, що Тимош мав родинні зв'язки з Іваном. Головним аргументом цього твердження служить число членів селянської родини – сім. Навіть при успішному функціонуванні господарства Івана, сім'я посполитого створила б перенаселеність двору. Розмістити двадцять осіб на одній локальній території було б надзвичайно складно. До того ж, важко уявити, що брати Хрулі бажали утримувати ще одну родину. Тим паче, Тимош у своєму домогосподарстві виконував роль головуючого. Дивлячись на майно, яке концентрувалось в його руках, можна дійти висновку, що прибуток сім'ї селянина цілком залежав від неї самої.

Шанси на стабільний розвиток посполитої домової спільноти залишалися високими, багато в чому завдячуючи Марії. Жінка народила двох хлопчиків – Антона та Ісаака. У майбутньому вони мали стати помічниками найстаршого сина Прокопа. Можемо припустити, що останній після смерті батька перебрав на себе обов'язки глави родини. До цього варто додати, що 15-річна Варвара входила до категорії «потенційно заміжніх дівчат». Ми напевно не знаємо, чи вдалося їй одружитися. Але існує висока ймовірність того, що донька Тимоша змінила шлюбний статус. У такому разі Варварі довелося б перейти на постійне місце проживання в родину нареченого. Серед підростаючого покоління жіночої статі в Генеральному описі значиться ще малолітня Агафія. Зрозуміло, що разом з меншими братами надавати необхідну допомогу родині дівчинка не могла. Скоріш за все, працю розподіляли на чотирьох людей – Тимоша, Марію, Прокопа та Варвару.

Із чотирнадцяти осіб складалося домогосподарство селянина Кирила Школенка: «двор, в нем хат 2, сараев 2. Кирило Школенко 38 лет, природный с. Мануйловки, посполитый. Его жена Анна 35 лет. Дети: Павел 15 лет, Василий 12 лет, Евдокия 9 лет, Зеновия 4 года, Дария 2 года. Оного Школенка швагер Овдей Ночовненко 33 лет, уроженец сотни Голтвянской с. Броварок, звания посполитый, зашел 5 лет. Его жена Ефимия 29 лет. Дочь их Анна 2 лет. Ево Ночовненка мать родная Любовь, вдова 50 лет. У ней сын Григорий 12 лет, дочери Евдокия 18 лет, Зеновия 14 лет» [7, арк. 48 – 48 зв.].

Враховуючи число мешканців двору, можна припустити, що наявність двох хат у дворі дозволяла більш-менш комфортно проживати в домовій спільноті. Дружиною глави родини записана 35-річна Анна. З позиції народжуваності шлюбна пара виглядала вдалим сімейним союзом. Вочевидь, це свідчить про можливість соціального забезпечення п'ятьох дітей. Недоцільно стверджувати, що поява на світ синів/дочок супроводжувалась тільки можливістю батьків мати в господарстві додаткову робочу силу. Щоб ростити чадо, треба було мати матеріальні умови. Із цього випливає, що Кирило з Анною утримували родину в достатку.

Як бачимо, в домогосподарстві Школенка значиться Овдій, котрий записаний швагером (братом дружини) [77, с. 350]. Броварківський посполитий зі своєю родиною поселився в Мануйлівці. Вочевидь, дбаючи про всіх членів сім'ї, 33-річний Ночовненко забрав на постійне місце проживання матір-удову з її молодшими дітьми. Мабуть, даний факт говорить про важке соціально-економічне становище Любові, Григорія, Євдокії та Зіновії. Ночовненки походили із селян. До того ж, існує висока ймовірність, що вони взагалі не мали власного господарства, опинившись через бідність в скрутному положенні. Єдиним виходом при таких обставинах став переїзд зі старшим сином у нову домову спільноту.

Доволі заможним було домогосподарство родини Лісаків (одиннадцять осіб): «двор, в нем хат 2, амбар 1, сарай 2. Иван Лисак 40 лет, природный с. Мануйловки (житель), звания козачого, стал в подданстве годов 20, жена его Анна 50 лет. Дети их: 1) Петро 20 лет. Его жена Евдокия 17 лет, 2) Демид 9 лет, 3) Стефан 4 года, 5) Ксения 15 лет, 6) Акилина 14 лет, 7) Ирина 10 лет. В другой ево Лисака хате делается ремесло ткацкое, тчет полотна сторонним людям за заплату. 1) Алексей Ткач 30 лет, уроженец Лубенского полку, сотни полковой, с. Тишков, звания и отца с матерью в малолетстве не знает. 2) Мартин 18 лет, уроженец мануйловский, звания посполитого» [7, арк. 75 зв. – 76].

Глава сім'ї Іван Лісак одружився на старшій Анні. Зауважимо, що остання, швидше за все, народилася в багатій родині. На це вказує вік її сина

Петра. Він з'явився на світ, коли його батькові виповнилося максимум 20 років. Тобто, 40-річний козак пішов під вінець ще змолоду. Некоректно говорити, що шлюбне коло Івана обмежувалося лише однією жінкою. Ми вважаємо, що основною причиною шлюбного вибору чоловіка стала економічна вигода. Адже утримувати шестеро дітей могла не кожна родина.

У козацькій домовій спільноті мешкав також 30-річний холостяк Олексій Ткач. Ще змалку він залишився сиротою. На наш погляд, це пов'язано зі смертю батьків чи їх відмовою від малого сина через маргіналізацію (послідовність дій, що передбачає розвал соціуму, який проявляється у занепаді суспільних угруповань, припиненні усталених відносин між індивідами, відсутністю можливості належати до певної спільноти) [119]. До якого стану належав одинак, невідомо. Переїхавши з с. Тишків Лубенського полку в Мануйлівку, чоловік займався ткацьким ремеслом, заробляючи таким чином собі на життя. Поряд з ним ту ж справу робив неодружений Мартін. Прізвище хлопця в Рум'янцевському описі відсутнє. Вочевидь, це пояснюється двома людськими факторами: 1) переписувач населення через неуважність записав лише ім'я; 2) 18-річний селянин не знав свого прізвища. Попри те, що доля ткачів була складною, Олексію та Мартіну вдалося знайти помешкання та самостійно себе забезпечувати. Інформація, що міститься в Генеральному описі, дає підстави стверджувати, що до господарської праці холостяків не залучали. Більшість часу витрачалася ними на прибуткове ремесло.

Проаналізувавши деякі домові спільноти, ми дійшли висновку, що соціально-економічний розвиток тієї чи іншої родини в більшості випадків залежав від суспільної стратифікації. Приналежність до певної соціальної групи, число членів домогосподарства визначало і рівень достатку тієї чи іншої родини. Ми встановили, що критерієм добробуту виступали такі фактори: 1) кількість майна (рухомого та нерухомого); 2) стан житлових і господарських приміщень. Важливим був перелік членів родини із вказівкою їхнього статусу, що залежав від вікового й психічного чинників. Так, дані Рум'янцевського опису містять інформацію про відхилення фізичного та психічного здоров'я, а вказівка віку й сімейного стану дала можливість охарактеризувати господарські

можливості родин та перспективи одруження для тих осіб, котрі досягли критичного шлюбного віку, не створили власних сімей.

Зважаючи на такий підхід, вкажемо, що найбільш заможними виступали козацькі родини, а найбільш бідними – сім'ї вдів. Основна частина селянства жила у нестатках. Доволі рідко траплялися ситуації, коли посполиті концентрували в своїх руках достатньо могутній майновий потенціал. Адже закономірне зубожіння та розорення могло стати результатом сплати податків та платежів, виконання повинностей.

Незаможну групу податного населення без приватної власності становили підсусідки. Для того, щоб вижити, ця соціальна когорта оселялася в чужих дворах із правом обробітку частини навколишньої землі. Найпоширенішою формою відносин між власниками господарств і підсусідками стали усні угоди, які передбачали сплату главі родині натурою чи грошима.

Отже, зважаючи на важливу господарську функцію, українські родини Миргородського полку, наділялися ключовими соціально-економічними ознаками. Дані перепису чітко фіксували наявність майна та стан житлових і господарських споруд, вік членів родини для якомога більшого фіскального контролю над населенням Гетьманщини. Тому суспільно-економічні характеристики українських домових спільнот дають можливість визначити рівень заможності родини та можливість кожної з сімей забезпечувати себе, утримувати господарство, обробляти землю й сплачувати податки.

Висновки до розділу 2

Таким чином, на основі аналізу статево-вікової та родинної структури суспільства Гетьманщини у XVIII ст., вкажемо, що в порівнянні з основним масивом, населення Миргородського полку відзначалося відносним балансом статей, що підкреслює індекс маскулінізації. Відзначимо, що такий паритет спостерігається у вікових групах дітей та активного населення, найвищим цей коефіцієнт характерний для літніх осіб.

Достовірність проведених підрахунків підтверджується думкою авторитетних науковців, котрі вважають показники коефіцієнту, які нижчі за 100 і вищі 110, такими, що впливають із недообліку осіб різних статей. Тому вважаємо обраний нами підхід правильним, зважаючи на отримані показники в межах такої цифри.

Закономірні процеси омолодження суспільства та депопуляції старшої вікової групи підтверджуються статистичними даними. Загальний висновок полягає у підтвердженні більшого числа чоловічого населення у різних вікових групах. Хоча в порівнянні з іншими населеними пунктами Гетьманщини, населення Миргородського полку видається найбільш збалансованим за числом чоловіків і жінок.

Проведений нами аналіз статево-вікової структури мешканців Миргородського полку 1765–1769 рр. вказує на те, що у дитячій групі 0 – 14 років індекс маскулінізації становить 100,1 і відповідає концепції «вторинного співвідношення статей». За чисельним показником діти склали найбільшу частку з-поміж усіх вікових груп, що повністю відповідає стандартній демографічній структурі населення Гетьманщини. До цього ж варто наголосити про динамічність протікання процесу «омолодження». Особи активного віку (15 – 59 років) за чисельністю займали другу позицію після категорії дітей. Для них показник статевих співвідношення дорівнював 100,8, що вказує на збалансованість статевих складу. Літні люди (60 і старші) склали найменшу частку серед загального числа жителів. Тут індекс маскулінізації становив 103,1. Це означає, що у даній віковій групі спостерігалася незначна чисельна перевага чоловіків над жінками. Наголосимо на тому, що внаслідок заключної фази вікового періоду життя літніх осіб, спостерігалася їх закономірна депопуляція.

Сім'ї були невід'ємною складовою статево-вікового складу населення. Вивчення типології родин дозволяє стверджувати, що у досліджуваних нами населених пунктах лівову частку домогосподарств становили повні нуклеарні родини, де проживали шлюбні пари (чоловік і дружина) разом із дітьми. Поряд із цим підкреслимо і функціонування неповних нуклеарних сімей (їх

нараховувалось найменше), де діти мешкали лише з батьком або матір'ю. Як свідчать дані Рум'янцевського опису, складні домогосподарства стали доволі поширеним явищем (42,5 %). Даний тип родин характеризувався наявністю найбільшого числа робочих рук, адже в одному дворі жили чоловік із дружиною, в яких діти були одруженими. Також у деяких випадках з ними мешкали родичі та слуги.

Кожен другий житель Миргородського полку мешкав у нуклеарній родині, а середньостатистичний показник числа тогочасної української родини становив 11 осіб для сільської домової спільноти та 10 осіб для міської сім'ї. Середня густина населення (14) також була більшою в порівнянні з іншими адміністративно-територіальними одиницями. Найбільше зафіксовано дво- та трипоколінних сімей, що означало спільне ведення господарства дітьми, батьками, дідами та ін. Основу всіх родин складала глава сімей, їх дружини та діти.

Соціально-економічна характеристика родин вказує на те, що в багатьох домових спільнотах існували майже рівні господарські умови. В середньому усі двори мали житлове та господарські приміщення, які знаходилися в задовільних умовах. Число членів домогосподарств та їхній вік і стан здоров'я визначалися як важливий критерій, що свідчив про можливість родин забезпечувати умови життя та сплачувати податки, виконувати повинності. Число працездатних членів родини прямо пропорційно впливало на рівень статків у сім'ї. Найбільш заможними були представники козацтва, найменші статки мали неповні нуклеарні родини. Окрему категорію становили підсусідки, котрі в силу певних обставин були позбавлені можливості утримувати домогосподарство чи взагалі ним володіти. Тому вони оселялися в чужих дворах і на підставі укладені усного чи письмового договору, організовували свій побут, сплачуючи кошти чи виконуючи обов'язки в натурі. На відміну від них, посполиті очолювали домові спільноти. Встановлені випадки, коли їхні родини функціонували успішніше, ніж деякі козацькі сім'ї. Загалом можна зробити висновок, що суспільно-економічна ситуація в населених пунктах Миргородського полку XVIII ст. була більш-менш

стабільною, а родини Миргородського полку за ключовими характеристиками (віком, структурою, типологією, соціально-економічними показниками) відповідали стандартним ознакам тогочасних дворових сімей Гетьманщини.

РОЗДІЛ 3

ШЛЮБ І ШЛЮБНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Шлюб у XVIII ст.: історична реконструкція

Найважливішою складовою інтимної сфери ранньомодерної людини був шлюб. Його етимологія має давньослов'янські коріння «сьлюб» і «сьлюбитись», які дослівно перекладаються як «урочиста обіцянка» та «домовитись». Інші трактування цього поняття: 1) соціально визнана, закріплена законодавчо або звичаєво угода, основною ціллю якої є розбудова родини за допомогою легітимних засад; 2) суспільна структура взаємин між індивідами протилежних статей, яка в процесі історичного розвитку зазнає змін» [183].

Вітчизняний науковець Тимур Остапенко зауважує, що дефініція «шлюб» на території Лівобережної України тлумачилась як: 1) законна та вольова угода між чоловіками та жінками, яка передбачала спільний сімейний союз. Останній тривав до кінця життя одного з подружніх партнерів і передбачав створення родини, в якій народжувалися нащадки; 2) сімейний побут чоловіка та дружини. Взаємини шлюбних партнерів носили особистий/майновий характер. Стосунки у подружній парі будувалися на принципі домінування чоловіка (головуючого родини) над дружиною. Остання одержувала прізвище глави сім'ї (живого чи померлого) та займала своє місце у соціумі відповідно до його суспільних і матеріальних можливостей, службового рівня (низького чи високого), статусу. Кожен чоловік на законодавчому рівні мав опікати дружину, був власником її посагу, а також особистого майна. Від імені дружини головуючий родини зобов'язувався виступати у суді, якщо розглядалися кримінальні та цивільні справи. При цьому від чоловіка не вимагали спеціального уповноваження зі згодою дружини. Лише чоловіки мали повну юридичну самостійність та незалежність [138, с. 172, 174]. Жінки, які перебували у легітимному шлюбі, фактично ставали залежними від

матеріальних статків подружніх партнерів. Отже, шлюб був також юридичною угодою, що мала ознаки гендерної нерівності. Заміжні жінки підпали під прихований дискримінаційний вплив. Одружені чоловіки, навпаки, при взятті шлюбу отримували ширші права. Зважаючи на те, що особи чоловічої статі належали до числа податного населення, привілейований статеві-віковий легітимний розподіл на їх користь виглядав доцільно.

Для глибшого розуміння дефініції «шлюб» варто виокремити різні періоди його історичного розвитку. В еволюції шлюбно-родинних відносин залежно від способу регулювання та юрисдикції можна виділити три виміри: «перший – язичницький, коли шлюбні угоди регулювалися звичаєвим (традиційним) правом, другий – канонічний або церковний (X–XVII ст.), третій – світський (державний) – XVIII – початок XX ст.» [144, с. 71].

Зауважимо, що повна історична реконструкція шлюбних тенденцій XVIII ст. можлива завдяки вивченню законодавства Російської імперії та співставлення його з етнічними уявленнями. Останні багато в чому сформувалися під впливом соціально-економічного розвитку Гетьманщини. Левова частка населених пунктів Лівобережної України були аграрними. У містечках (містах) і селах основним видом діяльності залишалось народне господарство. Цей фактор виокремлюється з-поміж інших тим, що значно впливав на родинний світогляд тогочасної людини. Створення сім'ї вважалося чи не найважливішим обов'язком усіх православних громадян. Без родини функціонування будь-якого домогосподарства унеможлиблювалось. Унаслідок цього шлюбні погляди зумовлювались передусім потребою вижити в соціумі, де община здійснювала контроль за діями подружжя.

У рамках нашого дослідження одним із ключових питань є допустимий шлюбний вік наречених. У 1714 р. для юнаків він становив 20 років, а для дівчат – 17 років [37, с. 92]. Такий мінімальний шлюбний вік вважався занадто високим. Тогочасним господарям вкрай важливо було одружити своїх дітей якомога раніше. Указ явно не враховував суспільних потреб громадян. Проте, незважаючи на це, практика укладання ранніх шлюбів у Гетьманщині набула поширення. На законодавчому рівні прогалину виправили лише через 60 років.

За основу церква взяла візантійські норми права. Так, у 1774 р. указом Синоду встановлювався новий шлюбний вік (для дівчат – 13 років, для хлопців – 15 років) [40, с. 1063]. Однак, боротьба проти укладання шлюбів малолітніми особами, тривала й далі. 31 липня 1779 р. Синод видав черговий указ «О производстве бракоразводных дел и вступивших в супружества не достигнув узаконенных лет». У ньому зазначалося: «не редко случаются дела о браках, венчанных в малолетстве, которые, в силу указа Святейшаго Синода, велено расторгать и законными не почитать» [41, с. 853]. Невдовзі, 10 грудня 1781 р. норма підтвердилась Синодським указом: «1774 года указами о невенчании малолетних отроков с возрастными девицами строжайше подтверждено, а кто в таковых преступлениях окажется, за то венчавших Священников священства, а бывших при том церковников их звания лишитъ, браки же оные, яко незаконные, расторгать определено» [42, с. 343].

Також легітимно визначалася верхня шлюбно-вікова межа. У 1744 р. вона не повинна була перевищувати 80 років [164, с. 355]. У даному випадку виявилось лояльне ставлення до літніх осіб, які бажали взяти шлюб. Надзвичайно рідко зустрічались ситуації, коли після 80 років йшли під вінець. У ранньомодерний період високий рівень смертності був наслідком низької тривалості життя. Саме тому лєвова частка населення не доживала до 80 років.

Спостереження з боку громади за шлюбною поведінкою співмешканців особливо помітним було в селах. Так, учасниками весілля ставала переважна більшість односельців, які публічно свідчили про те, що наречена не втратила цноту. Сімейні союзи укладалися за волею батьків молодят, любов відходила на другий план. Перш за все враховувалися загальні інтереси родини. Внутрішньосімейні суперечки, що стосувалися поділу спільного майна, загострення протиріч між батьками та дітьми, позашлюбних зв'язків, фізичного насильства над членами родини – ставали предметом розгляду всієї общини. У селі приватні взаємини носили публічний характер. Мешканці сіл дотримувалися встановлених норм поведінки, які диктували церковні служителі. У ранньомодерний час ці норми трансформувалися у звичай [144, с. 103]. Поряд із цим зазначимо, що причиною присутності односельців на

весіллях і шлюбних обрядах був не тільки обов'язок громади доглядати за правильним способом родинного побуту того, хто вступав у сімейний союз. Серед ментальних рис українців виділялась життєрадісність. Тому шлюбні звичаї проходили весело. Шлюб був своєрідною формою розваги. Він допомагав у певній мірі втекти від повсякденної рутинності.

Традиції та звичаї мешканців Гетьманщини відігравали провідну роль в шлюбно-родинних відносинах. Щоденний родинний побут базувався на морально-етичних нормах, що передавалися із покоління в покоління. Тому повністю викоринити український культурний менталітет монархічній владі так і не вдалося. Царські та духовні закони відходили на другий план. Однак, їхнє значення не варто применшувати. Адже, саме через них у державний (світський) період почалися трансформаційні процеси у свідомості людей щодо розуміння шлюбу та родини. XVIII ст. – переломний період у регулюванні подружніх взаємин. Втручання в приватне життя та нав'язування умов для наречених і одружених з боку церкви та царату носили регулярний характер. Загалом, вони мали на меті дещо змінити шлюбні правила поведінки.

У 1721 р. запроваджено Духовний регламент та особливий додаток до нього (1722 р.). Останній передбачав для священників ведення записів у метричних книгах найважливіших аспектів шлюбу, а саме реєстрація народжених і одружених. Це зумовлювалось не лише прагненням контролювати дотримання релігійних норм у шлюбно-родинних відносинах, а й потребою у обліку населення для оподаткування.

Більшість народжень фіксували у метриках. Поява на світ дитини вважалася однією з найважливіших подій в житті родини. Тому в народі склали приказки, в яких відображалось схвальне та дбайливе ставлення до синів/дочок: «Малі діточки – що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку!», «Діти – як квіти: поливай, то ростимуть», «Всякій матері свої діти милі», «Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька», «Дітки плачуть, а у матері серце болить», «Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити!» і т. д. [171].

Укладання шлюбів передбачало певні умови. Щоб офіційно скріпити сімейні узи закоханих парі, одного бажання піти під вінець не вистачало для створення родинного союзу. Такі рішення приймали насамперед батьки чи опікуни наречених. Згоду на взяття шлюбів селянами давали поміщики [32, с. 420]. У народі з цього приводу існувала приказка: «Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі» [171].

Проте, 3 квітня 1702 р. на законодавчому рівні було видано указ, яким скасовувались так звані «рядні записи» (домовленість батьків наречених щодо одруження їхньої дитей у визначений термін і розмір приданого майбутньої дружини). Таким чином, значно обмежувалось втручання батьків у шлюбний процес. Від заручин до вінчання мало пройти шість тижнів: «А будет кто дочь или сестру, или какою свойственницу, или девица, или сама вдова сговорить замуж за кого, и прежде венчания обручению быть за шесть недель» [36, с. 191]. Також указувалися легальні умови відмови від шлюбу: «о недействительности обручения по причине оказавшихся нравственных или телесных недостатков жениха или невесты, или по нежеланию их вступить в брак и о неповороте движимого имущества, по смерти бездетной жены, в род ея [36, с. 191]. Тобто, фізичні вади і аморальна дошлюбна поведінка ставали перепорою для весілля. Підкреслимо, що даний указ пропагував у деякій мірі гендерну нерівність. На відміну від удів, права самотніх чоловіків були дещо ширшими. Якщо помирала бездітна дружина, вдівець фактично безперешкодно міг взяти повторний шлюб. Щодо одиноких заміжніх жінок, які в сімейному союзі не мали синів/дочок, законодавчі норми не передбачались.

12 квітня 1722 р. Петром I запроваджено указ, згідно якого батьки давали клятву про одруження своїх дітей без примусу [133, с. 103]. У такий спосіб відновлювався паритет між нареченими та їхніми батьками у вирішенні шлюбних питань.

Теоретично доволі прогресивним можна вважати указ Синоду «О непринуждении родителей детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» від 5 січня 1724 р. У ньому говорилося: «В прошлом 1722 году, в бытность Нашу в Москве в Сенате Апреля в 12 день предлагали вы

Нам пункт о принужденных браках, которые бывают в детях за страх родителей, а в рабах по принуждению господ их, без произволения сочетанных, и требовали на оной решения: и по оному предложению повелеваем учинить во всем Российском Государстве такое запрещение, дабы отныне родители детей и всякого звания люди рабов своих и рабынь к брачному сочетанию, без самопроизвольного их желания, отнюдь не принуждали и не брачили, под опасением тяжкаго штрафованія» [39, с. 197]. Із цього випливає, що батьки уже не відгравали вагомої ролі при весіллі рідних дітей. Однак, траплялися випадки, коли молодята одружувалися під тиском і примусом батька/матері. Як правило, шлюбний примус мав на меті забезпечити чаду надійне майбутнє. Саме тому російській імперській владі не вдалося остаточно зламати традиційний шлюбно-родинний український менталітет, який міцно вкорінився ще із попередніх століть.

Стосовно одружених не за легітимним правом, ситуація виглядала набагато складніше. У XVIII ст. поширеним було явище багатозшлюбності, що виникло наперекір офіційним заборонам. Навряд чи, особа, яка повторно брала шлюб усупереч закону, хотіла, щоб про це хтось знав. Основна причина таємниці полягала в покараннях. 30 березня 1716 р. Петром I ухвалено Військовий статут, згідно якого той, хто при живій дружині укладе шлюб другий раз, буде засуджений відповідно до церковних правил [37, с. 372]. За двоєженство передбачалася смертна кара – відсічення голови [31, с. 78].

Ірина Петренко зауважує, що «згідно з церковними правилами, покинута особа мала право укладати новий шлюб через п'ять років після втечі другої половини подружжя. Цей термін вважався достатнім для того, що ймовірність повернення зниклої половини подружжя буде мінімальною» [144, с. 279]. Важко однозначно стверджувати про правильність цієї норми. Вона носила доволі контраверсійний характер. П'ятирічне проживання без чоловіка/дружини породжувало самотність, нестачу робочої сили, а також звужувало потенційне шлюбне коло. За таких умов узяття повторного шлюбу стало необхідністю. На противагу цьому існували інші життєві ситуації, коли втеча когось із подружньої пари зумовлювалась невідкладними обставинами.

У більшості випадків рідний дім покидали військовозобов'язані чоловіки. Тривала відсутність останніх змушувала осіб жіночої статі шукати нового обранця, оскільки виникали економічні проблеми. Свідомість тогочасної жінки зводилась до того, щоб якомога швидше повторно одружитися. Іноді, траплялось і навпаки, коли глава сім'ї вважав себе вдівцем і намагався укласти нову шлюбну угоду. Вдівство справляло вельми гнітюче враження на українців, що підтверджується їхніми прислів'ями: «Вдівець – дітям не отець, бо й сам сирота», «Вдова – ні жінка, ні дівка», «Вдовіти – горе терпіти», «Краще сім раз горіти, аніж один раз овдовіти», «У вдови плакана доля», «У кого жінка не вмирала, у того горя не бувало», «Удівонька – бідна голівонька» [149]. Уявлення людей про шлюб базувалося на принципі дуалізму – поєднання чоловіка та жінки в священному союзі. Розірвання шлюбного договору (тим паче через овдовіння одного з подружжя) розцінювалось як нещасливе життя.

«Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., передбачалося: «казнь тем, которые оставя своих супругов, с другими браком сочетаются» [43, с. 415]. Незважаючи на це, в архівах зберігається чимала кількість судових справ, у яких фігурують питання багатозшлюбності (порушення подружньої вірності).

У ранньомодерну добу стала доволі поширеною практика розлучень. Український історик Орест Левицький (Л. Орленко) наголошував, що «в Гетьманщині XVIII ст. сільське духовенство поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли хочуть, то й ламають» [137, с. 23]. Це означає, що в будь-який момент подружня пара могла розірвати шлюб навіть без вагомих на те причин. Однак, самодержавний режим зовсім не враховував повсякденні реалії побуту українців.

За російським законодавством одним із приводів для розлучення було заслання. Той, хто перебував на довічній каторзі, юридично позбавлявся можливості повернутися до шлюбно-родинного життя. Дружина невільника мала повне право з ним розійтися, щоб повторно взяти шлюб: «К каторжным

невольникам, котрые посланы на урочные годы, женам их и детям ходить невозбранно; а котрые сосланы в вечную каторжную работу, тех женам, которыя похотят идти за муж, или постричься, или в своих приданых деревнях жить, и в том дать им свободу, понеже мужья отлучены вечно, подобно якобы умре [38, с. 231]. Ця норма запроваджена Петром I 16 серпня 1720 р.

У резолюції від 12 квітня 1722 р. імператором також чітко визначались причини для розірвання шлюбних угод: «1. Причины прелюбодейства и челобитье о том брачных друг на друга. 2. Рассуждение о побегах их и о самовольных друг от друга отлучках. 3. О посягнувших женах во отсутствие мужей за других и о возвращении их прежним мужьям. 4. Такожде и о мужах в подобных тому винах являющихся» [38, с. 650].

Російська православна церква виявляла негативне ставлення до розлучень. Для роз'єднання сімейного союзу вона встановила такі причини: позашлюбні стосунки, відсутність одного із шлюбних партнерів понад п'ять років, довічне заслання чи позбавлення волі, незаконне укладення декількох шлюбів, інтимні стосунки між родичами, фізичні вади одного із подружніх партнерів, безпліддя [144, с. 247 – 248].

Як свідчать документи XVIII ст., невід'ємною частиною шлюбних стосунків у деяких родинах став перелюб. Згідно Військового уставу Петра I 1716 р. це поняття означало статеве злягання одруженої особи зі сторонньою, – байдуже, – здійснене воно дружиною чи чоловіком [154, с. 409]. Позашлюбні сексуальні зв'язки визнавалися легальним приводом для розірвання сімейного союзу. Доказами служили показання двох-трьох свідків і незаконне народження дітей. 169-й артикул Військового уставу передбачав смертну кару за перелюб із боку одружених осіб [31, с. 78]. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., до позашлюбних зв'язків було також вкрай негативне ставлення. Свідченням цього є норма про перелюб, за який відсікали голову [43, с. 413]. Однак, навіть найвища міра покарання не зупиняла вчинення «любовних гріхів».

Одним із актуальних питань родинних стосунків стало кровозмішення (шлюби з кузенами, які могли мати на меті економічні розрахунки або

викликані почуттями). Проблема інцесту розглядалась на законодавчому рівні. У «Правах ...» 1743 р. записано: «Где бы явилось, что сродственные мужеск пол с женским в ближайшем степени, которым по правилам церковным и по правам в супружество вступать для сродства не возможно, ведая о том сродстве, телесно блуднически смесилиса, таковых обоих по прямым доказательствам, смертию казнить отсечением головы» [43, с. 415 – 416]. При інцесті соціальний стан відігравав певну роль. До заможних людей застосовувались більш пом'якшуючі санкції, ніж до бідних. Зазначимо, що причинами як перелюбу, так і кровозмішення іноді були тривала відсутність одного з подружжя та фізичні вади здоров'я, що унеможливлювали статеві акти. Шлюбна угода без сексуальних відносин вважалася неповноцінним сімейним союзом.

Отже, на основі вище викладеного матеріалу можна зробити висновки. Шлюб у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст. мав специфічні особливості. Він ґрунтувався на нормах звичаєвого права й був суспільним інститутом, який набував соціальних і публічних ознак. Етимологія терміну «шлюб» походить від давньоруських слів «слюб», «слюбитися» і на території Гетьманщини використовувався в значенні законного союзу між чоловіком та жінкою та характеристики власне подружнього життя родини. Для укладення шлюбу був обов'язковий принцип добровільності (наречених, їхніх батьків), відсутність перешкод, домовленість сторін про місце проживання, побут тощо.

Як і в сучасних родинних правовідносинах, стосунки подружжя носили майновий та особистий немайновий характер. Питання про належність майна вирішувалося по-різному впродовж усього XVIII ст., але за загальним правилом набуте до шлюбу майно вважалось власністю кожного з подружжя, проте узаконювалось право чоловіка на опікунство і над майном, і над дружиною. Набути у шлюбі рухомим і нерухомим майном вільно володіли й користувалися і чоловік, і дружина, однак право розпорядження належало тільки главі родини. Це пояснюється вищим соціальним статусом чоловіків у тогочасному суспільстві: вони розглядалися як платники податків, мали статус

глав домогосподарств, а також представляли інтереси родини у цивільному й кримінальному процесуальному судочинстві.

Укладення шлюбу розглядалося як обов'язок і відповідальність перед громадою. Залишатися одинокою людиною після досягнення шлюбного віку вважалося неправильним і засуджувалося. Попри це, приватна сфера життєдіяльності людей знаходилася під пильним контролем церкви, органів державної влади й місцевого самоврядування. Держава, церква, громада застосовували різні санкції щодо винних у подружній зраді (блуд, перелюб) від громадського осуду до нанесення тілесних пошкоджень. Передбачалися покарання для осіб, котрі свідомо уклали шлюб, знаючи про свою лінію споріднення (інцест). Причому юридична відповідальність застосовувалася і до подружжя, і до священнослужителів, котрі проводили таїнство вінчання.

Шлюбний вік як умова дійсності шлюбу піддавався змінам упродовж усього століття. Він еволюціонував у бік зменшення: із 20 та 17 років для хлопців та дівчат, відповідно в 1714 р. до 15 та 13 років у 1774 р. Держава встановлювала верхню вікову межу для укладення шлюбу, обмежуючи її 80-ма роками.

Імперське законодавство регулювало порядок укладення шлюбу, умови його дійсності, ознаки правозгідності тощо. Для отримання статусу подружжя необхідним був і обряд вінчання, і проведення народного весілля з дотриманням етнографічних традицій. Нерідко етапи весільної обрядовості містили такі елементи, як сватання, шлюбні угоди, оглядини та ін. Одруження для сільської громади ставало одним із видів розваг, що свідчило про позитивну й життєстверджуючу філософію. Незважаючи на складні соціально-економічні умови побуту, господарських відносин, народження родини, дітей вважалося позитивним і заохочувалося в суспільстві. Тобто значна частина шлюбно-родинних традицій не підпорядковувалася правовим нормам, хоча ми наполягаємо на тезі про взаємовпливи та взаємоврахування канонічного, державного та звичаєвого систем права.

3.2. Шлюбна структура мешканців

Шлюбна структура мешканців у демографії означає розподіл населення за шлюбним станом. Під ним розуміють становище індивіда стосовно інституту шлюбу [131, с. 74 – 75]. У зв'язку з цим усі жителі діляться на такі групи: 1) ті, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) ті, хто перебував у шлюбі; 3) овдовілі та 4) розлучені [123, с. 42]. Ці чотири групи є основними категоріями шлюбного стану, або шлюбного статусу, що виділяються статистикою більшості країн [131, с. 74].

Метою цього підрозділу дисертаційного дослідження є вивчення шлюбної структури населення містечок і сіл Миргородського полку в другій половині XVIII ст.

Для досягнення поставленої мети спробуємо вирішити такі завдання:

- 1) визначити частку осіб, які жодного разу не перебували в шлюбі;
- 2) вирахувати число одружених і заміжніх людей;
- 3) проаналізувати кількісний склад удівців і вдів.

Холостяки та незаміжні являли собою демографічну когорту, цілком членів якої був вступ до шлюбу. У Лівобережній Україні ранньомодерної доби найбільша частка таких людей припадала на вікову категорію 15 – 24 роки [166, с. 62]. Однак говорити про відсутність сексуальних зв'язків між неодруженими особами ми не можемо. Іноді під час спільних гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пияцтвом, дівчата втрачали цноту до шлюбу [185, с. 119 – 123]. На нашу думку, це було однією із причин того, що жінки, які мали б обвінчатися, залишалися незаміжніми.

Згідно Рум'янцевського опису у малоросійському суспільстві зафіксована велика кількість подружніх пар у різних вікових категоріях. Це були шлюбно-статеві партнери, які офіційно зареєстрували свої відносини, отримавши благословення батьків і церкви. Як правило, вони мали дітей. Рідко зустрічалися випадки, коли одружені залишались без нащадків. Вочевидь, основними факторами такої ситуації виступали безпліддя одного із подружжя

або втрата дітей через хвороби. Пріоритети даної категорії шлюбного стану належали народженню та вихованню потомства, а також веденню спільного господарства. Тут чітко простежувались патріархальні устої, коли жінку робили залежною і підневільною від чоловіка. «Муж жоні – закон», – говорилося у народному прислів'ї [77, с. 356].

Удівці та вдови – особи, шлюби яких припинялися в результаті смерті чоловіка/дружини. Наприклад, коли заміжня жінка втрачала чоловіка внаслідок його смерті, існувала українська приказка: «Живи вдова на подолі, та й плач свій вік обо гіркій долі» [172, с. 475]. Найбільше число самотніх людей у Гетьманщині складало літнє населення, хоча деколи в джерелах зустрічаються овдовілі у молодому віці. Ми вважаємо, що для них провідним мотивом подальшого існування була надія на повторний шлюб. Хоча варто підкреслити і чинник наявності дорослих дітей, котрі забезпечували більш-менш стабільне функціонування неповної родини.

Розлучені – колишні подружні пари, що розірвали шлюби з різних причин. Припинення шлюбних відносин не віталось суспільством і церквою. Відповідно до народної традиції та юридичних законів при укладанні та розірванні шлюбів змінювався і сімейний стан правових суб'єктів, коли вони переходили в другу, третю чи четверту групу шлюбного статусу. На законодавчому рівні розлучення заборонялися. Особи, які бажали розірвати шлюб, повинні були подавати прохання в духовну консисторію. Лише суд міг офіційно підтвердити розлучення.

Спочатку спробуємо дослідити шлюбну структуру у містечках. У ході Рум'янцевського перепису там було зафіксовано 9129 осіб. При цьому підкреслимо, що в це число ми враховували 7 осіб, сімейний стан яких нез'ясований.

Підрахуємо яке число осіб перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше, а також частку тих, хто ніколи не брав шлюб (див. додатки А.8, Б.5).

Зауважимо, що у другій половині XVIII ст. допустимий шлюбний вік для дівчаток становив 13 років, а для хлопчиків – 15 років [68, с. 46; 178, с. 8].

Остаточно ці вікові обмеження встановилися указом Синоду від 17 грудня 1774 р.: «чтобы они возраст имели, юноши не менее 15 лет, а девицы в 13 лет» [40, с. 1063]. Відмітимо, що ранні шлюби у Гетьманщині зустрічалися доволі рідко та становили малий відсоток.

Як бачимо, на момент проведення Генерального опису нараховувалося 4552 особи шлюбного віку (2333 чоловіків і 2219 жінок). Найчисельнішими серед них були одружені мешканці – по 1717 чоловіків (73,5 %) і жінок (77,3 %). Із 3434-х осіб, до таблиці занесені лише чотири старожили у віковій категорії > 70 років (0,14 %). Цей показник є нижчим порівняно з іншими регіонами Гетьманщини. Так, у слободах Стародубського полку він становив 2 % [63, с. 187]. Поряд із цим зазначимо, що три чверті населення перебувало в шлюбі.

Значно менше зафіксовано тих, хто жодного разу за життя не вінчався – 374 чоловіків (15,9 %) і 321 жінка (14,4 %). Виходить, що на час перепису холостяками та незаміжніми виявилися потенційні шлюбні партнери. На нашу думку, ця ситуація пояснюється: 1) пошуком підходящої кандидатури на спільне проживання, створення родини та ведення господарства, адже одруження вважалося однією з найголовніших подій у житті людини. «Заміж вийти – не дощову годину перестояти». «При одруженні сім раз подумай, а раз женись». «Одружуються не на рік, а на вік», – так народні прислів'я узагальнюють традиційний погляд на одруження; 2) соціальною нерівністю («Ти багатий, а я бідна – не пара з тобою»), заперечення батька, матері, родини, які мали свої розрахунки («Рад би я тебе взяти, та не велить моя мати, а хочь мати велить, так рід не звелить») [77, с. 350 – 352]. Тобто, одного бажання закоханої пари піти під вінець було замало, вирішальну роль у цьому священному обряді відігравали батьки; 3) неможливістю взяти шлюб через вади здоров'я. Наприклад: «Федор 20 лет, паралич, ходитъ не может ...» [16, арк. 4]. Зрозуміло, що в подібних випадках шанси інвалідів одружитися зі здоровими особами дорівнювали нулю, адже для повноцінного функціонування родини необхідним був належний фізичний стан як чоловіків, так і жінок. Щодо останніх, Олена Бороденко наголошує, що причини незаміжжя полягали у

фізіологічних вадах та психічній неврівноваженості, які зумовлювали непрацездатність і непотрібність таких осіб [52, с. 66]. Загалом же на час проведення перепису неодружених і незаміжніх мешканців залишався відносно малий відсоток (15,1 %).

Щодо вдівців і вдів, то їх нараховувалось відповідно 242 (10,6 %) і 181 (8,3 %). Таке співвідношення загалом не відповідає шлюбно-статевій структурі традиційного соціуму. Юрій Волошин підкреслює, що перевага вдів над удівцями була типовим явищем для ранньомодерного суспільства Гетьманщини та Європи [64, с. 20]. Цікаво, що у віковій групі 20 – 24 роки є записи про чотирьох удівців. Мабуть фактори їх передчасного овдовіння полягають у смерті дружин під час пологів, унаслідок хвороб або нещасних випадків.

Проаналізувавши вікові показники у містечках, ми побачили, що найбільша частка неодружених становить 328 чоловіків (14 %) у групі 15 – 19 років. Серед незаміжніх цей показник дещо нижчий – 294 жінки (13,2 %). Стосовно одружених, зазначимо, що їх найбільше зареєстровано у віковій категорії 35 – 39 років, а саме 227 чоловіків (9,7 %). Найбільша частка заміжніх складає 219 осіб (9,9 %) у віковій групі 25 – 29 років. Найвищий відсоток (80 чоловіків – 3,4 %) серед удівців становила вікова група 50 – 54 роки. Якщо вести мову про вдів, то останніх нараховувалось 65 (3 %) у віковій групі 60 – 64 роки.

Вивчивши шлюбну структуру населення містечок, спробуємо проаналізувати ту ж проблему і в селах Миргородського полку. У це загальне число мешканців ми врахували трьох осіб, сімейний стан яких нез'ясований.

Отже, вирахуємо яке число жителів перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше та частку тих, хто ніколи не брав шлюб. Ці категорії представлені в додатках А.9, Б.6.

У Генеральному описі записано 3359 осіб шлюбного віку (1686 чоловіків і 1673 жінки). Із цього числа одружені та заміжні становили левову частку – по 1307 чоловіків (77,5) і жінок (78,1 %). Із 1614 мешканців зафіксовано 8 старожилів (0,4 %), які перебували в шлюбно-родинних відносинах. Другу позицію займали ті, хто ніколи не одружувався, а саме 279 чоловіків (16,5 %) і

238 жінок (14,2 %). Гіпотетично можна припустити, що холостяки та незаміжні мали доволі реальні шанси обвінчатися, причому у жінок вони були вищими, адже їх нараховувалось дещо менше. На останньому місці знаходились вдівці – 100 (6 %) та вдови – 128 (7,7 %). Указаний розподіл притаманний для тогочасної стандартної шлюбної моделі.

У досліджуваних нами селах майже не зафіксовано випадків повторних шлюбів між удівцями та вдовами. Зустрічається лише один такий випадок. Так, зокрема у 1768 р. бездітний 42-річний вдівець Семен Шаповал, посполитий з с. Мануйлівки одружився вдруге на 40-річній вдові Меланії. Остання овдовіла в результаті смерті свого чоловіка Гната Германа: «Семен Шаповал 42 года, природний посполитий села Мануйловки. Его жена вторая Мелания 40 лет. Оной жени прижитая с первым ее умершим мужем козаком мануйловским Игнатом Германом дети: Гаврило 22 года, Данило 20 лет» [7, арк. 55 зв.].

Ймовірно, що подібні сімейні союзи траплялися в Гетьманщині не так часто. Французький науковець П'єр Шоню вважає, що після досягнення вдовами 30 років (у цьому віці вони обтяжені дітьми) виникають труднощі вийти вдруге заміж [184, с. 193]. Тому не дивно, що у віковій групі 30 – 34 роки числиться лише три вдови (0,1 %).

У Рум'янцевському описі міститься інформація про вдівця та вдову у віковій групі 20 – 24 роки. Удівцем виявився мешканець вище згаданого с. Мануйлівки: «Григорий Хоменко, вдов, 23 года ... » [7, арк. 53]. Дітей у нього не було. Ігор Сердюк підкреслює, що вдівство чоловіка в такому ранньому віці безумовно було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів [161, с. 153]. Також учений робить акцент на тому, що однією із причин відсутності молодих вдівців є порівняно низька жіноча смертність [158, с. 176]. На нашу думку, даний факт витікає із того, що жінки мали набагато сильніший імунітет, ніж чоловіки. Згубний вплив на здоров'я останніх могли спричинити погане харчування, важка праця чи антисанітарний стан житла [60, с. 97]. Молодою вдовою була жителька с. Демидівка 20-річна Феодора Радочинська, у якої від першого шлюбу залишився

4-річний син Федір [12, арк. 70]. Остання могла залишитися без чоловіка внаслідок нещасного випадку чи його хвороби.

Проаналізувавши статистичні дані можемо зробити висновки про особливості шлюбного стану населення Миргородського полку, враховуючи поділ жителів адміністративної одиниці на такі групи: особи, котрі не перебували в шлюбі; особи, котрі перебувають у шлюбі; овдовілі.

На основі вивчення статистичних даних по кожній із цих вікових категорій ми з'ясували, що найбільше число осіб, котрі не уклали шлюб, перебувало у віковій групі 15 – 19 років, а найменше – 30 – 34 років. У відсотковому відношенні вони становили 15,2 %. Холостяки та незаміжні цілком могли стати шлюбними партнерами. Вочевидь, взяття шлюбу цими особами ускладнювалося тим, що остаточне рішення у цій важливій події приймали не вони самі, а їхні батьки, котрі відкидали мотиви кохання, висуваючи на перший план як мінімум рівні соціальні можливості потенційної родини. Ми встановили, що деякі неодружені особи мали фізичні та психічні вади здоров'я, що вказувало на їхню непрацездатність та непотрібність. Такі факти свідчили про низькі шанси для укладення шлюбу.

Кістяк шлюбної структури населення складався з одружених чоловіків та жінок (76,6 %). Це означає, що майже кожен перший індивід перебував у шлюбі. У досліджуваних переписних книгах не зафіксовано жодного випадку, коли у сімейному союзі були зареєстровані дівчата 13 – 14-тирічного віку, що свідчить про непопулярність укладання ранніх шлюбів. Найбільша частка одружених і заміжніх припадала на вікову групу 20 – 29 років (20,6 %). Головною метою одружених осіб визначаємо: спільне ведення побуту, господарства, народження та виховання дітей та їхнє залучення до домашньої роботи. Відсутність дітей у родині вважалася винятковим явищем в українському суспільстві.

Основну частину овдовілих мешканців становили літні люди (7,1 %), що є притаманним для традиційного ранньомодерного соціуму. Однак у Генеральному описі зустрічаються ситуації, де фігурують молоді вдівці та вдови. На нашу думку, найбільш вірогідними факторами передчасного

овдовіння були смерть дружини під час пологів, а також інфекційні захворювання, від яких частіше помирали чоловіки, нещасні випадки. У містечках чисельність вдівців була дещо більшою, ніж удів на 2,3 %, а в селах – навпаки, відсоток самотніх жінок був трохи вищим за відсоток чоловіків, дружини яких померли (на 1,7 %). Встановлено, що повторні шлюби між вдівцями є поодинокими випадками, що пояснюється складними життєвими обставинами, пов'язаними складнощами у вихованні дітей (якщо такі були), новими умовами облаштування побуту, ведення господарства тощо.

3.3. Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік

З точки зору демографічної науки шлюбність – це процес утворення подружжя, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів [148, с. 190]. У контексті вивчення шлюбу та шлюбності важливими є питання, пов'язані з рівнем остаточної безшлюбності та середнім шлюбним віком чоловіків і жінок. Рум'янцевський опис дає нам можливість проаналізувати вказані проблеми у досліджуваних містечках і селах Миргородського полку. Саме тому у цьому підрозділі спробуємо вирішити наступні завдання:

- 1) Визначити показник остаточної безшлюбності;
- 2) З'ясувати середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків і жінок;
- 3) Встановити вікову різницю між шлюбними парами.

Почнемо наш аналіз із містечок. Спочатку підрахуємо число осіб жіночої та чоловічої статі, які залишились за межами шлюбних стосунків (додаток А.10).

Далі, щоб визначити показник остаточної безшлюбності, звернемося до історико-демографічної методики, яку розробили Луї Анрі та Алан Блюм. Вони вважають, що можливість взяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і стає мінімальною в 50 років. Таким чином отримуємо частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років. Це можна зробити шляхом обчислення

середнього значення для 45 – 49 і 50 – 54 років [46, с. 48]. Отож маємо наступні результати:

$$C_{50} = 0 / (211 + 283) = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 / (189 + 260) = 0 \text{ для жінок.}$$

За нашими розрахунками стає помітним той факт, що всі чоловіки і жінки, які досягли 50-річного віку, були одруженими. До цього слід додати, що основну частину холостих і незаміжніх складала загальна вікова категорія 15 – 19 років. Якщо порівняти ці показники з Переяславом, то стане зрозуміло, що вони трохи відрізняються. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,095$, для жінок – $0,045$ [161, с. 144 – 145].

Додаткові результати стосовно окремих вікових категорій представлено в додатку А.12.

Взявши дані із таблиці 7, підрахуємо середній вік вступу в шлюб у містечках Миргородського полку. При цьому використаємо наступну формулу:

$$i = 10 + 10 \times (C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40 \times C_{50} / 1 - C_{50} \text{ [46, с. 49],}$$

де i – середній вік вступу в шлюб, а C – показник безшлюбності окремих вікових категорій.

Таким чином, середній вік вступу в перший шлюб для осіб чоловічої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,161 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 21,6;$$

для осіб жіночої статі:

$$i = 10 + 10 \times 0,971 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 19,7.$$

Отже, отримані результати засвідчують, що в досліджуваних нами містечках не була поширеною практика укладання ранніх шлюбів. Вони дещо

відрізняються від тих, які були у місті Полтаві, де середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 28,1 років, а для жінок – 22,3 років [64, с. 21] та Переяславі, в якому аналогічні показники становили 25,7 років для чоловічого населення і 22,5 – для жіночого [161, с. 145].

Якщо говорити про наближені до Гетьманщини європейські території, стане зрозуміло, що там шлюбно-вікові показники дещо відрізнялися. Наприклад, у ранньомодерній Варшаві середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 28,8 років, а для жінок – 22,6 років [218, s. 279]. Це, на нашу думку, вказує на те, що населення містечок Миргородського полку відповідає «неєвропейському типу шлюбності», згідно з яким середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок становить менше 21 року. Що стосується європейського типу, то там цей показник має бути вищим 23-х років [176, с. 26].

Розглянемо також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Це дасть нам змогу простежити частоту малої, середньої та великої вікової різниці у шлюбних стосунках міського населення. Умовно позначимо малу різницю у шлюбному віці 0 – 4 роки, середню – 5 – 9 років і велику – 10 і більше років. Результати відмітимо в додатку А.14.

Із наших обрахунків видно, що у 594 випадках (34,6 %) мала вікова різниця між шлюбними парами становила 0 – 4 роки. Другу позицію посідає середня вікова різниця – 33 %. На третьому місці знаходиться велика вікова різниця – 545 випадків (31,8 %). Закономірно, що у всіх зазначених ситуаціях старшими були чоловіки. Проведений демографічний аналіз повністю відповідає останньому твердженню, адже лише в одинадцяти випадках (0,6 %) жінки виявилися старшими за чоловіків. Наведемо один із нетипових прикладів шлюбної угоди. Так, у м-ку Борки проживали: «Назар Зубренко, козак, 30 лет. Жена его Ирина Николина, 40 лет. Дети: Иосиф 1год, Горпина 9год, Ирина 4 года [9, арк. 67]. Як бачимо, Ірина була старшою за Назара на 10 років. Враховуючи те, що подружжя мало троє дітей, можна припустити, що даний сімейний союз був взаємовигідною угодою шлюбних партнерів. Загалом же слід зауважити, що у містечках Миргородського полку подібні шлюби

зустрічалися доволі рідко. Відобразимо графічно криву шлюбної вікової різниці (див. додаток Б.7).

Тепер перейдемо до вивчення сіл. Перш за все підрахуємо число осіб, які не взяли шлюб (див. додаток А.11).

Визначимо показник остаточної безшлюбності:

$$C_{50} = 0 / (147 + 131) = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 / (138 + 135) = 0 \text{ для жінок.}$$

Наші підрахунки вказують на те, що всі особи чоловічої та жіночої статі у 50-річному віці були одруженими і заміжними. Як і у випадку з містечками, основну частину холостих і незаміжніх складала загальна вікова група 15 – 19 років. Якщо порівняти ці показники із селами Полтавського полку, то стане зрозуміло, що вони доволі наближені. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,005$, для жінок – $0,002$ [56, с. 249]. А в українських селах Стародубського полку $C_{50} = 0,007$ для чоловіків і 0 – для жінок [63, с. 190].

Щодо результатів, які стосуються інших вікових категорій, зафіксуємо їх в додатку А.13.

Далі вирахуємо середній вік вступу в шлюб у селах Миргородського полку. Для чоловіків він дорівнює:

$$i = 10 + 10 \times 1,071 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 20,7;$$

для жінок:

$$i = 10 + 10 \times 0,954 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 19,5.$$

Із цього випливає, що в досліджуваних нами селах не набула поширення практика укладання ранніх шлюбів. Наймолодше подружжя представляла шлюбна пара жителів с. Демидівка. А конкретніше, мова йде про 18-річного Гордія Ємця та його 17-літню дружину Катерину [12, арк. 469 зв.]. Враховуючи

те, що в них була 1-річна донька Єфимія, вік вступу в перший шлюб становив для Гордія максимум 17 років, а для Катерини – 16 років.

Наші підрахунки відрізняються від тих, які вираховували Олена Бороденко для сіл Полтавського полку де середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 25,3 років, а для жінок – 22,9 років [56, с. 251], і Юрій Волошин для українських сіл Стародубського полку, де шлюбно-вікові індекси дорівнювали 23,7 років для чоловіків і 19,1 років – для жінок [63, с. 194].

Якщо ж порівняти отримані результати з країнами Західної Європи, то наприклад у приході Бомонтлез-Ноне (Франція) аналогічні показники дорівнювали 26,2 років для чоловіків і 25,5 років для жінок, у приході Колітон (Великобританія) 25,7 років для чоловіків і 26,8 років для жінок [139, с. 170 – 171], у 14-ти селах Німеччини XVIII ст. середній шлюбний вік становив 25,5 років для жінок і 28 років для чоловіків [111, с. 151]. Тобто можемо сказати, що населення сіл Миргородського полку відповідало «неєвропейському типу шлюбності».

Продовживши наше дослідження, ми спробували з'ясувати малу, середню та велику вікову різницю між чоловіками та жінками, які перебували в шлюбі. Результати записані в додатку А.15.

Згідно статистичних даних чоловіки були старшими за жінок у 450 випадках (34,4 %), коли вікова різниця між ними становила 0 – 4 роки. Потім йшла середня вікова різниця – 33,2 %. На останній позиції знаходилась велика вікова різниця – 31,9 %. Лише у шістьох випадках (0,5 %) жінки були старшими за чоловіків. Наприклад: «Остап Пацан 48 лет ... Его жена Агафья 50 лет» [7, арк. 42 зв.]. Іще в двох випадках вікова перевага дружин становила 2 роки. Також у Генеральному описі зафіксовані три нетипові для традиційного суспільства Гетьманщини шлюбні ситуації, коли вікова перевага дружин становила 10, 18 і 20 років: 1) «Иван Лисак 40 лет ... Жена его Анна 50 лет [7, арк. 75 зв.]; 2) «Гаврило 22 года ... Его жена Мелания 40 лет» [7, арк. 55 зв.]; 3) «Лукиян Джунь 30 лет ... Жена его Евдокия Яковлева 50 лет» [10, арк. 12 зв.]. Вочевидь, в такі шлюби вступали з розрахунку. Підкреслимо, що у

проаналізованих нами селах подібні шлюбні угоди майже ніколи не уклалися. На графіку (див. додаток Б.8) нанесено криву шлюбної вікової різниці.

Отже, розглядаючи шлюбність як процес утворення шлюбних пар у суспільстві, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів, ми визначили показники остаточної безшлюбності у містечках і селах. Шляхом використання методики Л. Анрі та А. Блюма, встановлено, що вони були ідентичними для обох статей і дорівнювали 0. Такі статистичні дані стосуються осіб, котрі досягли 50-річного віку. Це дає нам підстави стверджувати, що частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Неодруженими залишалися молоді люди вікової категорії 15 – 19 років, котрі знаходилися в пошуку шлюбного партнера. Усі жінки і чоловіки шлюбного віку, котрі мешкали в Миргородському полку і досягли 50-річного віку, як мінімум один раз за життя брали шлюб. Для інших міст Гетьманщини стали характерними випадки не укладення шлюбів до досягнення цієї вікової межі.

На основі проведених підрахунків ми встановили особливості шлюбного віку для міської та сільської місцевостей. У містечках середній вік укладання перших шлюбів становив 21,6 років для чоловіків і 19,7 років для жінок, а в селах – 20,7 років для чоловіків і 19,5 років для жінок. Більшість чоловіків і жінок вінчалися у віці 19 – 22 років, одружувалися й виходили заміж найчастіше з 20 – 24 років. На території Миргородського полку практика ранніх шлюбів не набула поширення. Такі статистичні дані вказують на існування в Миргородському полку «неєвропейського типу шлюбності», оскільки навіть у межах Гетьманщини такі показники були вищими: у Полтаві – 28,1 та 22,3 років для чоловіків і жінок відповідно, для Переяслава – 25,7 та 22,5 років. Для цього типу характерним є середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок, який становить менше 21 року.

Обравши за критерій різницю між подружжям у проміжку 0 – 4 роки (мала різниця), 5 – 9 років (середня різниця), 10 і більше років (велика різниця), вкажемо про майже пропорційний розподіл укладених у Миргородському полку шлюбів. Вікова різниця між одруженими парами у більшості випадків

(коли старшими були чоловіки) становила 0 – 4 роки (34 % пар), на другому місці – середня різниця (33 %). Майже 32 % шлюбних союзів різнилися у віці 10 і більше років. Рідко вінчалися, коли жінки були старшими за осіб чоловічої статі (лише 0,6 %). Це можна пояснити тим, що чоловіки намагалися взяти шлюб із фертильними жінками. Підтверджуємо цю думку і репродуктивною спроможністю останніх, і більш ефективнішим виконанням господарських функцій, веденням господарства, і станом здоров'я, адже з віком жінкам дедалі важче виносити й народити здорову дитину.

3.4. Цивільний стан наречених і частота укладання повторних шлюбів

Важко не погодитись із твердженням італійського демографа Массімо Лівві Баччі (Massimo Livi Bacci) про те, що шлюб стоїть в центрі демографічних систем [111, с. 145]. Зокрема, одним із важливих аспектів цього обряду є його укладання. Останнє змінювало цивільний стан осіб, яких священники записували у метриках в графу «одружені». Церква виступала контролюючим органом при офіційному оформленні шлюбних стосунків.

Взяття шлюбу було необхідною передумовою для створення нової родини. Шляхом вінчання та весілля він набував легітимності. В Україні XVIII ст. сімейні союзи укладалися в письмовій формі на основі договору між шлюбними партнерами. Згідно указу Синоду Російської імперії від 18 листопада 1744 р., для взяття церковного шлюбу з молодих бралася підписка. У ній йшлося про те, що одразу після закінчення цього таїнства, не чекаючи весілля, чоловік і жінка почнуть жити разом як подружжя. Такий тиск призвів до утвердження нової практики вінчання і святкування весілля в один день [122].

Довіреними особами виступали свідки, яких церковні служителі мали б також реєструвати згідно із законом «Про утримання священниками метричних

книг» («О содержании священниками метрических книг»). Цей документ вступив у юридичну силу 20 лютого 1724 р. [35]. Проте у проаналізованих нами метриках немає жодного запису щодо свідків. З одного боку це наштовхує на думку, що у деяких випадках священники (дяки) діяли поза вище вказаним законом. З іншого боку, існує висока ймовірність того, що свідки були учасниками переважної більшості шлюбів і залишилися поза метричним реєстром. Записи про свідків дяки робили у кінці календарного року, пізніше, ніж фіксацію безпосередньо шлюбних угод. Це зумовлювалось необхідністю надання відомостей до консисторії.

Метою цього підрозділу є спроба на основі метричних книг дослідити укладання шлюбів у семи містечках (містах) і двадцяти селах (див. підрозділ 1.2.) Миргородського полку впродовж XVIII ст. Для цього поставимо перед собою такі завдання:

- 1) проаналізувати види шлюбів у досліджуваних нами джерелах;
- 2) з'ясувати які вінчання були найпоширенішими у міському та сільському соціумах;
- 3) визначити шлюби, котрі укладалися найрідше у вище зазначених населених пунктах;
- 4) охарактеризувати явище овдовіння.

На нашу думку, використані документи є репрезентативними, оскільки в них міститься достатньо інформації щодо вінчань. Записи в досліджених метриках дозволяють виділити п'ять видів шлюбів:

1) Перші (укладалися між чоловіком і жінкою, які жодного разу не були одружені). Наприклад: «15 января 1751 года обвенчаны Никифор Самченко з девицею Татьяною первым браком» в м-ку Сорочинці Миколаївської церкви [4, арк. 23];

2) Напівдругі (укладалися між удівцем та дівицею, а також між парубком та вдовою). Якщо в такий шлюб вступав удівець, то обов'язково священник робив запис «вдовец по единой жене», і навпаки, коли вдова виходила заміж за парубка, фіксувалося, що вона «вдова по единому мужу». Наприклад: «11 марта 1780 года обвенчаны вдовец по единой жене Андрей Тулупенко з девицею

Ефросинией полувторым браком» [27, арк. 15] в м. Миргород Успенської церкви. Інший випадок: «24 апреля 1779 года обвенчаны молодык Сидор Варакутенко з вдовой по единому мужу Варварой Горбенко» [25, арк. 32] в містечку Голтва Преображенської церкви;

3) Другі (укладалися тільки між удівцем та вдовою). Наприклад: «2 мая 1761 года обвенчаны житель Яреськовский вдовец по единой жене Стефан Маличенко з вдовою по единому мужу Екатериною Матлашкою вторым браком» [1, арк. 29] у Христорождественській церкві. Зауважимо, що такі шлюби досить часто зустрічалися в метричних книгах;

4) Напівтреті (укладалися коли хоча б один із подружжя вінчався втретє;

5) Останній вид – треті шлюби. Вони уклалися, коли третій раз вінчалися як чоловік, так і жінка.

Другий, третій, четвертий і п'ятий види – це повторні шлюби, які православна церква дозволяла поряд із першими.

Для зручності вивчення перших і повторних вінчань у семи містечках Миргородського полку, ми склали таблицю (див. додаток А.16), де вказана кількість укладених шлюбів із 1741 по 1782 рр.

Загальна кількість укладених за 42 роки шлюбів у містечках (містах) із 1741 по 1782 рр. становить 2808. За цей час обвінчалось 5616 осіб. Із загального числа вінчань найбільшу частку – 77 % становлять перші шлюби. Як правило, в одному шлюбі народжувалось декілька дітей. Таким чином створювалась повноцінна сім'я. Даний факт вказує на те, що молоде подружжя прагнуло мати додаткові робочі руки в господарстві. Поняття «планування родини» не існувало. Жінки народжували стільки дітей, скільки могли, через відсутність контрацепції. Наприклад, 14 січня 1751 р. в м-ку Сорочинці обвінчалися «молодык» Андрій Безборідько та «девица» Варвара [4, арк. 23]. В 1752, 1758 і 1764 рр. у них народилося троє синів (Остап, Григорій та Тимофій). Подібні ситуації досить часто зустрічаються в метричних книгах. Це говорить про те, що перші шлюби мали найбільшу популярність серед жителів містечок (міст).

Повторних сімейних союзів зафіксовано значно менше. Основною причиною цих вінчань була смерть одного з подружжя. Другі шлюби складали

12 %, напівдругі – 8 %, напівтреті – 2 %, треті – 1 % (див. додаток Б.9). Як бачимо, перші дві категорії шлюбів стали доволі поширеним явищем (20 %). Отже, самотні мешканці після втрати шлюбного партнера прагнули будь-що відновити повноцінне родинне життя. Наведемо приклади напівтретіх і третіх шлюбів (3 %), які уклалися в крайньому випадку (внаслідок смерті попередніх двох чоловіків/дружин). Так, 8 вересня 1752 р. в м-ку Устивиця обвінчалися вдівець Пилип Гуджула та «девица» Марфа Артеменко [19, арк. 10]. Чоловік пішов під вінець втретє у житті, а молода жінка – вперше. Саме тому цей шлюб зареєстрований у метричній книзі як «напівтретій». Оскільки Пилип був значно старшим за свою дружину, його сімейний союз можна вважати доволі вдалим. Не кожен удівець мав високі шанси одружитися третій раз із молододу незаміжною дівчиною. Марфа ж, вочевидь, взяла шлюб з розрахунку або через те, що у неї не було посагу. Дівчата, які не могли внести майновий чи грошовий внесок у родину, мали невеликі шанси вийти заміж, тому і намагалися укласти шлюб при першій же нагоді.

Інший нетиповий випадок шлюбної угоди зафіксований в м-ку Багачка, де 19 вересня 1779 р. обвінчалися вдівець Назар Кузьменко та вдова Пелагея Нога [19, арк. 22]. Обом шлюбним партнерам в певній мірі пощастило, адже вони одружилися втретє. З іншого боку, шлюб Назара та Пелагеї носив взаємовигідний характер. По-перше, мова йде про необхідність додаткових робочих рук. По-друге, новий шлюбний партнер переривав самотність овдовілої особи. Удівець/вдова мали набагато вищі шанси знайти собі пару зі своєї когорти, ніж повторно одружитися з парубком/дівчиною.

Перших шлюбів найбільше було зафіксовано в 1752 р. (286), найменше – по 3 в 1748 та 1749 рр. Левова частка міського населення укладала шлюб тільки раз за життя. В інших полках Гетьманщини спостерігалася подібна ситуація. Так, Юрій Волошин наголошує, що розподіл старовірів Стародубського полку за шлюбним станом засвідчив – основна маса населення вступала до шлюбу лише один раз. Менш поширеними виявилися повторні шлюби, які прагнули взяти майже всі овдовілі чоловіки. Закономірно, що серед них частка тих, хто укладав другий шлюб, була значно більшою, ніж серед представниць жіночої

статі. Треті шлюби зустрічалися надзвичайно рідко [66, с. 51]. Однак, зазначимо, що старовіри мали власні традиції і дане порівняння носить суто суб'єктивний характер.

Повторні шлюби складали 23 % від загальної чисельності обвінчаних пар у містечках. Других шлюбів найбільше зареєстровано 87 в 1781 р., напівдругих – 46 в 1780 р., напівтретіх – 9 в 1782 р., а третіх – 6 в 1752 р. На нашу думку, низький відсоток повторних шлюбів можна пояснити двома причинами. По-перше, вдови, які вже мали дітей, не цікавили холостяків. Не виключаємо й того, що бідний вдівець не міг приваблювати матеріально незалежну жінку, яка втратила чоловіка. Ігор Сердюк, який вивчав удівство в ранньомодерному міському соціумі (на прикладі Переяслава), зазначає, що повторні шлюби були можливими для обох статей, однак їх укладення могло ускладнюватися віком, бідністю, наявністю дітей, іншими факторами. Загалом шанси на повторний шлюб були невисокі, а тому у віці за 50 років кожна друга переяславська жінка була вдовою [158, с. 179 – 180]. Зауважимо, що в метричних книгах відсутні дані щодо віку та соціального становища осіб. Друга причина такого шлюбного стану можливо полягає і в порівняно невисокому відсотку вдівців та вдів. Тобто однозначно не можна стверджувати, що останні являлись активними учасниками шлюбного ринку.

Для порівняльного аналізу із містечками (містами) ми спробували з'ясувати шлюбну ситуацію у двадцятьох селах Миргородського полку в 1752, 1753 і 1779–1782 рр. (див. додаток А.17, в якому представлено кількість укладених шлюбів п'яти категорій).

Загальна кількість укладених шлюбів за 6 років (1752, 1753 і 1779–1782 рр.) становить 2233. За цей час офіційно скріпили сімейні узи 4466 мешканців. Із цього випливає, що інтенсивність укладання шлюбів у селах була значно більшою, адже впродовж тих самих років у містечках обвінчалось 4190 осіб (на 138 шлюбів менше). Найбільше було укладено перших шлюбів. Їх число дорівнює 1541 (69 % від загальної кількості сімейних союзів).

Що стосується напівдругих вінчань, їх провели 268 (12%). Других шлюбів джерела зафіксували трохи більше, ніж попередніх, – 285 (12,7 %). На

передостанньому місці знаходились напівтреті сімейні союзи, яких зареєстровано 132 (6 %). Іще менш популярними виявилися треті шлюби – лише 7 (0,3 %) (див. додаток Б.10). Один із таких шлюбів уклали 12 жовтня 1752 р. жителі с. Бакумівка Степан Потапенко та Дарина Овсієнко [19, арк. 17]. Цікавий факт, що 3 липня 1753 р. в подружжя народилася донька Марія [18, арк. 6]. Зважаючи на те, що удівець та вдова пішли втретє під вінець, Степан і Дарина прагнули створити родину.

Перших шлюбів найбільше зареєстровано в 1780 р. (327), а найменше – 134 в 1782 р. Дана категорія мала помітну перевагу над повторними вінчаннями. Як і у містечках (містах), так і в селах лєвова частка мешканців вступала до шлюбу один раз.

Повторні вінчання склали 31 % (692) від загальної кількості укладених шлюбів. Із цього випливає, що у кожному третьому шлюбі брали участь вдівець або вдова. Найчастішими серед повторних вінчань виявилися другі шлюби. Це можна пояснити тим, що тогочасні суспільні уявлення, церковні настанови закликали до поєднання «рівних пар», тому вдові найкращою парою вважався вдівець. Такі шлюби укладалися передусім з господарських чи меркантильних міркувань [160, с. 50].

Напівдругих шлюбних договорів нараховувалось трохи менше. Наприклад, у с. Бакумівка 5 липня 1753 р. таким шлюбом були «обвенчаны молодица Стефана Иванова з вдовцом Иваном Захарьевым полувторым браком» [18, арк. 11]. Наголосимо, що такі шлюби в метричних книгах зустрічаються рідко (493 випадків, що становить 9,7 % від загальної кількості усіх проаналізованих нами сімейних союзів). На нашу думку, це свідчить про те, що у більшості випадків жінки засиділися в дівках, не мали посагу, приємну зовнішність, вдачу, або через фізичні вади.

Щодо напівтретіх шлюбів, зазначимо, що їх метрики зафіксували вдвічі менше, ніж напівдругих. Найрідше ж укладалися треті шлюби. Низький відсоток цих вінчань можна пояснити тим, що їх засуджували, говорячи: «Перша жінка від Бога, друга – від людини, третя – від чорта» [127, с. 165]. Також зазначимо, що чисельність молодих чоловіків і жінок, які овдовіли

вдруге чи втретє, була невелика.

У контексті вивчення шлюбу та родини на території Гетьманщини XVIII ст. важливим є дослідження процесу овдовіння (оскільки вдівці та вдови були членами родин). Під цим поняттям у демографії розуміють припинення шлюбу, яке викликане смертю одного з членів подружжя, залежить від структури смертності й знижується із зростанням тривалості життя [148, с. 196].

У «Метрических книгах о родившихся, бракосочетавшихся и умерших» записані повторні шлюби, кожен з яких укладався обов'язково за участю вдівця/вдови, парубка/вдови чи дівчини/вдівця. У метриках зафіксовано чимало людей, які створювали вдруге/втретє родину.

Складемо таблицю (див. додаток А.18), в якій вкажемо кількість овдовілих у містечках (містах) Миргородського полку за 42 роки. Числові дані допоможуть нам виявити закономірності процесу овдовіння.

Бачимо, що загальна кількість овдовілих складала 1015 осіб. Із них 549 – вдівці. А це значить, що останні становили 54 % від загальної чисельності людей, які вступали до шлюбу другий чи третій раз. Щодо вдів, то їх джерела зафіксували 466 (46 %). Тобто, кожен п'ятий чоловік був удівцем, а кожна шоста жінка – вдовою. Підкреслимо, що чоловіки вступали у повторні шлюби частіше, ніж жінки, через яскравіше виражені фізіологічні потреби та необхідність мати вдома господиню. Вдови, тим паче немолоді, доживали свій вік із дітьми.

Для порівняльного аналізу ми склали таблицю (див. додаток А.19), де відобразили інформацію щодо загальної кількості овдовілих у селах Миргородського полку в другій половині XVIII ст.

Результати наших досліджень показали, що загальне число овдовілих становило 1112 осіб. Із них 645 людей чоловічої статі (вдівців), тобто 58 % від числа усіх овдовілих, а жінок (удів) – 467 (42 %). Це означає, що у селах кожен третій чоловік був удівцем і майже кожна п'ята жінка – вдовою. Разом показник смертності обох статей, що перебували в шлюбі мінімум два рази, складає 50 %. На нашу думку, це доволі високий відсоток, який змушує

замислитись над тим, які чинники зумовили життєві втрати осіб, які перебували в шлюбі. Важко однозначно дійти висновків щодо основних причин, з яких помирали люди. Деякі історики підкреслюють, що ключовими факторами зміни показників смертності впродовж довгого періоду часу, можливо були зміни клімату, харчування, покращення гігієни або випадкові зміни природи захворювань. Інші вбачають основну причину зміни показників смертності в різких змінах, які викликані, наприклад, голодом або кризою існування [46, с. 5 – 6]. Досить ймовірним видається, що частина смертей могла бути пов'язана також із важким перебігом пологів. Вочевидь, деякі із зазначених вище причин смертності мали місце в селах Миргородського полку в другій половині XVIII ст.

Відсоток овдовілих так як і людей, що перебували в першому шлюбі, складає 50 %. Із цього випливає логічний висновок: особи, які втрачали чоловіка чи дружину, прагнули відновити сімейні узи. Це пояснюється тим, що родина є базовою передумовою функціонування соціуму та формування людського капіталу [182, с. 8]. Вона має специфічні функції, що притаманні їй на всіх етапах розвитку [134, с. 6]. До них науковці відносять: 1) репродуктивну функцію (народження дітей); 2) сексуальну (упорядкування любовних відносин шлюбних партнерів); 3) інтимну (відновлення почуттів, пристрасті між чоловіком і дружиною, підготовка правильного проведення вільного часу); 4) економічну (грошове забезпечення усіх членів родини, у тому числі безробітних); 5) соціалізації (формування особистості, створення належних умов для фізичного, психічного та соціального розвитку дітей); 6) статусну (отримання членами родини того чи іншого суспільного становища, відновлення соціальної будови) [177, с. 58].

Ми вважаємо, що овдовілі в селах Миргородського полку другої половини XVIII ст. одружувалися чи виходили заміж повторно заради матеріальної вигоди, для додаткової робочої сили у домогосподарстві. Дівчата ставали учасницями повторних шлюбів через відсутність посагу, природної краси та наявності фізичних вад. Чоловіки-вдівці, у свою чергу, більше прагнули укласти черговий сімейний союз внаслідок яскравіше виражених

статевих потреб і необхідності мати вдомі господарку. Це були основні причини для того, щоб удівець чи вдова погодились укласти новий шлюб. Але з іншого боку, говорити про те, що в усіх вінчаннях за участю вдів/удівців переважав лише мотив отримання певних благ, є на нашу думку, перебільшенням. Ми вважаємо, що деякі повторні шлюби зумовлювалися статевим потягом і почуттям кохання вдівця до вдови і навпаки.

Таким чином, на основі аналізу джерел, можемо визначити особливості цивільної правосуб'єктності наречених і специфіку укладання повторних шлюбів. Процес легітимізації шлюбу як суспільного та правового інституту передбачав проведення церковного обряду вінчання та проведення народного весілля. Інколи ці дві події не збігалися в часі, а от спільне співжиття дозволялося тільки після православного таїнства. Наслідком цих юридичних фактів ставав запис у метричних книгах, який свідчив про зміну сімейного стану.

У проаналізованих метричних книгах згідно тогочасного законодавства виділяється п'ять видів шлюбів: 1) перші (укладалися між чоловіками і жінками, які вінчалися вперше у житті); 2) напівдругі (коли одружувалися вдівці та дівиці, і навпаки, парубки та вдови); 3) другі (укладалися лише між удівцями та вдовами); 4) напівтреті (укладалися якщо хоча б один із подружжя вінчався втретє за життя; 5) треті (укладалися, коли третій раз вінчалися обоє статей).

У містечках (містах) і селах Миргородського полку найпоширенішими були перші шлюби (коли скріплювали сімейні узи особи, котрі жодного разу в житті не вінчалися), які віталися церквою та мешканцями рідного приходу. Таких вінчань джерела зафіксували 3704 (73,4 %). Це означає, що більшість чоловіків і жінок вступали до шлюбу лише один раз за життя. Із загальної кількості (1337) повторних шлюбів у досліджуваних 27 населених пунктах, 923 (69 %) укладалися між удовою та вдівцем, 356 (26,6 %) – між дівчиною та вдівцем, 58 (4,4 %) – між парубком і вдовою. Напівдругі шлюби укладалися якщо хтось із подружжя помирав. Другі вінчання вважалися найбажанішими після перших. Напівтретіх і третіх шлюбів зареєстровано значно менше (220

випадків, тобто 4,3 % від загальної кількості усіх шлюбів) і засуджувалися церковними канонами.

Овдовіння у селах Миргородського полку XVIII ст. протікало динамічніше, ніж у містечках (містах), оскільки половина чоловіків і жінок серед загальної кількості тих індивідів, які обвінчалися, виявилися вдівцями та вдовами. Останні відігравали помітну роль на шлюбному ринку і відносилися до категорії шлюбовдатного населення.

Встановлено, що шанси вдівців і вдів узяти повторний шлюб були досить високими. У селах половина, а у містах – більш, ніж третина усіх вінчань проходила за участі овдовілих. Ми вважаємо, що у даному випадку мали місце меркантильні мотиви, адже у Гетьманщині спостерігалася досить непроста соціально-економічна ситуація. За таких умов, втрата одного із подружжя могла призвести в кращому випадку до бідного існування, в гіршому – до нестачі життєво необхідних потреб, і як наслідок – до смерті. Хоча такий прагматичний підхід не виключає і звичайне прагнення людини, котра втратила свою пару, мати поряд небайдужу до себе людину впродовж свого життя.

3.5. Тривалість шлюбів

У християнській релігії подружжя – це таїнственный образ злуки Ісуса Христа зі Святою Церквою, тому його прикметами мусять бути єдність, нерозривність та святість [129, с. 331]. Для того, щоб пройти цю життєву тріаду, людина мала взяти шлюб. Одруження, народження та виховання дітей розглядалися як виконання божественних наказів [127, с. 162]. В умовах, коли розлучення практично були заборонені, тривалість сімейного союзу визначалася тривалістю життя чоловіка/дружини. З огляду на це актуалізується проблема тривалості шлюбів у Гетьманщині XVIII ст. У вітчизняній історіографії це питання майже не досліджене. Є тільки поодинокі розвідки. Так, Юрій Волошин проаналізував тривалість шлюбів у розкольницьких

слободах Стародубського полку [63, с. 202 – 203].

Підкреслимо, що на сьогоднішній день науковцями не запропоновано жодної класифікації щодо тривалості шлюбних угод. Тому умовно виділимо три категорії шлюбів (за часом перебування в них подружжя): 1) 1 – 4 роки – короткотривалі; 2) 5 – 19 років – середньотривалі; 3) 20 і > років – довготривалі. Спробуємо на основі даних метричних книг і Генерального опису розкрити проблему тривалості шлюбів у Миргородському полку XVIII ст., поставивши перед собою такі завдання:

- 1) проаналізувати шлюби середньої тривалості;
- 2) дослідити довготривалі сімейні союзи;
- 3) вивчити короткотривалі шлюбні відносини.

Основними джерелами для з'ясування проблеми тривалості шлюбів є метричні книги. У цих документах записувалася дата вінчання та смерті одного з подружжя. Відхід когось із подружжя на той світ був основною причиною завершення шлюбу.

Спочатку розглянемо тривалість шлюбів у містечках (містах). Згідно наших підрахунків, найбільша частка припадала на шлюбні пари, де сімейний союз тривав 5 – 19 років (76,6 %). Наприклад, у м-ку Яреськи 3 листопада 1759 р. вперше у житті обвінчалися Степан і Тетяна Гончаренки [1, арк. 23]. А вже 8 січня 1766 р. жінка стала вдовою внаслідок смерті Степана. Таким чином, шлюб подружжя Гончаренків тривав 7 років.

Інший випадок припинення шлюбних відносин зафіксований у м-ку Сорочинці, де 4 вересня 1764 р. одружилися вдівець Василь Похилий та «девица» Агафія [5, арк. 8]. Для чоловіка це був другий шлюб, для молодої дівчини – перший. Указані факти свідчать про явну вікову перевагу Василя, котрий помер 15 грудня 1773 р., залишивши Агафію вдовою. Отже, шлюбні відносини родини Похилих тривали 9 років.

На другому місці знаходились подружжя, шлюб яких продовжувався 20 і > років (20,8 %). Так, у м-ку Устивиця 23 жовтня 1752 р. обвінчалися «молодык» Антон і «девица» Катерина Хоменки [19, арк. 11]. Шлюб цього подружжя виявився досить довгим і міцним, оскільки тривав 30 років (до

14 листопада 1782 р., коли померла Катерина [28, арк. 87]). У досліджуваних нами метриках найдовшою за тривалістю була шлюбна угода між мешканцями м-ка Сорочинці Кирилом і Софією Терещенками. Ця пара вступила вперше до шлюбу 11 квітня 1742 р. [4, арк. 17]. Їхній шлюб можна вважати найдовшим з-поміж усіх інших, адже тривалість його становила 43 роки. 16 червня 1785 р. – дата смерті Софії [5, арк. 79] та початок овдовілого життя Кирила. На нашу думку, такий довготривалий сімейний союз пояснюється в першу чергу міцним здоров'ям чоловіка та дружини.

Найменшу частку (2,6 %) складала короткотривалі шлюби. Як свідчать метричні записи, вони були доволі рідкісним явищем. Дану категорію сімейних союзів можна вважати найневдалішою (особливо якщо учасниками таких шлюбів ставали молоді чоловіки/жінки). Скоріш за все, смерть одного з подружжя наставала внаслідок тяжких пологів, нещасних випадків, захворювань, пришвидшення процесу старіння та слабкого здоров'я в результаті виконання виснажуючої господарської роботи. Наприклад, 18 липня 1779 р. зареєстровано шлюбну угоду між жителями м-ка Багачка Петром і Марією Шинкаренками [24, арк. 63]. Зазначимо, що чоловік одружився вдруге, а жінка – вперше. Тривав цей шлюб до 2 квітня 1780 р. (менше 1 року) [27, арк. 34]. Саме тоді померла Марія. Вочевидь, причиною смерті міг стати важкий перебіг вагітності чи хвороба дружини Петра. Останньому, скоріш за все, довелося шукати ще одну кандидатуру для подружнього життя.

Далі спробуємо розглянути тривалість шлюбів у селах. Тут найбільшу частку становили шлюби середньої тривалості (75,3 %). В одному із таких сімейних союзів 26 березня 1779 р. у с. Баранівка одружилися Василь та Христина Глухенькі [24, арк. 59]. До повторного вінчання чоловік і жінка мали шлюбний статус удівця та вдови. Обоє взяли другий шлюб у житті, який тривав 5 років (до 6 лютого 1784 р. [29, арк. 43]). Припинення цієї шлюбної угоди пов'язано зі смертю Василя.

Довготривалі шлюби складала 21,8 %. Найміцнішим і найдовшим виявився перший шлюб мешканців с. Білики Григорія та Марфи Харченків. Зареєстрований він 17 травня 1752 р. [19, арк. 28] та тривав до 25 серпня

1784 р., коли пішла із життя Марфа [29, арк. 51]. Цікаво, що 28 вересня 1784 р. помер і Григорій. Після смерті своєї дружини чоловік залишався вдівцем трохи більше місяця. Дана шлюбна угода продовжувалась 32 роки та могла б тривати далі. Вочевидь, слабкий стан здоров'я Марфи та Григорія став основною причиною закінчення їх шлюбу.

Останню сходинку посіли короткотривалі шлюби (2,9 %). Найкоротшим виявився сімейний союз жителів с. Аврамівка Андрія та Наталії Стесенків. Для чоловіка цей шлюб став третім у його житті, для жінки – першим. Дата вінчання цього подружжя 12 жовтня 1752 р. [19, арк. 27]. Внаслідок смерті Андрія 4 грудня 1753 р. [18, арк. 48] шлюб із Наталією було припинено. Тривав він лише 1 рік. Чоловік неодноразово ставав удівцем. Наталія могла вступити до шлюбу через непривабливий зовнішній вигляд, підстаркуватий вік, фізичні вади чи відсутність посагу.

У ході нашого дослідження ми використали також Рум'янцевський опис. Зауважимо, що в ньому не записано коли було укладено шлюби між особами (немає дати чи хоча б року вінчання), що проживали на території Гетьманщини. За таких умов єдиним орієнтиром для з'ясування вище вказаної проблеми може слугувати вік найстарших дітей. Наприклад: «Лук'ян 25 лет, его жена Наталия 24 года, с посполитых. Дети: Антон 4 года, Надежда 2 года» [10, арк. 33]. Як бачимо, Лук'ян і Наталія мали двох дітей, найстаршим із яких був 4-річний Антон. Можемо припустити, що їх перша дитина народилась через 9 місяців після укладання шлюбу. У такому разі шлюб Лук'яна і Наталії тривав приблизно 5 років. За таким принципом спробуємо визначити тривалість шлюбів у містечках і селах Миргородського полку в 1765–1769 рр.

Проаналізуємо по 1000 шлюбних пар, у яких були діти (див. додаток А.20). Підкреслимо, що у даному випадку можливі деякі похибки, оскільки у Генеральному описі відсутні дані щодо розлучень чи смерті одного із подружжя. Проте ми зможемо детальніше вивчити питання шлюбу та шлюбності.

Наші розрахунки дозволяють стверджувати, що у містечках найбільшу частку становили 254 (25,4 %) шлюбні пари, які жили разом 15 – 19 років. Для

порівняння відмітимо, що у малоросійських слободах Стародубського полку найбільша частка припадала також на ті пари, де тривалість шлюбу становила 15 – 19 років (20,6 %) [63, с. 203]. У Варшаві XVIII ст. аналогічний показник був наближений до вище вказаних і дорівнював більше 15 років [218, с. 285]. Друге і третє місця займали чоловіки та жінки, сімейні союзи яких тривали 10 – 14 років (22,8 %) і 5 – 9 років (22,5 %). Це пояснюється тим, що найбільше число одружених людей зафіксовано у віці від 24 до 39 років. У левій частці випадків вони мали найстарших дітей, яким було 5 – 18 років. Тому шлюбів середньої тривалості нараховувалось найбільше з-поміж інших (70,7 %).

Довготривалі шлюби становили 25,6 %. На перший погляд здається, що така цифра засвідчує як мінімум комфортну комунікативну взаємодію у четвертій частині усіх міських родин. Проте ця теза є помилковою хоча би з трьох причин. По-перше, шлюби, які тривали 20 і > років, склали відносно малий відсоток порівняно з іншими територіями Гетьманщини. Наприклад, у вже згадуваних малоросійських розкольніцьких слободах Стародубського полку довготривалі шлюби становили 41,8 % [63, с. 202], що може вказувати на вищий рівень смертності обох статей у містечках Миргородського полку. По-друге, важливо пам'ятати і про демографічний процес припинення шлюбів, коли живими були як чоловік, так і дружина. Борис Миронов підкреслює, що з 1723 р. нараховувалось п'ять приводів для розлучень: 1) перелюб; 2) невідома і тривала відсутність одного із подружжя або заслання та тюремне ув'язнення; 3) відхід у монастир; 4) близька спорідненість; 5) вступ до шлюбу за життя чоловіка. По-третє, у ранньомодерний період незгоди між подружжям, фізичні вади, важкі хвороби та побої не служили основою для розлучень [127, с. 174]. Тому певного роду конфлікти і несприятлива родинна атмосфера були невагомими перепонами для шлюбних стосунків.

Не дивно, що найбільша частка припадала на осіб, які не розривали шлюб 20 – 24 роки (17,3 %), а найменша на тих, хто перебував у сімейному союзі > 40 років (0,7 %). Найдовше (приблизно 54 роки) тривав шлюб 79-річного Федора та 72-річної Уляни Матяшенків, які мешкали в містечку Омельник. Їх старшому сину Івану було 53 роки [10, арк. 27]. У досліджуваних нами

переписних книгах це чи не єдиний випадок, коли шлюбні стосунки продовжувались понад 50 років. Із цього випливає, що на кінець 60-х рр. XVIII ст. шлюб старожилів Федора та Уляни можна вважати найміцнішим з-поміж усіх інших.

Короткотривалі шлюбні відносини представляють для нас не менший інтерес, ніж вище згадувані види сімейних союзів. Проте до розгляду цього питання треба підходити дуже обережно. Що мається на увазі? Дану категорію шлюбів ми позначили як таку, що починається з мінімальної тривалості один рік. Але у Генеральному описі записані молоді подружні пари, які мали на той час по одній дитині віком < 1 року. Наприклад: «Тимофей Иванченко, 21 год ... Жена его Татьяна, 19 лет. Дети: Иван 1 месяц» [10, арк. 143]. Можна припустити, що Тетяна завагітніла незадовго до того, як обвінчалась з Тимофієм, чи одразу після укладання шлюбу. Виходить, що тривалість цього шлюбу не перевищувала 10 місяців. Таких випадків зафіксовано лише 5. Останні ми не враховували в загальне число короткотривалих шлюбів (3,7 %). Цей низький відсоток свідчить з одного боку про міцність шлюбних союзів, а з іншого, – про вплив на них релігійних представників.

Починаючи з 1760-х рр., церковна організація так окріпла, що більш-менш могла контролювати матримоніальні та шлюбборозлучні справи, Синод став перешкоджати розлученням: він намагався поставити розлучення в жорсткі рамки духовних законів, зробити його прерогативою формального духовного суду при єпископі [127, с. 175]. Тому тривалість шлюбів у деяких родинах могла захопити довший часовий відрізок від того, який прагнула та чи інша подружня пара.

Далі розглянемо шлюбну ситуацію, яка склалася у селах. З-поміж усіх категорій шлюбів першу сходинку займали середньотривалі (73,2 %). Найбільшу частку серед них становили ті, що продовжувались 15 – 19 років (26,3 %), дещо меншу – 10 – 14 років (24,2 %) і 5 – 9 років (22,7 %). Зазначимо, що переважна більшість чоловіків і жінок вінчалися у віці від 23 до 40 років. Вони мали старших дітей у віковій групі 5 – 18 років. Наприклад: «Кирило Школенко 38 лет ... Его жена Анна 35 лет. Дети: Евдокия 9 лет, Зеновия 4 года,

Дария 2 года» [7, арк. 48 – 48 зв.]. Шлюб Кирила і Анни тривав приблизно 10 років і при сприятливих обставинах мав би продовжуватись ще стільки ж або навіть довше, оскільки ця пара не страждала різними смертельними захворюваннями, які зафіксовані в Рум'янцевському описі. А значить, що цей та подібні до нього сімейні союзи могли перерости у довготривалі.

Тепер проаналізуємо шлюби, які тривали 20 і > років (21,9 %). Тут найбільша частка припадала на осіб, які перебували в шлюбних відносинах 20 – 24 роки (14,5 %). На другій позиції знаходились жителі, шлюб яких тривав 25 – 29 років (3,1 %). Третю і четверту сходинки посідали чоловіки та жінки, шлюбні стосунки яких продовжувались 30 – 34 роки (1,9 %) і 35 – 39 років (1,4 %). Лише 1 % становили подружні пари, які прожили разом > 40 років. Найдовше (приблизно 47 років) у шлюбі перебували мешканці села Піски 73-річний Назар і 69-річна Феодосія Шинкаренки, які мали п'ятьох дітей. Старшій – Агафії було 46 років [11, арк. 85]. Такий довготривалий шлюб можна пояснити стабільним функціонуванням господарства при наявності в ньому жіночих і чоловічих рук. Тільки разом селянин і селянка могли вести повноцінне господарство, здатне задовольнити потреби родини [127, с. 162]. На нашу думку, така специфіка шлюбних зв'язків XVIII ст. зумовила те, що другорядними стали кохання та прив'язаність один до одного. А відтак, головний мотив усіх категорій шлюбів (особливо довготривалих) зазначеного часу – прогодувати себе та родину.

Короткотривалі сімейні союзи становили 4,9 %. Цей показник перевищував той, який був у містечках. Даний факт вказує на чисельну перевагу у селах молодих подружніх пар у віковій групі 17 – 25 років. Найбільше з-поміж шлюбних відносин між чоловіками та жінками, які продовжувались 1 – 4 роки, зафіксовано 27 випадків (55,1 %), коли одружені прожили разом 3 роки. До цього варто додати, що короткотривалі шлюби брали свій початок не з «голового місця». Обвінчані були позбавлені від клопоту влаштувати окреме самостійне господарство. Нова сім'я ставала частиною уже існуючої родини жениха, в його дім на постійне проживання переходила наречена [127, с. 162].

Таким чином, проведений нами аналіз щодо тривалості шлюбів жителів Миргородського полку, дозволив виявити, що у вивчених нами населених пунктах левову частку складала шлюби середньої тривалості (5 – 19 років). Згідно даних метричних книг і Генерального опису вони становили 75,9 % і 71,9 %. Найбільша частка (25,8 %) припадала на осіб, які не розривали семейні узи 15 – 19 років, а найменша (22,6 %) – на тих, хто перебував у шлюбі 5 – 9 років. Ядро таких відносин становили люди, які вінчалися у віці від 23,5 до 39,5 років і мали старших дітей 5 – 18 років. З огляду на це, найімовірнішим видається припущення, що більшість мешканців вище вказаної адміністративно-територіальної одиниці прожили у середньотривалих шлюбах.

Сімейні союзи, які тривали 20 і > років, становили 21,3 % (за даними метрик) і 23,7 % (за даними Рум'янцевського опису). За ознаками часу та родинної стабільності їх можна назвати найміцнішими. Основним фактором такої «міцності» ми вважаємо не комфортні стосунки всередині родини, а спільну мету – утримувати та задовольняти найнеобхідніші потреби членів домогосподарства. Поряд із цим не варто забувати, що у цих шлюбах могли брати участь лише фізично здорові подружні пари. Першу позицію займали жителі, які перебували у родинних зв'язках 20 – 24 роки (15,9 %), а останню – особи, шлюби котрих тривали > 40 років (0,8 %) і були надзвичайно рідкісним явищем, яке зумовлювалось фізіологічним процесом старіння шлюбних партнерів. Такі показники є дещо нижчими, оскільки в деяких населених пунктах Гетьманщини кількість таких шлюбів перевищувала 40 %. Підсумовуючи, вкажемо, що шлюби, віднесені до категорії середньотривалих, гіпотетично можуть перерости у довготривалі, просто на момент перепису їхня тривалість належала до цієї категорії.

Короткотривалі шлюбні союзи складала 2,7 % (за даними метричних книг) і 4,3 % (за даними Генерального опису). Дати їм однозначну оцінку ми не можемо, адже більшість із них (61,3 %) в середньому значенні продовжувались 2,5 роки. Цей доволі малий часовий відрізок ускладнює можливість твердити про благополучність чи деструктивність таких шлюбів. Аналіз статистичних даних указує на те, що більшість учасників короткотривалих сімейних союзів

знаходились у віковій категорії 19 – 25 років, а причинами припинення таких шлюбів могли виступати різні підстави (смерть одного з подружжя, подружжя зрада, довготривала відсутність особи).

Висновки до розділу 3

Отже, підіб'ємо підсумки третього розділу дисертаційного дослідження. Зазначимо, що у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст. викристалізувались чіткі ознаки шлюбу як союзу між чоловіком та дружиною, легітимізованого згідно з нормами звичаєвого, канонічного, державного права.

У роботі встановлено, що головну роль у сімейних союзах відігравали звичаї та традиції, що підтверджується етнографічними даними, особливо щодо етапів весільної обрядовості, домовленостей між родинами. Аргументовано доведено, що шлюб розглядався як суспільний і правовий інститут, який перебував під контролем церкви, держави, громади. Родинні відносини набували ознак публічності, навіть у сфері приватного життя, тому цей інститут набував важливих суспільних ознак і свідчив про соціалізацію родини, подружжя. Поряд із церквою та монархічною владою, громада здійснювала контроль за шлюбними угодами співмешканців, їхньою поведінкою, участю у виконанні господарських функцій. Важливими особливостями цивільної правосуб'єктності подружжя ставали їхні майнові та особисті немайнові відносини, обсяг яких у чоловіків був значно більшим.

Незважаючи на широке розповсюдження норм звичаєвого права, намагання імперської влади й церкви підпорядкувати собі цю важливу складову приватного життя українського суспільства, ці три суб'єкти (громада, держава, церква) піддавалися взаємовпливам, а тому церковне право та російське законодавство інколи узаконювали деякі правила поведінки, розуміючи неможливість їхнього викорінення.

Тогочасні правові норми закріплювали умови дійсності шлюбу, серед яких передбачалося досягнення певного шлюбного віку. Шлюбний вік змінювався впродовж XVIII ст. (із 20 та 15 років для хлопців та дівчат до 15 та

13 років). Максимальний шлюбний вік становив 80 років. Цю норму вважаємо оптимальною, оскільки ця вікова категорія закономірно була найменшою за чисельністю через закономірний фізіологічний процес старіння та біологічну смерть людей.

Проведений аналіз вказує на те, що четверта частина населення жителів Миргородського полку перебувала поза шлюбом. Більшість неодружених мешканців складала вікова категорія 15 – 19 років. 76,6 % осіб були одруженими та заміжніми, саме вони становили основу шлюбної структури. Левова частка одружених і заміжніх припадала на вікову групу 20 – 29 років (20,6 %). Удівцями та вдовами, як правило, ставали літні люди (7,1 %). Поряд із цим зазначимо, що у Рум'янцевському описі є інформація про овдовілих у молодому віці. Загалом шлюбний склад населення Миргородського полку 1765–1769 рр. відповідає традиційній моделі ранньомодерного суспільства Гетьманщини.

У досліджуваних населених пунктах рівень остаточної безшлюбності для чоловіків і жінок дорівнював 0. Із цього випливає, що частка мешканців, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Усі індивіди хоча би раз за життя брали шлюб. Середній вік укладання шлюбів у містечках становив 21,6 років для чоловіків і 19,7 років для жінок, а в селах – 20,7 роки для чоловіків і 19,5 років для жінок. Практика укладення ранніх шлюбів не характерна для тогочасних жителів Миргородського полку.

Ми констатуємо приналежність досліджуваного суспільства до «неєвропейського типу шлюбності», коли середній вік вступу в шлюб для жінок становив менше 21 року. Вікова різниця між подружжям у більшості випадків складала 0 – 4 роки. Рідкісним явищем були вінчання, коли жінки за віком переважали чоловіків.

На відміну від Генерального опису, у метричних книгах записували категорії шлюбів, яких нараховувалось п'ять: перші, напівдругі, другі, напівтреті та треті. Найпоширенішими стали перші шлюби – 73,4 % (коли чоловік і жінка перший раз у житті вінчалися). Із загальної кількості повторних шлюбів 69 % укладалися між удовою та вдівцем, 26,6 % – між дівчиною та

вдівцем, 4,4 % – між парубком і вдовою. Напівдругі шлюби укладалися якщо чоловік/жінка помирав/помирала. Напівтреті та треті вінчання становили 4,3 %. У селах процес овдовіння протікав динамічніше, ніж у містечках (містах). Шанси вдівців/удів узяти повторний шлюб були доволі високими.

За допомогою метричних книг і Рум'янцевського опису нам вдалося вивчити питання тривалості шлюбів. Виявилось, що левову частку всіх шлюбних угод складала середньотривалі сімейні союзи. За часом вони продовжувались 5 – 19 років. Шлюби, які тривали 20 і > років, становили приблизно четверту частину. Для того, щоб стати учасником такого шлюбу, одружені чоловік і жінка повинні були мати міцне здоров'я та взаєморозуміння. Найменший відсоток з-поміж усіх сімейних союзів складала короткотривалі шлюби (1 – 4 роки). Згідно даних метричних книг, 2,7 % цих шлюбів закінчувались смертю одного з подружжя. За інформацією, що міститься в Генеральному описі, 4,3 % сімейних союзів були короткотривалими і цілком могли перерости в шлюби середньої й довгої тривалості.

Таким чином, особливості правового й суспільного інституту шлюбу викристалізовувалися під дією різноманітних чинників. І хоча ми охарактеризували притаманні українському суспільству Гетьманщини ознаки, все ж населення Миргородського полку мало свою специфіку норм звичаєвого права, весільних традицій, шлюбного віку, причин припинення шлюбу, тривалості й типології шлюбів. Це пояснюємо закономірним процесом еволюції суспільних відносин, їхнього підпорядкування імперативним нормам із збереженням традицій та звичаїв українського народу. Своєрідність, відмінність від інших подібних утворень становлять ключові риси ментальності кожного етносу на будь-якому етапі його розвитку. Еволюція шлюбно-родинних відносин в Гетьманщині ранньомодерного часу підтверджує зважений процес збереження вікових традицій та динамічне реагування на втручання ззовні державних та церковних інституцій в цю приватну сферу життя особи.

РОЗДІЛ 4

ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА ЖИТЕЛІВ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ У XVIII СТ.

4.1. Вибір шлюбного партнера: родинні стратегії та шлюбний ринок

Одним із ключових питань при дослідженні проблеми шлюбної поведінки мешканців Лівобережної України є вибір шлюбного партнера (родинні стратегії та шлюбний ринок), на який у XVIII ст. впливали соціально-економічні, психологічні та антропологічні чинники. У ранньомодерному суспільстві Гетьманщини шлюбний вибір відігравав досить вагомий роль. Цьому процесу приділялася значна увага як з боку церкви, так і з боку рідних і односельців молодят. Батьки майбутніх наречених прагнули, щоб їхні діти знайшли собі підходящу кандидатуру для забезпечення найнеобхідніших життєвих потреб.

Перед тим як вступити у шлюб, потенційна сімейна пара обов'язково проходила дошлюбний період. Він включав в себе знайомство хлопця/чоловіка з дівчиною/жінкою, після чого давалася оцінка зовнішності, віку, характеру, психологічного, фізичного та матеріального стану індивіда. Учені виділяють фактори, які спонукали укласти сімейний союз у дошлюбний період:

- місце і ситуація знайомства;
- перше враження один про одного (позитивне, негативне, амбівалентне, індіферентність);
- тривалість періоду залицяння;
- ініціатор шлюбного пропозиції: юнак, дівчина, батьки, інші;
- час обмірковування шлюбного пропозиції;
- вік майбутньої пари;
- батьки і ставлення останніх до шлюбу своїх дітей;
- динамічні та характерологічні особливості подружжя [150, с. 24].

Вибір шлюбного партнера міг зумовлюватися соціальним тиском, коли ще неodrужені особи мали спільну дитину (адже потенційні подружні пари займалися сексом до весілля) і для того, щоб уникнути суспільного осуду, вступали до шлюбу. Також зазначимо і про необхідність мати в господарстві додаткові робочі руки. Таким чином, сексуальний та робочий чинники відігравали одні із провідних ролей при виборі чоловіка/дружини.

Спробуємо висвітлити деякі аспекти, що стосувалися шлюбного ринку. Вивчені нами джерела дають змогу визначити розміри шлюбного вибору. У демографічній науці шлюбний вибір – це «процес, у результаті якого із сукупності можливих, потенційних шлюбних партнерів (яких іноді називають шлюбним колом) так чи інакше, тим або іншим способом добирають того єдиного партнера (партнерку), який (яка) і стає чоловіком (дружиною)» [131, с. 149].

Шлюбна політика базувалася на майновому механізмі та працездатності подружньої пари. Після заручин наречені мали право вступати у статеві відносини, а після вінчання – вже вважалися повноцінною шлюбною парою. Зауважимо, що вінчання як правило відбувалися між парафіянами з однієї церкви. Вочевидь, це пов'язується із обмеженістю шлюбного ринку в Гетьманщині. Громада не підтримувала сімейні союзи між парубками та дівчатами, які проживали в різних населених пунктах. Пріоритет віддавався родинним шлюбом. Основною причиною такої позиції в ранньомодерному соціумі було бажання общини віддавати посаги кровноспорідненим родичам. Підкреслимо, що розміри посагів для вдівців були меншими, ніж для чоловіків, які одружувалися вперше.

Проте метричні книги містять інформацію про міжпарафіяльні шлюби, коли жителі містечок (міст) і сіл вінчалися із мешканцями з інших приходів (див. додатки А.21, А.22, у яких є умовні позначення: В/з – Видані заміж; О – Одружені). Щоб укласти шлюби, наречені мали сповідувати православну релігію, досягти відповідного шлюбного віку та не перебувати у кровноспоріднених зв'язках. Однак, церковні заповіді часто порушувалися,

коли парафіяни одружувалися з особами в третьому, четвертому ступенях родичання.

Наведемо декілька прикладів сімейних союзів (записаних у метричних книгах Миргородської протопопії) і спробуємо з'ясувати, що саме зумовлювало той чи інший вибір шлюбного партнера.

Наприклад, у м-ку Багачка уклали свій перший шлюб у церкві Пресвятої Трійці Михайло Бондаренко та Меланія Рибалченко [24, арк. 27]. Вік і соціальний стан наречених у метриці не вказаний. Михайло та Меланія у джерелі записані як «молодык» і «девица». Можна припустити, що ці особи познайомились ще в дитинстві або юності, а їхні родини мали приблизно рівні матеріальні можливості. Дана ситуація є найтипівішою для традиційного суспільства Гетьманщини.

Інший випадок укладання сімейного союзу зафіксований в м-ку Голтва. Там обвінчалися «молодык Лаврентий Кононенко с вдовою по единому мужу Любовью Руденко полувторым браком» [27, арк. 16]. Як бачимо, для останньої це був другий шлюб у її житті. Можемо констатувати, що Любові в певній мірі пощастило, оскільки вона змогла повторно вийти заміж. До того ж є висока ймовірність того, що жінка-вдова могла мати дітей від першого шлюбу. Ми вважаємо, що Лаврентій міг укласти цю шлюбну угоду з двох причин: 1) через пристрасть та почуття; 2) взяв шлюб із розрахунку.

Наступний випадок укладання шлюбу зареєстрований у м-ку Білоцерківка, де офіційно скріпили сімейні узи «вдовец по единой жене Тимофей Четвертак с девицею Марией Шевченко полувторым браком» [19, арк. 32]. Шлюбний вибір Тимофія цілком зрозумілий: внаслідок смерті першої дружини чоловік прагнув будь-що одружитися вдруге та мати повноцінну родину. Майже не викликає сумнівів, що вдівець був старшим за Марію як мінімум на декілька, а то і більше років. Це наштовхує нас на думку, що: 1) родина Шевченків проживала досить бідно, через що більш заможні потенційні женихи не розглядали Марію як гідного шлюбного партнера; 2) неналежний фізичний стан здоров'я дівчини, яка не могла повноцінно виконувати покладену на тогочасну жінку роботу. Однак для Тимофія навіть

такий варіант подружнього життя виглядав привабливіше, ніж залишитися самотнім.

Ще одна шлюбна угода була укладена у м-ку Устивиця: «обвенчаны житель Устивицкий вдовец по единой жене Петр Губа з вдовою по единому мужу Ефимией Жигун вторым браком» [27, арк. 63]. Підкреслимо, що такі шлюби стали доволі поширеним явищем на території Гетьманщини. Сімейний союз Петра та Єфимії зі стратегічної точки зору носив взаємовигідний характер. Оскільки обоє залишились овдовілими, шанси взяти повторний шлюб зі своєї когорти були набагато вищими, ніж із холостяком/незаміжньою.

Отже, вступ до першого шлюбу, як правило, зумовлювався такими чинниками: 1) знайомство шлюбних партнерів у дитинстві/юності; 2) приблизно рівні соціальні можливості подружжя; 3) дошлюбна вагітність. Вказані фактори були основними при виборі шлюбних партнерів.

Таблиця 21 говорить про те, що у містечках (містах) чоловіки у більшості випадків вінчалися у рідних для себе приходах. Те ж саме можна сказати і про осіб жіночої статі. Левова частка останніх виходила заміж у своїх парафіях (Багачка – 85,8 %, Білоцерківка – 76 %, Голтва – 95,4 %, Миргород – 68,5 %, Сорочинці – 92,6 %, Устивиця – 88,2 %, Ярьськи – 87,6 %).

Найпопулярнішою в «експорті» майбутніх дружин виявилася Преображенська церква м-ка Голтва. Стосовно географії шлюбного ринку, відмітимо, що у міжприходських шлюбах найменша відстань між досліджуваними містечками (містами) Ярьськи – Сорочинці дорівнювала 20 верст, а найбільша – 80 верст (Голтва – Миргород). Найпріоритетнішим шлюбним містом був Миргород (тут зафіксовано найбільшу кількість шлюбів). На нашу думку, це можна пояснити демографічним чинником (у Миргороді проживало більше число людей, ніж в інших досліджуваних містечках). Ми вважаємо, що перспектива жити у розвинутому місті вабила багатьох жінок і чоловіків, якщо один із шлюбних партнерів був корінним мешканцем цього міста. І тут, мабуть, на друге місце відходив мотив кохання при укладанні шлюбу.

Тепер перейдемо до аналізу шлюбної ситуації, що склалася у селах. Жителі цих населених пунктів як правило одружувалися у рідних приходах. Більшість жінок були видані заміж також у своїх парафіях, про що свідчать статистичні дані (Аврамівка – 97,1 %, Бакумівка – 98 %, Баранівка – 99 %, Білики – 93,3 %, Біляки – 100 %, Броварки – 95,2 %, Вергуни – 98,1 %, Вишняки – 93,3 %, Гаркушинці – 98 %, Довгалівка – 92,7 %, Єньки – 86,5 %, Єрки – 98,1 %, Зайчинці – 95,5 %, Зубівка – 100 %, Зуївці – 100 %, Кибинці – 98,1 %, Петрівці – 91,8 %, Попівка – 96,7 %, Решетилівка – 98,6 %, Хомутець – 100 %).

У Троїцькій церкві с. Броварки було зафіксоване найбільше число вінчань. У міжпарафіяльних шлюбах найменша відстань між досліджуваними селами дорівнювала 19 верст (Бакумівка – Решетилівка), а найбільша – 89 верст (Білики – Зайчинці). Із цього випливає, що мешканці проаналізованих сіл вільно могли шукати собі шлюбного партнера у своєму чи сусідньому селі з метою створення родини. Поряд із цим підкреслимо, що мобільність населення була низькою. До цього варто додати, що вочевидь, у селах, які знаходились відносно близько одне до одного, вистачало холостих і незаміжніх.

Далі розглянемо питання шлюбного вибору. Почнемо наш аналіз із найпоширенішої для періоду Гетьманщини шлюбної поведінки мешканців у селах Миргородського полку. Традиційна ситуація шлюбного вибору зафіксована у с. Вергуни, де в церкві Різдва Христового вперше одружилися «молодык» Єфим Прядка та «девица» Пелагея Нестеренко [19, арк. 37]. Зауважимо, що вище вказані записи не дозволяють стверджувати про рівний соціальний статус подружжя чи знайомство ще в дитячому віці.

Наступний випадок одруження зареєстрований у с. Бакумівка. Там у церкві Пресвятої Трійці обвінчалися Степан Золотаревський та Христина Краско [28, арк. 94]. Виявилось, що жених був корінним бакумівцем, а його дружина мешканкою Решетилівки. У метричній книзі записано, що Степан і Христина одружилися вперше. Однак, важко точно визначити в якому із населених пунктів відбулося знайомство майбутнього подружжя. Беззаперечним є лише той факт, що чоловік і жінка не одружувалися зі своїми односельцями.

Іншу шлюбну угоду уклали жителі с. Гаркушинці Павло Супрунов (удівець) і Акіліна Проценко [27, арк. 49]. Остання записана в джерелі як «девица», а це означає, що вона перший раз у житті вийшла заміж. На відміну від неї, Павло оженився втретє. До вінчання з Акіліною чоловік двічі був жонатий. Внаслідок передчасних смертей попередніх дружин він вирішив взяти повторний шлюб. Удівцю вдалося створити нову сім'ю з молодою дівчиною, що може свідчити про досить широкий вибір потенційних шлюбних партнерів. Зазвичай подібні шлюби укладалися між овдовілими особами. Вочевидь, Павло мав доволі великі статки та міг повністю забезпечити родину. Акіліна ж у свою чергу вийшла заміж з розрахунку.

Наведемо ще один приклад шлюбного вибору. Так, у с. Білики у церкві Покрови Пресвятої Богородиці одружилися вдова Горпина Прядченко та «молодык» Харитон Зубренко, який мешкав до взяття шлюбу в с. Зайчинці [27, арк. 95]. Для Горпини цей сімейний союз став другим у її житті, а для Харитона – першим. Зважаючи на те, що відстань між указаними населеними пунктами була відносно велика, можемо припустити наявність соціальної бідності молодого жениха чи неспроможність його повноцінно виконувати чоловічу роботу в господарстві. Горпина ж, яка швидше за все могла мати дітей, шукала хоч якісь варіанти повторно вийти заміж. Ймовірно, шлюбне коло вдови було занадто вузьким в силу двох чинників: 1) овдовілі односельці змогли раніше за Горпину підшукати собі шлюбного партнера; 2) холостяки не хотіли женитися з удовою, яка виявилася старшою за них.

На основі викладеного матеріалу можна зробити висновок, що вибір шлюбного партнера був надзвичайно важливим для кожного, хто бажав укласти сімейний союз. Цей крок зумовлювався необхідністю обрати собі пару для подальшого налагодження спільного побуту, народження та виховання дітей, ведення господарства. Вибір майбутнього подружжя повинен схвалювався церквою, батьками, громадою, а тому, як правило, з усіх можливих обирали найбільш оптимальний шлюбний варіант. Не відкидаємо також і духовні прагнення та почуття осіб, котрі досягли шлюбного віку, прихильність, симпатію, прив'язаність, але важливими чинниками виступали і приналежність

до соціальної групи, рівень заможності й статки. Тому визначаємо найбільш типовими ситуаціями укладення шлюбів представниками однієї парафії та особами однакового соціального статусу. Однак, траплялися і винятки, коли майбутні наречені могли належати до інших парафій або родин різного ступеню заможності.

Географія шлюбного ринку переконує у прагненні проживати у місті (привабливим був Миргород), а найбільше наречених зафіксовано з приходу Преображенської церкви. За загальною практикою населених пунктів, в Миргородському полку не були поширені географічно далекі шлюби, хоча відстань між ними у разі укладенні міжприходських шлюбів становила від 20 до 80 верст. Вважаємо, що це пов'язано з достатнім числом осіб обох статей, котрі досягли шлюбного віку та відсутністю традиції далеких від'їздів за межі свого приходу.

Встановлено, що за даними метричних книг, таїнство вінчання відбувалося лише між представниками православної віри. Як у селах, так і в містечках (містах) лєвова частка шлюбів зареєстрована у рідних для чоловіків і жінок парафіях. Географія шлюбного ринку обмежувалася лише територією Миргородського полку XVIII ст. Із цього випливає, що у досліджуваних населених пунктах не поширювалася практика укладання шлюбів із парафіянами з інших полків Гетьманщини.

4.2. Сезонність шлюбів

При вивченні шлюбних-родинних відносин мешканців Гетьманщини важливими є особливості сезонності шлюбів. Цей термін застосовується для розгляду проблеми в значенні виокремлення періодів, найбільш інтенсивних по кількості укладених шлюбів. Основними чинниками такого процесу стали календарні свята, певні дати, релігійні дозволи та заборони. Тому сезонність шлюбів забезпечувала функціонування життєвого циклу в родині. Майбутнє подружжя намагалося обрати такий день у календарному році, який би був

оптимальним для організації народного весілля, зачаття дітей, ймовірний період їхнього народження в майбутньому. Загалом, усе життя населення залежало від церковного календаря, який ґрунтувався на сезонності сільськогосподарського циклу.

Зазначимо, що кожна місцевість мала свої традиції в плані вибору місяця укладення шлюбу, звичаїв сільської громади. Для унаочнення наших висновків, проаналізуємо статистичні дані, подані в таблиці (див. додаток А.23). Дані переконують у важливому положенні про нерівномірність укладення шлюбів упродовж календарного року. За даними опрацьованих метричних книг Миргородської протопопії, можна визначити найбільш «популярний» час для вінчань. Найбільша їхня кількість припадає на січень – лютий, найменша – на літню пору року.

За підрахунками українського науковця Ігоря Ситого, у Редьківській окрузі Чернігівського Подніпров'я 1722–1763 рр. найбільш популярними місяцями для весілля були січень, лютий, жовтень, листопад. Найчастіше шлюби укладалися в січні [161, с. 28]. Якщо порівняти аналогічні показники з польськими містами (Познань, Варшава) і парафіями (Шарадово, Білява), то варто сказати, що там ситуація виглядала по-іншому. Польський демограф Цезарій Кукльо підкреслює, що у досліджуваних ним населених пунктах найбільше шлюбів було укладено в листопаді, а іноді в жовтні. Хоча загалом найчастіше вінчалися восени і взимку [218, s. 298].

На другій позиції метрики зафіксували весняні місяці (квітень – травень). У березні в містечках (містах) було укладено 15 шлюбів, а у селах – лише 7. На третьому місці знаходився осінній період. Вочевидь, осінні весілля були менш сприятливими, ніж зимові та весняні, адже в разі зачаття дитини в цей час, її народження приходилось на літо. Здавалося б, тепла пора року повинна бути привабливою для зміцнення немовляти, однак для цього історичного періоду було характерним непоодиноке поширення значної кількості інфекцій, які прогресували якраз у літні місяці. Це впливало на підвищення рівня дитячої смертності [127, с. 170]. Наприклад, 15 жовтня 1752 р. в с. Аврамівка одружилися вперше Остап і Марія Оробченки [19, арк. 12]. 3 липня 1753 р. у

подружжя народився син Григорій, котрий помер через два дні – 5 липня 1753 р. [18, арк. 28]. Однак, це міг бути збіг обставин. На нашу думку, головною причиною порівняно невеликої кількості осінніх вінчань став невеликий проміжок, зручний для укладення шлюбів – між закінченням сільськогосподарських робіт (кінець вересня) і початком Різдвяного посту (кінець листопада).

На останньому місці за кількістю укладених шлюбів були літні місяці й зимовий – грудень. Для аргументації такої особливості сезонності шлюбів Миргородського полку, використаємо твердження української вченої Олени Замури. Вона вказує, що грудень умовно можна назвати «мертвим місяцем» для молодят [81, с. 431]. Вочевидь, це пояснюється тим, що за Требником Петра Могили заборонялися вінчання в періоди чотирьох постів: 1) Пилипівки – від 27 листопада (дня святого апостола Пилипа) до 6 січня (свято Богоявлення); 2) Великого посту – від м'ясопустного тижня (Масниці) напередодні початку Великого посту до Фоминого тижня (настає відразу після Великодня); 3) Петрівки – від тижня Всіх Святих (тиждень після Трійці) до 12 липня (свято Петра й Павла); 4) Спасівки – від 14 серпня до 28 серпня (Успіння Богородиці) [81, с. 430].

Як бачимо, період адвенту (перед Різдвом) був позначений одним із важливих постів у житті православного населення. Принагідно зазначимо, що в ранньомодерних польських селах і містечках у грудні в період адвенту також не вінчалися.

У літній час теж передбачалися обмеження у вигляді постів. Проте не лише це стало причиною незначної кількості шлюбів. Визначальними все ж були причини соціально-економічного та виробничого характерів. Значна кількість роботи в полі, на городі, заготівля продукції на зимовий період сприяла завантаженості родин у літні місяці за календарем. Тому лише виняткові пари брали шлюб в тих місяцях [218, с. 298 – 299].

Російський історик Борис Миронов підкреслює, що із закінченням сільськогосподарських робіт у вересні починався час весіль (з перервою у грудні у зв'язку з Різдвяним постом), який досягав свого апогею у січні –

лютому і завмирав до початку нового циклу робіт у березні – квітні [127, с. 169]. Ігор Сердюк зробив акцент на тому, що на прикладі м-ка Ярецьки сезонність повторних шлюбів визначалася іншими господарськими міркуваннями: вдівцям були необхідні жіночі руки у домогосподарстві або ж догляд за дітьми. Вдові треба годувати осиротілих дітей або ж прогодуватися самій ... [160, с. 51].

Обравши за основу хронологічний принцип, спробуємо проаналізувати сезонні шлюби у Миргородському полку XVIII ст. на конкретних прикладах. Так, 16 січня 1779 р. у м-ку Багачка в церкві Пресвятої Трійці одружилися «молодык» Герасим Бодаква та «девица» Христина Кабан [24, арк. 65]. Такий календарний шлюб мав би забезпечити Герасиму та Христині народження здорових дітей, оскільки в зазначений час на їхні плечі лягав найменший об'єм роботи по господарству. Загалом подібні січневі шлюби зустрічаються найчастіше в метричних книгах.

Інший випадок укладання зимового шлюбу стосується вдівця Назара Ханенка та вдови Зеновії Гладкохати, які мешкали у с. Вергуни. Цей сімейний союз зареєстрований 7 лютого 1753 р. [19, арк. 28]. Для обох дана шлюбна угода була другою в їх житті. Існує висока ймовірність того, що у Назара чи Зеновії вже могло бути потомство від першого шлюбу. Вочевидь, це пов'язувалось з аграрним циклом і нагальною потребою Зеновії мати додаткові робочі руки. Без допомоги чоловіків жінки-вдови не могли забезпечити повноцінне функціонування домогосподарства.

У березні зафіксовано малу кількість шлюбів – 22 (0,4 %), що вочевидь можна пояснити початком Великого посту. В одному із таких сімейних союзів 2 березня 1752 р. у м-ку Білоцерківка обвінчалися Карп Стеценко та Агафія Гуджула [18, арк. 39]. Молоді хлопець та дівчина одружилися вперше у доволі незручний календарний час, коли починався новий цикл сільськогосподарських робіт. Також важливу роль міг зіграти фактор дошлюбної вагітності Агафії, адже 7 липня 1752 р. у подружжя народилася донька Меланія [19, арк. 4]. Таким чином, чоловік і дружина вирішили взяти шлюб ще до появи на світ

дитини. Запізніле вінчання викликало б осуд з боку церкви та односельців, а Меланія вважалася б незаконно народженою.

Наступний випадок одруження зареєстрований 3 березня 1780 р. у с. Гаркушинці, де у церкві Святої Варвари обвінчалися вдівець Яків Бочкаренко та вдова Стефанида Глушиченко [27, арк. 72]. Якби хоча б хтось із цих шлюбних партнерів брав пеший у житті шлюб, вище вказана календарна дата виглядала б не логічно. Але оскільки ми ведемо мову про людей, які одружилися вдруге, початок березня видається нам доволі зручною датою для укладання шлюбу між овдовілими особами. На перше місце у даному випадку виходив мотив взаємодопомоги у роботі по господарству та дому. До цього додамо, що Стефанида вже могла бути обтяжена дітьми і поміч по їх вихованню лягала на плечі Якова.

Досить інтенсивними місяцями для укладання шлюбів виявились квітень (20,2 %) та травень (12,5 %). Наприклад, 15 квітня 1780 р. у м-ку Устивиця в церкві Успіння Пресвятої Богородиці взяли перший у житті шлюб Назар Кривенко та Наталія Захарченко [27, арк. 85]. У тому ж році 11 травня в с. Баранівка обвінчалися «молодык» Григорій Іванов і «девица» Марія Бачуканенко [27, арк. 43]. Подібні весняні шлюби стали поширеним явищем на території Миргородського полку (32,7 %). Ймовірно, новий цикл аграрних робіт сприяв тому, що квітнево-травневі сімейні союзи набрали достатньо широкого розмаху в досліджуваній нами адміністративно-територіальній одиниці. Кожна третя особа була учасником таких шлюбів.

Графіки сезонності шлюбів (див. додаток Б.11) наглядно показують, що літній період виявився несприятливим для утворення нових родин (6,9 %), адже саме тоді люди часто працювали у полі. Це стало однією із перепон для масових весіль влітку. Особливо кидається в око дуже малий відсоток укладання серпневих шлюбних угод – лише 34 (0,7 %). Так, 4 серпня 1779 р. у м-ку Голтва одружилися вдівець Ігнат Корецький та вдова Зенія Лукашенко [25, арк. 37]. А наприклад у с. Кибинці 7 серпня 1780 р. перший раз скріпили сімейні узи Василь Просенко та Матрона Нікітіна [27, арк. 59]. У всіх інших випадках шлюби укладалися до 14 серпня. Дати вінчань говорять про те, що

подружні пари чітко дотримались релігійних заборон, встигнувши одружитися до початку Спасівського посту. Загалом же, серпень можемо вважати невдалим шлюбним місяцем. Вінчання у цей календарний час були рідкістю.

Після літнього шлюбного спаду, восени вінчання набули нового розмаху (17,3 %). Із загальної кількості осінніх шлюбів (469 – у містечках і 402 – у селах), 69 % одружень припадало на людей, які перший раз у житті брали шлюб, 23 % – на мешканців, серед яких одна особа із шлюбної пари уклала сімейний союз вдруге, і 8 % – на жителів, які повторно одружилися. Як бачимо, закінчення сільськогосподарського циклу та постів зумовило різке підвищення частоти укладання шлюбів.

Основними чинниками, які впливали не лише на сезонність вінчань, а й на норми моралі в шлюбно-родинному житті, стали: соціально-економічне життя громади, родини, необхідність виконання виробничих функцій кожному з членів домогосподарства, загальноприйняті норми-звичаї, традиції. В будь-якому випадку переконаємося на масовому поширенні, дотриманні й сприйнятті звичаєвих норм, які вважаємо одним із важливих регуляторів цієї приватної сфери життя особи, поряд із нормами права православної церкви та законодавчими положеннями.

Із вище сказаного випливає, що сезонність укладання шлюбів православного населення Миргородського полку склалася під впливом релігійних заборон, соціально-економічних умов та звичаїв конкретної територіальної громади.

Для укладення шлюбу був обов'язковий обряд вінчання, що є традиційним для православного населення періоду нової історії. Таке таїнство розглядаємо і як вимогу православної церкви, і як суспільний інститут звичаєвого права, і як один із етапів календарної обрядовості українців, що визначався народними звичаями й традиціями. Ми встановили, що зимовий сезон виявився найбільш оптимальним часом для укладання шлюбів. Тому найбільша кількість шлюбних угод, які уклалися в цей період на території Гетьманщини, розглядаємо як ключову рису шлюбно-родинних відносин

Гетьманщини XVIII ст. Тому в січні кількість укладених шлюбів досягає 35,8 % у містечках (містах) і становить 33% у сільських громадах. Загальна кількість шлюбів у селах є нижчою, що пояснюється більшою кількістю міського населення.

Вінчання у грудні були заборонені релігійним постом відповідно до Требника Петра Могили. Ми визначили, що період адвенту був «непопулярним» для укладення шлюбів як для населення Гетьманщини, так і європейських країн. Цей піст був своєрідним часом затишшя між осінніми народними весіллями й подальшим періодом січнево-лютневих весільних свят.

Поряд із зимовими, весняні місяці виявилися також доволі популярними. У містечках (містах) їх зареєстровано 899 (32 %), у селах – 767 (34,4 %). Причому найбільша їхня кількість припадає на квітень і травень. Однією з причин укладення весняних шлюбів вважаємо початок нового сезону господарських робіт на полі, городі, біля худоби. Оскільки родина виконувала важливі виробничі функції, де кожен її член мав свої обов'язки, новий цикл робіт вимагав нових робочих рук, що й узаконювалося шляхом укладення шлюбу в цей час. Тим більше, що невеликий відсоток таких шлюбів стосувався їхньої повторності (шлюби укладалися між вдівцями й удовами). У літній же період зафіксовано найменшу кількість шлюбів через те, що зачаття дитини й пологи в цей час вважалися несприятливими. Саме тоді спостерігається поширення інфекцій. Дитяча смертність у цей час була традиційним явищем. Через це влітку та восени спостерігалось помітне зменшення шлюбних угод.

4.3. Позашлюбні зв'язки

Шлюбно-родинні взаємини у Гетьманщині передбачали створення родини за рахунок кохання між чоловіком і жінкою. А точніше, мова йде про секс. Обвінчані будь-що прагнули мати власних дітей, адже сексуальність являється вродженою потребою та функцією людського організму [88, с. 34].

Секс займав одне з провідних місць у шлюбній поведінці мешканців Лівобережної України. Якщо подружня пара перебувала у дискомфортних сексуальних стосунках, це могло спричинити адюльтер зі сторони обох статей. Приховати такі позашлюбні взаємини було складно (але можливо) через відсутність контрацепції. Коли незаміжня жінка вагітніла та народжувала дитину, ставлення громади до такого «нащадка» супроводжувалось осудом і осоромленням.

Біблійні канони міцно вкорінились серед населення Гетьманщини. Свідченням цього є те, що на початку XVIII ст. поетичні обробки біблійних текстів стали популярними. Віршовані переклади (парафрази) постулатів Святого Письма в українській мові мали давню традицію [167, с. 54 – 55]. У Біблії відображені гострі соціальні проблеми, які не втратили своєї актуальності і в ранньомодерну добу. Зокрема, на сторінках Книги Мудрості знаходяться настанови та заборони щодо перелюбу. У Євангелії від Матвія сказано: «Не чини перелюбу. А Я вам кажу, що кожен, хто на жінку подивиться з пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм. Коли праве око твоє спокушає тебе, – його вибери, і кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєнни все тіло твоє було вкинене. І як правиця твоя спокушає тебе, – відігни її й кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєнни все тіло твоє було вкинене» [30, с. 906].

Також говориться про те, що: «Хто дружину свою відпускає, нехай дасть їй листа роздового. А Я вам кажу, що кожен, хто відпускає дружину свою, крім провини розпусти, той доводить її до перелюбу. І хто з відпущеною побереться, той чинить перелюб» [30, с. 906].

Перелюб вважався одним із смертних гріхів. У главі 23 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., передбачалося суворе покарання за адюльтер з боку одружених чоловіків і жінок: «... прелюбодеев обоих смертию казнить отсечением головы ...». Дівчата та вдови за блуд публічно каралися різками чи батогами [43, с. 413]. Проте як свідчать джерела, зазначену релігійну заборону заміжні та жонаті порушували неодноразово. Під цим кутом зору доцільно спробувати проаналізувати проблему шлюбних і позашлюбних

статевих зв'язків у Миргородському полку XVIII ст., поставивши перед собою такі завдання:

- 1) вирахувати число новонароджених у законних шлюбах;
- 2) проаналізувати позашлюбні зв'язки.

Окреслене питання можна дослідити за допомогою метричних книг, у яких міститься інформація «О родившихся» в містечках (містах) і селах вище згаданій адміністративно-територіальної одиниці. Новонароджених у легітимному шлюбі називали по-різному: «сын/дочь», «младенец/младеница», «отрок». Наведемо деякі приклади: «у жителя Сорочинского Ивана Чумаченка дочь Мария» [4, арк. 1], «родился сын у Федора Роденка Стефан» [5, арк. 23], «у жителя Яресковского Василия Васиченка родилась младеница Евдокия» [1, арк. 2], «у Григория Радченка и жены его Евдокии родился отрок Лаврентий [2, арк. 4]. У джерелах є записи і про незаконнонароджених дітей. Наприклад: «у жителя Яресковского Петра Рыченка и жены его Анны родился младенец Мартын незаконнорожденный» [2, арк. 11]. У Гетьманщині цей термін використовувався для дискримінації людини, батьки якої не перебували в законному шлюбі.

Щоб простудіювати питання шлюбних і позашлюбних зв'язків, ми склали таблицю (див. додаток А.24).

Записи в метричних документах вказують на те, що у містечках (містах) із загального числа дітей – 8524, 99,8 % новонароджених хлопчиків і дівчаток зареєстровано в легітимних сімейних союзах. На нашу думку, такий високий відсоток говорить про доволі рідкісні випадки перелюбу. Поряд із цим підкреслимо, що чоловіки-батьки не завжди могли знати про те, чи їхні діти є рідними. Є висока ймовірність того, що кількісний показник адюльтерів у джерелах низький – 18 (0,2 %) і не зовсім відповідає дійсності. Дане твердження правильне хоча б через те, що у православному суспільстві ранньомодерного часу ставлення до позашлюбних сексуальних зв'язків було вкрай негативним і суворішим, ніж в інших релігійних громадах. Незаміжні православні жінки, які народжували дітей, суворо засуджувалися [127, с. 183].

Вочевидь, осудження церквою та парафіянами «порочних» статевих стосунків призводило у деяких випадках до приховування та замовчування факту перелюбу, за який передбачалася смертна кара. Через це певна частка незаконнонароджених немовлят могла залишитися поза метричним реєстром. До цього варто додати, що перелюб не завжди закінчувався народженням дитини. Існували примітивні способи уникнення вагітності. Вони були не надійні, особливо при регулярному статевому житті у пари, але все ж інколи допомагали. Поряд із цим підкреслимо, що безплідні особи мали високі шанси зберегти в таємниці докази своєї причетності до позашлюбних зв'язків.

Поділивши число шлюбних дітей (8506) на загальну кількість укладених шлюбів (2808), нам вдалося з'ясувати, що у середньому значенні в одній родині проживали три дитини. Однак, для періоду Гетьманщини така статистика вказує на певне зниження інтенсивності сексуальних відносин, оскільки народжуваність прямо залежить від плідності шлюбної пари, про що свідчить показник продуктивності шлюбу – тобто середня кількість народжених дітей в одному шлюбі. Біологічно жінка може народити 12 і більше дітей, якщо це ранній шлюб і не існує внутрішньо-родинного обмеження дітонародження [123, с. 30].

Маємо сказати і про можливу наявність «сексуальної дисгармонії». У такому разі в подружньої пари помічається зниження: 1) потреби до статевому акту та бажання здійснити його з партнером; 2) емоційної напруги при статевому зв'язку, що проявляється меншою інтенсивністю переживання організму чи його повною відсутністю; 3) сексуальних можливостей при статевому акті [88, с. 145].

Дозволимо собі припустити й те, що у деяких випадках мав місце регулярний перелюб, який іноді існував у формі зґвалтування чи сексуальної експлуатації осіб жіночої статі. Якщо після цього незаконно народжувалися дівчатка, священники свідомо могли не записувати цих немовлят, адже жінки не були платниками податків.

Крім метричних книг, важливим джерелом для студіювання позашлюбних відносин у Гетьманщині, є судові справи. Спробуємо на основі

цих документів розглянути деякі приклади адюльтерів і зрозуміти причини перелюбу.

Перший випадок незаконних сексуальних відносин зафіксований у 1744 р. в м. Миргород. Пов'язаний він зі звинуваченням гусара Вольського корпусу Семена Докторовського у співжитті з міщанкою Іриною Логвиною. Остання була ще незаміжньою: «у вдови Марии Логвиновой дочь девица Ирина ...». Про Семена записано, що він «имея жену, незаконно и полюбовно живет с Ириной» [20, арк. 2]. Проте в джерелі нічого не сказано про позашлюбних дітей. Скоріш за все на той момент Ірина вже могла бути вагітною від Семена або ж взагалі позбавилась від позашлюбної дитини, що і призвело до звинувачення гусара в перелюбстві. Менш ймовірним видається варіант безпліддя когось зі статевої пари.

Ми вважаємо, що причини спільного проживання Семена та Ірини криються в: 1) проханні матері-вдови Марії до дочки бути у постійних стосунках з розрахунком на матеріально-господарську допомогу з боку Семена; 2) закоханість Ірини. Проте, важко однозначно говорити чи збирався Семен одружуватися на Ірині. Вочевидь, його повністю влаштовувало позашлюбне сексуальне життя.

Другий випадок стосується бездітного священика м-ка Омельник Корнилія Гаврилова, який був одружений на Стефаніді. Його звинуватили «внебрачном сожительстве с работавшей у него по найму Ефросиньей и о самовольном оставлении им прихода». Скаргу на нього подав протодіакон Сорочинського духовного правління Дмитро Васильєв.

У матеріалах справи зазначено, що «Корнилий Гаврилов против Петрова поста растлил девства Ефросинью» [22, арк. 1]. Внаслідок цього дівчина втратила цноту, отримавши перший сексуальний досвід. Олена Бороденко підкреслює, що до аморальної поведінки могли спонукати ті, хто апріорі мав захищати моральність [54].

Однак стверджувати про те, що подружня зрада з боку священика відбулася у формі згвалтування, ми не можемо. У джерелі жодного слова немає щодо насильницьких дій, вагітності чи позашлюбних дітей. До того ж сама

Єфросинія не дала свідчення проти Корнилія. Це означає, що наймана робітниця цілком була задоволена такою ситуацією або ж боялась та прагнула зберегти в таємниці любовні гріхи. Скоріш за все, Корнилій, який залишив свій приход, не розраховував на подальше співжиття зі Стефанидою.

Третій випадок адюльтеру також пов'язаний з чоловічою сексуальністю. Зафіксований він у м-ку Голтва в 1751 р. Судову справу було порушено проти козака Матвія Товкача, якого звинуватили «внебрачном сожительстве с Пенщиной Татьяной» [23, арк. 3]. Позивником виявилась жінка на ім'я Матрона, – дружина Матвія, яка говорила про «незаконное желание» її чоловіка женитися на Тетяні та відсутність його вдома більше місяця.

Цікаво, що у даній справі, як і у попередніх, нічого не сказано про позашлюбну вагітність чи не легітимно народжених дітей, адже Матвій та Тетяна вели доволі активне статеве життя. Це нашо вхує нас на думку, що Матрона або ж не знала цих фактів чи навпаки, свідомо їх замовчувала. Вочевидь, за рахунок своєї скарги вона хотіла змусити законного чоловіка повернутися для подальшого подружнього життя.

Ще два випадки перелюбства зареєстровано в м-ку Потоки. Один із них трапився в 1753 р. Тоді обвинувачення торкнулося міщанина Дмитра Галагана, котрий вступив у шлюб з Параскою Коновозовною. Виявилось, що ця жінка на момент повторного вінчання не мала свідоцтва про смерть першого чоловіка Єгора, який ніби «уехал в заграничные места, в Полтавскую область и там умер» [21, арк. 1]. При цьому Параска не назвала причини смерті. Внаслідок цього ми можемо припустити, що насправді Єгор міг бути живий та поїхав на невизначений час із Поток з метою заробити грошей чи як військовозобов'язаний для несення служби. З іншого боку, існує висока ймовірність того, що чоловік помер.

Врезультаті тривалої відсутності законного чоловіка, Параска вирішила, що він уже не повернеться (а значить жінка стала вдовою) і захотіла другий раз вийти заміж. Однак, ініціатором цього шлюбу виступив нежонатий Дмитро, який будучи переконаним, що Єгор помер, прагнув створити родину з його дружиною.

Інший випадок датований 28 грудня 1772 р. Стосується він 20-річної колодниці Анастасії Гіріч (дочки померлого козака Антона Гіріча) із сотенного Потоцького правління. У Миргородському полковому суді її звинуватили в беззаконному зляганні з сином козака Сави Світличного, 23-річним Григорієм і народженні позашлюбної дитини: «Настасия Гиричовна обвиняется за прижитие нее Потоцкого козака Савы Светличного синомъ его Григорием Светличным блудно дитяти в сотенном Потоцком правлении спрашивана й показала что она тое дитя родила неживое» [17, арк. 3].

Загалом же адюльтер підвищував рівень сексуальної та моральної неприязні до шлюбного партнера. Російський учений другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Олександр Загоровський виокремив перелюб [79, с. 51] і дошлюбну вагітність не від нареченого [80, с. 301] як вагомні приводи для розлучень у ХVІІІ ст.

Далі проаналізуємо шлюбний та позашлюбний секс у селах Миргородського полку (див. додаток А.25).

За даними джерел, у селах із загального числа дітей – 8298, 99,9 % немовлят з'явилися на світ у результаті дозволених церквою сексуальних стосунків між шлюбними чоловіками та жінками. Виходить, що згідно офіційної реєстрації новонароджених, перелюб у шлюбах був надзвичайно рідкісним явищем і становив лише 0,1 %. Утім, нам видається малоімовірним, що вирахований відсоток адюльтерів є точним. Скоріше за все, він занадто занижений, і насправді реальна картина тогочасного сексуального життя могла бути дещо іншою. Критичний підхід до цього соціального аспекту нашої думки, що у метричних книгах немає записів про усіх незаконнонароджених малюків. Наша гіпотеза має право на існування через те, що у ранньомодерних актах громадянських станів не завжди фіксувалися новонароджені. В історичній демографії це зумовило появу дефініції «загублене народження». У науковий обіг її ввели Л. Анрі та А. Блюм. Під нею науковці розуміють будь-яке народження, не виписане в метричні книги досліджуваної місцевості або декількох районів по причині недореєстрації, втрати або порушення цілісності

метричних книг, тимчасового переїзду родини чи забуття того, хто виписує [46, с. 95].

Ми припускаємо, що деякі немовлята помирали одразу ж при народженні внаслідок патологічного перебігу чи неправильного ведення пологів. Варто підкреслити і можливість дітозгубництва, яке поширювалось в силу певних обставин. Вітчизняний історик Володимир Маслійчук упевнений, що новонароджене немовля не являло собою цінності як такої, а материнські почуття адресувалися зазвичай дітям старшого віку [120, с. 94]. Від себе додамо, що перелюб теж міг стати причиною навмисних убивств небажаних новонароджених синів/дочок. Коли ж цих немовлят залишали далі жити, вони отримували клеймо «байстрюка» чи взагалі «нечестивця», яке супроводжувало їх до самої смерті.

Підрахунки засвідчують, що інтенсивність статевих відносин у селах була дещо вищою, ніж у містечках. Майже кожна подружня пара мала приблизно четверо шлюбних дітей. Вочевидь, така репродуктивна поведінка пояснюється не тільки відсутністю засобів контрацепції, а й прагненням отримати в господарстві додаткові робочі руки. Українська вчена Оксана Кісь стверджує, що вже у 3 роки різні обов'язки займали 10 % дитячого часу, а в 9 років – десь третину [96]. А це означає, що секс у шлюбі вдало поєднував дві мети: угамування статевих потреб і народження дітей, яких в близькому майбутньому навчали працювати для допомоги в родинних справах.

Отже, проаналізувавши питання про позашлюбні зв'язки жителів Миргородського полку, зазначимо, що подружня зрада (перелюб) вважалася карним правопорушенням, за яке в різний час передбачалися такі санкції: від побиття батогами чи різками до смертної кари. Тому вкажемо на певні особливості встановлення таких фактів серед населення Гетьманщини. По-перше, ми проаналізували матеріали метричних книг із вказівкою на статус дитини (дітей, котрі народжені без офіційного укладення шлюбу, записували «незаконнонароджені»). Однак, у разі народження дівчинки, такого запису в метричному реєстрі могло й не бути, оскільки жінки не вважалися платниками податків і їхній облік не був обов'язковим. По-друге, в осіб, котрі мали

проблеми з репродуктивним здоров'ям, внаслідок таких стосунків діти не народжувалися, тому факт перелюбу довести було важко. По-третє, встановлення початку статевого життя для жінки до укладення шлюбу було нескладною справою (як і звинувачення в цьому), між тим довести аналогічну провину чоловіка було майже неможливим. Тим більше, громада й церква засуджували незаміжніх матерів, а тому статистика могла свідомо занижуватися для уникнення «популярності» таких фактів у громаді, суспільстві та суворого покарання у разі виявлення таких дій.

На основі опрацювання даних метричних книг ми встановили, що в Миргородському полку XVIII ст. зареєстровано високий відсоток (99,85 %) немовлят, народжених у легітимних шлюбах. Вочевидь, це зумовлено схвальним ставленням церкви та прихожан до сексуальних відносин між подружніми парами. Показники продуктивності шлюбів вказують на те, що статеве життя не було інтенсивним, хоча в цілому і відображало стандартну демографічну модель репродуктивної поведінки населення Гетьманщини. Ми вважаємо, що на таку шлюбну ситуацію вплинули принаймні три чинники, які не стимулювали шлюбних партнерів до коїтусу: наявність «сексуальної дисгармонії», безпліддя та інші порушення репродуктивного здоров'я подружжя, перелюб.

Метрики зафіксували дуже низький відсоток адюльтерів (0,15 %). Загальна кількість таких випадків (29) у містечках і селах дозволяє припустити, що отримані дані носять орієнтовний характер, адже православні мешканці суворо засуджували дітей, народжених без укладення шлюбу батьками. Повноцінна суспільна адаптація цієї групи людей викликає певні сумніви. Вони зазнавали дискримінації з боку односельців. Саме тому існує велика ймовірність того, що певна частка незаконнонароджених дітей (так їх записували в метриках) залишалася поза офіційним реєстром. Зберігання цієї таємниці відкривало для них більше перспектив і та можливостей облаштування особистого життя без осуду й приниження в майбутньому.

Матеріали судових справ вказують на те, що у проаналізованому нами географічному регіоні перелюб не був поширеним явищем (лише 5 випадків).

Проте релігійні заборони, осуд із боку територіальної громади та передбачені в загальноімперських нормативно-правових актах покарання не ставали перепорою для позашлюбних зв'язків, факт наявності яких підтверджується інформацією тогочасних джерел.

Висновки до розділу 4

Таким чином, підбиваючи підсумок до четвертого розділу, вкажемо на важливість розгляду особливостей шлюбної поведінки населення Миргородського полку у XVIII ст. Одним із основних завдань у родинних стратегіях був пошук і правильний вибір шлюбного партнера. Взяття шлюбу зумовлювався такими факторами як: потреба робочих рук у господарстві; дошлюбне знайомство у дитинстві/юності; рівний соціальний статус шлюбних партнерів; дошлюбні сексуальні відносини, вагітність нареченої, почуття симпатії, прив'язаності, кохання. Метричні книги містять інформацію, яка вказує на те, що географія шлюбного ринку досліджуваних нами населених пунктів обмежувалася приходами на території Миргородського полку XVIII ст. Не користувалися популярністю шлюби з жителями інших полків Гетьманщини, а тому традиційно коло шлюбних партнерів обмежувалося приходами, до яких належали представники майбутнього подружжя.

Релігійні заборони та сільськогосподарський цикл робіт мали значний вплив на сезонність укладання шлюбів. Обряд вінчання відбувався відповідно до норм звичаєвого права. Потрібний час взяття шлюбу у більшості випадків диктували календарні дати. Найкраще піти під вінець вважалося взимку. Про це свідчать наші підрахунки: січень та лютий – місяці, в яких зареєстровано найбільшу кількість шлюбів (42,5 %). У грудні не зафіксовано жодного шлюбу, що пов'язано із дотриманням жителями посту (від Пилипівки до свята Богоявлення). Весна також стала вдалим сезоном для взяття шлюбів (33,2 %). Восени сімейних союзів зареєстровано вдвічі менше (17,3 %), а зовсім невелика їхня кількість укладалася влітку (6,9 %).

Переважна більшість дітей народилися у законних шлюбах, що вказує на подружню вірність основної частини населення Миргородського полку. Сексуальне життя мешканців було помірно інтенсивним і відображало типову модель репродуктивної поведінки малоросійського суспільства. Метричні книги та судові справи зафіксували доволі рідкісні випадки перелюбу. Однак не варто забувати, що православні громади суворо засуджували чоловіків і жінок, у яких народжувалися позашлюбні діти, котрі мали низькі шанси стати повноцінними членами суспільства, мешканцями тогочасної територіальної громади. Тому цілком ймовірно, що деякі незаконнонароджені немовлята залишились поза метричним реєстром. Вкажемо на передбачену юридичну відповідальність і для чоловіків, і для жінок, у разі, коли був зафіксований факт перелюбу. Щодо винних могли бути застосовані санкції різної жорсткості. Загалом же підкреслимо, що перелюб (який траплявся, незважаючи на соціальні, церковні санкції й передбачені державними актами покарання) не став поширеним явищем у Миргородському полку XVIII ст.

ВИСНОВКИ

Таким чином, на основі опрацювання репрезентативного комплексу джерел, а також вивчення історіографічного доробку вітчизняних і зарубіжних учених, ми розкрили особливості родини та шлюбу в житті населення Миргородського полку XVIII ст. Упродовж періоду нового часу вони функціонували на основі релігійних канонів, норм звичаєвого права, традицій, встановлених територіальними громадами. Встановлено, що у ранньомодерному соціумі Гетьманщини інститути шлюбу та родини посідали важливе місце. На процес укладання шлюбів впливали різні чинники: матеріальне становище родини, приналежність до соціальної групи, фізичне та психічне здоров'я репродуктивних чоловіків і фертильних жінок.

На основі аналізу історіописання проблеми, ми констатуємо достатню увагу представників зарубіжної історіографії до інститутів шлюбу та родини в історико-демографічному вимірі. Зазначено про високий науковий рівень та інформаційну насиченість їхніх досліджень для розкриття особливостей статево-вікової структури та специфіки шлюбної поведінки жителів іноземних країн у різні історичні часи. Важливими видаються історико-демографічні праці, в яких висвітлюються методики опрацювання статистичної інформації. Певний внесок у розгляд окресленої проблеми внесли вітчизняні науковці, котрі досліджують проблеми державної та церковної регламентації шлюбно-родинних стосунків в українському суспільстві, узагальнюють статистичні дані та використовують інформаційний потенціал джерельної бази (Рум'янцевського опису, метричних книг, ревізьких реєстрів, сповідних розписів та ін.) для розкриття особливостей цієї приватної сфери життя населення України в ранньомодерну добу.

Основними джерелами для вивчення проблеми стали: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., метричні книги, матеріали судових справ. Ці документи мають державне та церковне походження, охоплюють лівову частку населених пунктів Миргородського полку вказаного періоду та є репрезентативними для всебічного вивчення окреслених питань; за допомогою

останніх нам вдалося здійснити локальну історичну реконструкцію шлюбно-родинних детермінант.

Рум'янцевський опис містить важливу інформацію про соціальний склад домогосподарств, чисельність мешканців, їхній цивільний стан (холості, одружені, незаміжні, заміжні, вдівці, вдови), вікові категорії осіб. Метричні книги фіксують дані про юридичні факти народження, смерті, укладення шлюбу, час і місце його реєстрації. Судові справи, які ми опрацювали, стосуються звернень від одного з подружжя щодо випадків шлюбної зради, народження дітей поза шлюбом.

У дисертаційному дослідженні застосовано комплекс традиційних та інноваційних методів, який базується на міждисциплінарному підході. Останній включає в себе такі науки як палеографія, антропология, соціологія, церковне право, історія та демографія. Використані методи дозволили вирахувати показники шлюбності та населеності домогосподарств, на основі яких було підбито підсумки нашої розвідки

Ключовою ознакою шлюбно-родинних відносин, які визначають специфіку конкретного регіону, є статево-віковий поділ населення. За основу його вивчення в Миргородському полку, ми обрали такий підхід, який застосовували укладачі Рум'янцевського опису: діти у віці до 14 років, активне населення від 15 до 59 років, літні люди (60 років і старші). Констатуємо, що індекс маскулінізації дітей становив 100,1 для містечок і сіл; середньозважені показники хлопчиків і дівчаток складають 50,03 % і 49,97 % із загального числа дітей. Вкажемо про більшість хлопчиків серед наймолодшого населення. За чисельністю мешканців на другому місці знаходилися люди активного віку. Для цієї категорії населення балансування статей складало 100,1 для сільської та 100,5 для міської місцевості. Збереження статевого балансу було характерним для цієї вікової групи, однак встановлені деякі особливості (для осіб віком 15 – 24 роки коефіцієнт становить в середньому 102,2), а для людей 25-ти – 34-х років – 98,9). Старша вікова група населення охоплювала лише 2,75 % від загального числа жителів Миргородського полку. Індекс

маскулінізації серед них виявився найвищим серед усіх вікових категорій – 103,1.

Шляхом проведення аналізу статичних даних (число дітей 51 % і 49,6 % та прабатьків 14,4 % і 13,9 %), вікову структуру населення Миргородського полку відносимо до прогресивного типу. Частка дітей була значно вища, ніж частка прабатьків. На основі аналізу статево-вікової структури населення Миргородського полку, вкажемо, що для нього були характерними процеси «омолодження» населення та високий рівень смертності.

Ми визначили, що за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у всіх досліджуваних нами населених пунктах Миргородського полку чисельність мешканок була меншою, а чоловіків, навпаки, більшою. Індекс маскулінізації у містечках дорівнював 100,4, а у селах – 100,6. Це говорить про збалансованість статевої структури населення. Поряд із цим варто сказати, що у Рум'янцевському описі записувалися в переважній більшості платники податків, якими були чоловіки. Саме тому отримані результати можуть мати певні похибки через недореєстрацію жінок.

Джерельна база є досить інформаційною на предмет розгляду типології родин Миргородського полку у XVIII ст. За класифікацією П. Ласлетта (з його поділом на прості або нуклеарні, розширені й мультифокальні двори) встановлено, що у вище вказаній адміністративно-територіальній одиниці у 1765–1769 рр. проживали переважно повні нуклеарні родини, в яких мешкали чоловік/жінка та діти, які не перебували у шлюбі. Їхня чисельність була більшою у містечках (59,7 %), ніж у селах (47,8 %), а відсоток неповних нуклеарних родин досягав 9,6 у містах і 7,2 у селах. Констатуємо, що найменшою була кількість однопоколінних родин (до 3% від кількості всіх родин у сільській місцевості та до 4 % у містечках). Важливою ознакою життя населення Гетьманщини стало функціонування складних домогосподарства, де діти у родині перебували в шлюбі, спільно проживали та вели господарство: 40 і 45 % відповідно для міської та сільської місцевостей. Кількість двопоколінних сімей коливалася від 46 до 50 %, а трипоколінних – від 47 до 49 % (чотирипоколінні родини в Рум'янцевському описі не зафіксовані). Це

притаманно населенню і сіл, і містечок, тому зроблено висновок про традиційне співмешкання кількох поколінь, яке було характерне для населення Миргородського полку та Гетьманщини вказаного хронологічного періоду загалом.

У ході дослідження вдалося з'ясувати, що ядро усіх родин становили глави сімей (21,7 %), їхні дружини (21,4 %) та діти – 47,1 % (у деяких випадках разом із родичами), невеликий відсоток припадає на родичів (6 – 7 %) та слуг (2,7 – 3%). Роль додаткових робочих рук у господарському сенсі була великою, тому останні категорії осіб також мали місце в українських родинах. Показник середньої населеності становив 14,2 та 14,3 для міст і сіл відповідно, що вирізняло цю адміністративно-територіальну одиницю з-поміж інших.

Кожна середньостатистична міська родина налічувала 11, а сільська – 10 осіб. Доведено, що така домогосподарська структура цілком відповідала тогочасним соціально-економічним зразкам дворових сімей. Типологія та склад дворів повністю відображали демографічну модель родин Гетьманщини. Головуючі дворових хат із дружинами та дітьми становили основу родинного устрою (90,2 %), однак провідна роль все ж відводилася чоловікам.

При розгляді соціально-економічного розвитку родин Миргородського полку, зроблено висновок, що приналежність до певної соціальної групи, число членів домогосподарства визначав і рівень їхньої заможності. Вважаємо, що критерієм заможності розглядалися такі чинники: кількість майна (рухомого та нерухомого), стан житлових і господарських приміщень. Важливим був перелік членів родини із вказівкою їхнього статусу, що залежав від вікового й психічного чинників. Визначено, що найбільш заможними були козацькі родини, а найбіднішими – родини вдів; основна частина селянства жила бідно. Найменш заможною виявилася категорія підсусідків. Найпоширенішою формою їхніх відносин із власниками господарств стали усні угоди, які передбачали грошову чи натуральну форму оплати за користування земельною ділянкою та проживання у дворі.

У роботі зроблено висновок, що шлюб у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст. мав специфічні особливості. Він ґрунтувався на нормах

звичаєвого права й був суспільним інститутом, який набував соціальних і публічних ознак. Розглянуто етимологію терміну «шлюб» від давньоруських слів «слюб», «слюбитися». Визначено, що на зазначеній території він використовувався в значенні законного союзу між чоловіком і жінкою та характеристики власне подружнього життя родини, а для його укладення обов'язковим став принцип добровільності (наречених, їхніх батьків), відсутність перешкод, домовленість сторін про місце проживання, побут тощо.

Провівши паралелі із сучасністю, ми визначили, що стосунки подружжя носили майновий та особистий немайновий характер. За загальним правилом набуте до шлюбу майно вважалось власністю кожного з подружжя, однак узаконювалось право чоловіка на опікунство і над майном, і над дружиною. Набутим у шлюбі рухомим і нерухомим майном вільно володіли й користувалися як чоловік, так і дружина. Однак, право розпорядження належало тільки главі родини. Адже чоловіки в тогочасному суспільстві вважались платниками податків, мали статус глав домогосподарств, представляли інтереси родини у цивільному й кримінальному процесуальному судочинстві.

У дисертації аргументовано доводиться, що шлюбний вік як умова дійсності шлюбу піддавався змінам упродовж усього століття. Він еволюціонував у бік зменшення: із 20 та 17 років для хлопців та дівчат відповідно в 1714 р. до 15 та 13 років у 1774 р. А в імперських правових актах встановлювалася верхня вікова межа – 80 років. У Миргородському полку існував «неєвропейський тип шлюбності». Вікова різниця між подружніми парами у більшості випадків (коли перепис зафіксував старших чоловіків) становила 0 – 4 роки. Рідко укладали шлюбні угоди, якщо чоловіки мали менший вік. Вочевидь, це можна пояснити тим, що: 1) такі сімейні союзи існували виключно по розрахунку і носили меркантильний характер; 2) чоловіки намагалися взяти шлюб із фертильними жінками, адже чим молодшими були останні, тим легше вони могли виносити та народити здорову дитину. Констатуємо пріоритетність шлюбів між ровесниками.

Ми простежили, що імперське законодавство регулювало порядок укладення шлюбу, умови його дійсності, ознаки правозгідності, а для отримання статусу подружжя необхідним був і обряд вінчання, і проведення народного весілля з дотриманням етнографічних традицій. Встановлено, що етапи весільної обрядовості нерідко містили такі елементи, як сватання, шлюбні угоди, оглядини та ін. До того ж одруження розглядаємо як один із видів розваг для жителів сільської громади, що свідчило про позитивну й життєстверджуючу філософію в українському суспільстві того часу. Незважаючи на складні соціально-економічні умови побуту, господарських відносин, створення родини та народження дітей вважалося позитивним і заохочувалося в суспільстві. Виявлено, що значна частина шлюбно-родинних традицій не підпорядковувалася правовим нормам, хоча ми наполягаємо на тезі про взаємовпливи канонічного, державного та звичаєвого права.

Дисертаційна робота містить результати статистичного аналізу на предмет шлюбного стану населення Миргородського полку. За поділ обрано такі критерії: особи, котрі не перебували в шлюбі; ті, хто перебували у шлюбі; овдовілі та розлучені. З'ясовано, що найбільше число осіб, котрі не уклали шлюб, перебували у віковій категорії 15 – 19 років, а найменше – 30 – 34 роки. Холостяки та незаміжні могли ставати шлюбними партнерами, проте укладення шлюбу ускладнювалося тим, що остаточне рішення приймали їхні батьки, висуваючи на перший план як мінімум рівні соціальні можливості потенційної родини. Ми встановили, що деякі неодружені особи мали фізичні та психічні вади здоров'я, що вказувало на їхню непрацездатність, непотрібність. Такі факти свідчили про низькі шанси для укладення шлюбу.

Аргументовано доводимо, що кістяк шлюбної структури населення складався з одружених чоловіків і жінок (76,6 %). Це означає, що майже кожен перший індивід перебував у шлюбі. Не зафіксовано жодного випадку, коли у сімейному союзі були зареєстровані дівчата 13 – 14-тирічного віку, що свідчить про непопулярність укладання ранніх шлюбів. Найбільша частка одружених і заміжніх припадала на вікову групу 20 – 29 років (20,6 %). Головною метою одружених мешканців визначаємо: спільне ведення побуту, господарства,

народження та виховання дітей та їхнє залучення до домашньої роботи. Як і для території Гетьманщини загалом, так і для жителів Миргородського полку, відсутність дітей вважалася винятковим явищем. На основі аналізу даних джерел вираховано, що основну частину овдовілих жителів становили літні люди (7,1 %), що є притаманним для традиційного ранньомодерного соціуму. У містечках чисельність вдівців була дещо більшою, ніж удів на 2,3 %, а в селах – навпаки, відсоток самотніх жінок був трохи вищим за відсоток чоловіків, дружини яких померли (на 1,7 %). Встановлено, що повторні шлюби між овдовілими є поодинокими випадками, що пояснюється складними життєвими обставинами, пов'язаними складнощами у вихованні дітей (якщо такі були), новими умовами облаштування побуту, ведення господарства тощо.

Висвітлюючи шлюбність як процес утворення шлюбних пар у суспільстві, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів, ми визначили показники остаточної безшлюбності. Шляхом використання методики Л. Анрі та А. Блюма, встановлено, що вони були ідентичними для обох статей і дорівнювали 0. Це стосується тих, котрі досягли 50-річного віку, тобто частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Неодруженими залишалися молоді люди вікової категорії 15 – 19 років, які знаходилися в пошуку шлюбного партнера. Усі жінки і чоловіки шлюбного віку, котрі мешкали в Миргородському полку і досягли 50-річного віку, як мінімум один раз за життя брали шлюб. Для інших міст Гетьманщини були характерні випадки не укладення шлюбів до досягнення цієї вікової межі.

На основі проведених підрахунків, ми встановили особливості шлюбного віку для міської та сільської місцевостей. У містечках середній вік укладання перших шлюбів становив 21,6 років для чоловіків і 19,7 років для жінок, а в селах – 20,7 років для чоловіків і 19,5 років для жінок. Більшість чоловіків і жінок вінчалися у віці 19 – 22 років, одружувалися й виходили заміж найчастіше з 20 – 24 років. На території Миргородського полку практика ранніх шлюбів не набула поширення. Такі статистичні дані вказують на існування в Миргородському полку «неєвропейського типу шлюбності», оскільки навіть у

межах Гетьманщини такі показники були вищими: у Полтаві – 28,1 та 22,3 років для чоловіків і жінок відповідно, для Переяслава – 25,7 і 22,5 років.

Процес легітимізації шлюбу як суспільного та правового інституту передбачав проведення церковного обряду вінчання, а також проведення народного весілля. Інколи ці дві події не збігалися в часі, а от спільне співжиття дозволялося тільки після православного таїнства. Наслідком цих юридичних фактів ставав запис у метричних книгах, який свідчив про зміну сімейного стану.

У проаналізованих метричних книгах згідно тогочасного законодавства виділяється п'ять видів шлюбів: 1) перші (укладалися між чоловіками і жінками, які вінчалися вперше у житті); 2) напівдругі (коли одружувалися вдівці та дівиці, і навпаки, парубки та вдови); 3) другі (укладалися лише між удівцями та вдовами); 4) напівтреті (укладалися якщо хоча б один із подружжя вінчався втретє за життя; 5) треті (укладалися, коли третій раз вінчалися обоє статей). У містечках (містах) і селах Миргородського полку найпоширенішими були перші шлюби (коли скріплювали сімейні узи особи, котрі жодного разу в житті не вінчалися), які віталися церквою та мешканцями рідного приходу. Таких вінчань джерела зафіксували 3704 (73,4 %). Це означає, що більшість чоловіків і жінок вступали до шлюбу лише один раз за життя. Із загальної кількості (1337) повторних шлюбів у досліджуваних 27 населених пунктах, 923 (69 %) укладалися між удовою та вдівцем, 356 (26,6 %) – між дівчиною та вдівцем, 58 (4,4 %) – між парубком і вдовою. Напівдругі шлюби укладалися якщо хтось із подружжя помирав. Другі вінчання вважалися найбажанішими після перших. Напівтретіх і третіх шлюбів зареєстровано значно менше (4,3 %).

Нами з'ясовано, що тривалість шлюбів залежала від тривалості життя одного з подружжя. Виявлено, що у Миргородському полку левову частку складала шлюби середньої тривалості (5 – 19 років). Згідно даних метричних книг і Генерального опису вони становили 75,9 % і 71,9 %. Найбільша частка (25,8 %) припадала на осіб, які не припиняли шлюб впродовж 15 – 19 років, а найменша (22,6 %) – на тих, хто перебував у шлюбі 5 – 9 років. Ядро таких відносин становили люди, які вінчалися у віці від 23,5 до 39,5 років і мали

старших дітей 5 – 18 років. З огляду на це, найімовірнішим видається припущення, що більшість мешканців вище вказаної адміністративно-територіальної одиниці прожили у середньотривалих шлюбах.

Сімейні союзи, які тривали 20 і > років, становили 21,3 % (за даними метрик) і 23,7 % (за даними Рум'янцевського опису). За ознаками часу та родинної стабільності їх можна назвати найміцнішими. Основним фактором такої «міцності» ми вважаємо не комфортні стосунки всередині родини, а спільну мету – утримувати та задовольняти найнеобхідніші потреби членів домогосподарства. Поряд із цим не варто забувати, що у цих шлюбах могли брати участь лише фізично здорові подружні пари. Першу позицію займали жителі, які перебували у родинних зв'язках 20 – 24 роки (15,9 %), а останню – особи, шлюби котрих тривали > 40 років (0,8 %) і були надзвичайно рідкісним явищем, яке зумовлювалось фізіологічним процесом старіння шлюбних партнерів. Такі показники є дещо нижчими, оскільки в деяких населених пунктах Гетьманщини кількість таких шлюбів перевищувала 40 %. Підсумовуючи, зазначимо, що шлюби, віднесені до категорії середньотривалих, гіпотетично могли перерости у довготривалі.

Короткотривалі шлюбні союзи складали 2,7 % (за даними метричних книг) і 4,3 % (за даними Генерального опису). Лєвова частка короткотривалих шлюбів становила 61,3 %. Продовжувались вони 2,5 роки, що ускладнює здійснити їх повноцінний аналіз. Більшість сімейних пар, зафіксованих у короткотривалих шлюбах, знаходились у віковій категорії 19 – 25 років, а причинами припинення таких родинних союзів могли бути: смерть одного з подружжя, подружня зрада, довготривала відсутність особи.

Підкреслимо, що вибір шлюбного партнера зумовлювався перш за все соціальними чинниками (можливість повноцінного виконання роботи у господарстві, матеріальний стан чоловіка/жінки, значний вплив батьків і родичів наречених, місце та час знайомства, дошлюбний секс і як наслідок народження дитини, суспільна думка).

Сезонність шлюбів забезпечувала функціонування життєвого циклу в родині. Майбутнє подружжя намагалось обрати такий день у календарному

році, який би був оптимальним для організації народного весілля, зачаття дітей, ймовірного періоду їхнього народження в майбутньому. Однак траплялися випадки, коли шлюбні пари вінчалися у несприятливий календарний час, що могло пояснюватися не контрольованою вагітністю. Зазначимо, що кожна місцевість мала свої традиції в плані вибору місяця укладення шлюбу, звичаїв сільської громади. Отримані результати переконують у важливому положенні про нерівномірність укладення шлюбів упродовж календарного року. За даними опрацьованих метричних книг Миргородської протопопії, ми визначили найбільш «популярний» час для вінчань. Найбільша їхня кількість припадає на січень-лютий, найменша – на літню пору року. У літній час теж передбачалися обмеження у вигляді постів. Проте не лише це стало причиною незначної кількості шлюбів. Визначальними стали фактори соціально-економічного та виробничого характерів. Значна кількість роботи в полі, на городі, заготівля продукції на зимовий період сприяла завантаженості родин у літні місяці за календарем. Із вище сказаного випливає, що сезонність укладання шлюбів православного населення Миргородського полку склалася під впливом релігійних заборон, соціально-економічних умов і звичаїв конкретної територіальної громади.

Вивчення питання про географію шлюбного ринку дає підстави стверджувати прагнення осіб проживати у місті (привабливим був Миргород), а найбільше наречених зафіксовано з приходу Преображенської церкви. За загальною практикою населених пунктів, у Миргородському полку не були поширені далекі шлюби, хоча відстань між населеними пунктами при укладенні міжприходських шлюбів становила від 20 до 80 верст. Вважаємо, що це пов'язано з достатнім числом осіб обох статей, котрі досягли шлюбного віку та відсутністю традиції далеких від'їздів за межі свого приходу.

Аналіз метричних книг засвідчив, що географія шлюбного ринку містечок (міст) і сіл виявилася досить вузькою, оскільки чоловіки та жінки вінчалися тільки у церквах Миргородського полку. У досліджуваних адміністративно-територіальних одиницях не була поширеною практика укладання сімейних союзів із парафіянами з інших полків Гетьманщини. Усі шлюби укладалися

виключно між представниками однієї православної релігії. У населених пунктах, які ми вивчали, більшість вінчань відбувалася у рідних для прихожан парафіях. Левова частка сімейних союзів укладалася з меркантильних цілей.

У рамках дисертаційного дослідження також було висвітлено деякі аспекти шлюбного та позашлюбного сексу. Спираючись на дані простудійованих документів, можна стверджувати, що статеве життя проходило в основному в легітимних шлюбах. Причиною цього стало схвальне ставлення суспільства та духовенства до інтимних взаємин подружжя.

Репродуктивна поведінка мешканців вказує на те, що сексуальні відносини шлюбних партнерів не були інтенсивними, що могло зумовлюватись коїтусною дисгармонією, безпліддям одного із подружжя та перелюбом. Про це свідчать показники продуктивності шлюбів (в одній середньостатистичній сім'ї народжувалось по 3 – 4 дитини).

Поряд із шлюбними немовлятами, у метриках міститься інформація про незаконнонароджених дітей. Тобто, актуальною для шлюбного життя мешканців Миргородського полку виявилася проблема перелюбу. Більше того, у деяких випадках вона замовчувалась односельцями та священиками, адже байстрюки ставали ізгоями та неповноправними громадянами всередині соціуму.

Ми вважаємо, що занадто низький відсоток адюльтерів не повністю відповідає тогочасним реаліям позашлюбних стосунків. Безумовно, визначити точну кількість перелюбів неможливо. Але не викликає сумнівів те, що насправді їх нараховувалось дещо більше, ніж зафіксовано у джерелах. Із цього випливає, що позашлюбний секс займав далеко не останнє місце в інтимних відносинах жителів проаналізованого нами географічного регіону. Осуд з боку прихожан і церковних настоятелів не завадив вступати в позашлюбні зв'язки. З'ясовано, що укладення шлюбу розглядалося як обов'язок і відповідальність перед громадою, залишатися самотньою людиною по досягненню шлюбного віку вважалось неправильно і засуджувалося. Однак приватна сфера життєдіяльності людей знаходилася під пильним контролем церкви, органів державної влади й місцевого самоврядування. Держава, церква, громада

застосовували різні санкції щодо винних у подружній зраді від громадського осуду до нанесення тілесних ушкоджень. Передбачалися покарання для осіб, котрі свідомо укладали шлюб, знаючи про свою лінію споріднення; юридична відповідальність застосовувалася і до подружжя, і до священнослужителів, котрі проводили таїнство вінчання.

Таким чином, суспільні інституції шлюбу та родини, які мали яскраво виражені публічні, соціальні, економічні ознаки в період нової історії, з часом набували рис правового інституту, який і до сьогодні відіграє важливу роль у регулюванні приватної сфери в житті суспільства. Простеживши особливості функціонування родин у Миргородському полку XVIII ст., вдалося виокремити як узагальнюючі риси, характерні для українського соціуму ранньомодерної доби, так і винятково специфічні, які вирізняли населення досліджуваної адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини з-поміж інших. Тому вивчення їхнього становлення в історичній ретроспективі зумовлюється подальшими перспективними напрямками наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА

а) Неопубліковані:

Державний архів Полтавської області

Ф. 1011. Православні церкви Полтавської губернії.

Оп. 1.

1. Спр. 157. Метрична книга Христорождественської церкви с. Яреськи, 1755 – 1775 рр., 66 арк.

2. Спр. 158. Метрична книга Христорождественської церкви с. Яреськи, 1776 – 1780 рр., 27 арк.

3. Спр. 159. Метрична книга Христорождественської церкви с. Яреськи, 1781 р., 67 арк.

4. Спр. 177. Метрична книга Миколаївської церкви с. Сорочинці, 1741–1763 рр., 71 арк.

5. Спр. 183. Метрична книга Миколаївської церкви с. Сорочинці, 1764–1786 рр., 87 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 57. Генеральний опис Лівобережної України, 1765–1769 рр.

Оп. 1.

6. Кн. 343. Генеральний опис, 1765–1767 рр., 395 арк.

7. Кн. 344. Генеральний опис, 1768 р., 79 арк.

8. Кн. 345, Генеральний опис, 1765–1767 рр., 395 арк.

9. Кн. 346, Генеральний опис, 1765–1768 рр., 584 арк.

10. Кн. 437, Генеральний опис, 1767–1768 рр., 109 арк.

11. Кн. 438, Генеральний опис, 1765–1769 рр., 599 арк.

12. Кн. 439, Генеральний опис, 1765–1769 рр., 484 арк.

13. Кн. 440, Генеральний опис, 1765–1769 рр., 1199 арк.

14. Кн. 441, Генеральний опис, 1767р., 185 арк.

15. Кн. 442, Генеральный опис, 1768 р., 243 арк.

16. Кн. 444, Генеральный опис, 1769 р., 108 арк.

Ф. 103. Миргородський полковий суд, 1744–1773 рр., 1781 р.

Оп. 2.

17. Спр. 36. Дело о колоднице Настасии Гирич з сотенного Потоцкого правления, присланной за незаконное совокупление з сыном козака Потоцкого Савы Светличного, Григорием и прижитием от него дитины, которое якобы нежилое родилось, 1773 р., 32 арк.

Ф. 127. Київська духовна консисторія

Оп. 1012.

18. Спр. 267. Метрична книга церков Миргородської протопопії, 1753 р., 40 арк.

19. Спр. 268. Метрична книга церков Миргородської протопопії, 1752–1753 рр., 52 арк.

Оп. 1020.

20. Спр. 912. Дело по обвинению гусара Вольского корпуса Семена Докторовского в сожительстве с миргородской мещанкой Ириной Логвиновой, 1744 р., 2 арк.

21. Спр. 2513. Дело в обвинении жителя м. Поток Дмитра Галагана во вступлении в брак с Парасковьей Коновозовной, не имеющей свидетельства о смерти первого мужа, 1753–1754 рр., 5 арк.

Оп. 1024.

22. Спр. 625. Доношение прототопа Сорочинского духовного правления Васильева Д. о внебрачном сожительстве священника церкви м. Омельника Гаврилова Н. с работавшей у него по найму Ефросиньей и о самовольном оставлении им прихода, 1750 р., 2 арк.

23. Спр. 678. Дело о внебрачном сожительстве жителей м. Голтвы Товкача М. и Пенщиной Т., 1751 р., 12 арк.

Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія

Оп. 1.

24. Спр. 1346. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1779 р., 133 арк.

25. Спр. 1348. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1779 р., 74 арк.

26. Спр. 1363. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1779 р., 103 арк.

27. Спр. 1475. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1780 р., 191 арк.

28. Спр. 1639. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1782 р., 246 арк.

29. Спр. 1745. Метрична книга церков Миргородської протопопії за 1784 р., 102 арк.

б) Опубліковані:

30. Біблія українською мовою / [переклад Олександра Гижи]. – К.: Друк КТ Забеліна-Фільковська, 2013. – 1210 с.

31. Военные уставы Петра Великого / [под ред. проф. Н. Л. Рубинштейна]. – М.: Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. – 80 с.

32. Воскресенский Н. А. Законодательные акты Петра I / Н. А. Воскресенский: [в 2 т.]. – М.-Л.: Издательство Академии Наук Союза ССР, 1945. – Т. I. – 602 с.

33. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.

34. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [//http://www.sivash.su/stat_8.htm](http://www.sivash.su/stat_8.htm).

35. О содержании священниками метрических книг // ПСЗРИ Т. VII. – СПб, 1830. – С. 266 – 267.

36. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. IV (1700–1712 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 888 с.

37. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. V (1713–1719 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 780 с.

38. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. VI (1720–1722 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 817 с.

39. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. VII (1723–1727 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 933 с.

40. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XIX (1770–1774 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1083 с.

41. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XX (1775–1780 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1054 с.

42. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. XXI (1781–1783 гг.). – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1085 с.

43. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [за ред. О. М. Мироненко]. – К.: АТ «Книга», 1997. – 547 с.

44. Прибавление к Духовному регламенту // ПСЗРИ Т. 6. – Спб, 1830. – С. 707.

ЛІТЕРАТУРА

45. Александров В. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма / В. Александров // История СССР. – 1981. – № 3. – С. 78 – 96.

46. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
47. Антонов Д. Н. Метрические книги: время собирать камни / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова // Отечественные архивы. – 1996. – № 4. – С. 15 – 28.
48. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – начала XX в. / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т., 2006. – 385 с.
49. Багалея Д. Генеральная опись Малороссии / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402 – 432.
50. Бойко І. Іваненки на Переяславщині XVIII ст. / І. Бойко // Історико-географічний збірник. – Кн. 4. – К., 1929. – С. 9 – 16.
51. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII ст. / І. Бойко // Історико-географічний збірник. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 11 – 22.
52. Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку / О. Бороденко // Історична пам'ять. – № 27. – 2011. – С. 60 – 68.
53. Бороденко О. Повторна шлюбність овдовілих жінок Гетьманщини другої половини XVIII століття (на матеріалах джерел фіскального та церковного обліку) / О. Бороденко // Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – ч. 2. – С. 21 – 24.
54. Бороденко О. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок в суспільстві Гетьманщини XVIII століття [Електронний ресурс] / О. Бороденко – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1045-olena-borodenko-rozpusta-yak-proyav-deviantnoyi-povedinky-samotnikh-zhinok-v-suspilstvi-hetmanshchyny-xviii-stolittya>.
55. Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) / О. Бороденко // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 55 – 64.

56. Бороденко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття / О. Бороденко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – 25 Т. – С. 245 – 256.
57. Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии / Н. Василенко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 453 – 461.
58. Васина Т. Демографические процессы в Камско-Воткинском заводе в конце XVIII – середине XIX в. / Т. Васина // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 2 (76). – С. 92 – 100.
59. Венечные памяти (знаменные грамоты) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://redbow.ru/venechnye_pamyati_znamennye_gramot.
60. Вишневский А. Воспроизводство населения и общество / А. Вишневский. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 287 с.
61. Власова И. Брак и семья у русских (XII – начало XX века) / И. Власова // Русские. (Народы и культуры). – М.: Наука, 2005. – С. 416 – 432.
62. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Київська старовина. – № 1. – 2011. – С. 13 – 32.
63. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
64. Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Історична пам'ять. – № 1. – 2011. – С. 5 – 24.
65. Волошин Ю. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Демянки Топальської сотні Стародубського полку) / Ю. Волошин // Історична пам'ять. – № 1 – 2. – 2005. – С. 64 – 83.
66. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 39 – 51.

67. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія/ І. Ворончук. – Київ: 2012. – 712 с.
68. Гончаров Ю. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. / Ю. Гончаров. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.
69. Гузенков С. Що таке метричні книги? / С. Гузенков// Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 18. – Запоріжжя, 2007. – С. 11 – 16.
70. Дашкевич Я. Вірменські метричні книги в Україні XVII–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 33 – 40.
71. Демографический понятийный словарь / Под. ред. проф. Л. Л. Рыбаковского. – М.: ЦСП, 2003. – 352 с.
72. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. – Полтава, 2010. – 190 с.
73. Дмитренко В. Родина священиків села Шкурати Пирятинської протопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів другої половини XVIII ст. / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 104 – 108.
74. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2009. – № 1 – 2. – С. 181 – 187.
75. Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Дорошенко. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.
76. Елпатьевский А. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) / А. Елпатьевский // Актовое источниковедение. – М., 1979. – С. 55 – 84.
77. Етнографія України. Навчальний посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.

78. Журавский Д. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д. Журавский. – Киев, 1846. – С. 132 – 144.
79. Загоровский А. Курс семейного права / А. Загоровский. – Одесса: Тип. «Экономическая», 1902. – 460 с.
80. Загоровский А. О разводе по русскому праву / А. Загоровский. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.
81. Замура О. Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці Миргородського полку в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Наукові записки / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1. – С. 428 – 440.
82. Замура О. Поширення захворювань серед сільського населення Переяславського полку в другій половині XVIII ст. / О. Замура // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 46 – 54.
83. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4. – С. 207 – 213.
84. Заруба В. Миргородський полк у структурі територіального та адміністративного устрою «Війська Запорозького [Електронний ресурс] / В. Заруба – Режим доступу: http://www.uaterra.com.ua/developments/history/cossacks/zaruba_myrg_polk.htm.
85. Зворський С. Метричні книги: історія їх ведення та теренах України та зберігання в державних архівах / С. Зворський // Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. – К., 2009. – Т. 1. – С. 7 – 19.
86. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.) / Р. Зидер. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
87. Зміни у суспільному ладі Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://pidruchniki.com/1115121245465/pravo/zmini_suspilnomu_ladi_getmansc_hini_naprikintsi_hvii-hviii.

88. Имелинский К. Сексология и сексопатология: Пер. с польск. / К. Имелинский. – М.: Медицина, 1986. – 424 с.

89. История Миргорода в XVIII – нач. XX века [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://www.mirgorod.com.ua/index.php?module=Pages&func=display&pageid=7>.

90. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

91. Кабузан В. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. / В. Кабузан. – М.: Наука, 1963. – 346 с.

92. Казіміров Д. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. / Д. Казіміров // Сіверщина в історії України. Вип. 4. – Київ – Глухів, 2011. – С. 209 – 213.

93. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. / Д. Казіміров // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 216 – 222.

94. Казіміров Д. Соціальна структура населення та типологія сімей міста Мени Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. / Д. Казіміров // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Вип. 65 / Відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2011. – С. 193 – 206.

95. Каштанов С. Русская дипломатика / С. Каштанов. – М.: Высшая школа, 1988. – 229 с.

96. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа [Электронный ресурс] / О. Кись – Режим доступу: <http://nansysan.narod.ru/index3019.html>.

97. Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку / І. Ковальський // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 132 – 134.

98. Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пещанской сотни Переясловского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) / И. Ковба // Труды ПУАК. – Вып. 12. – Полтава, 1915. – С. 41 – 77.

99. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

100. Кондратюк Ю. С. Законодавча діяльність Синоду щодо регламентації ведення метричних книг у XVIII – на початку XX ст. / Ю. С. Кондратюк // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – 2010. – Випуск 2. – С. 104 – 112.

101. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / Н. Константинович. – Чн. – 1884 г., Т. 4. – 58 с.

102. Кох О. Крестьянский двор и крестьянская семья на Двине в начале XVIII в. / О. Кох // Аграрные отношения и история крестьянства Европейского Севера России (до 1917 года). – Сыктывкар, 1981. – С. 86 – 92.

103. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. [Електронний ресурс] / М. Крикун – Режим доступу: [//http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN_Mykola.htm](http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN_Mykola.htm).

104. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг. как источник для изучения характера несемейного труда в городских хозяйствах: на материалах городов Стародубского полка / Т. Круглова // Проблемы истории СССР. – 1980. – Т. 11. – С. 73 – 89.

105. Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. / В. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 86 – 94.

106. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи / А. Лазаревский. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – Т.1. – 138 с.

107. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 132 – 157.

108. Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела / Ю. Легун. – Вінниця: Власюк, 2005. – 515 с.
109. Легун Ю. Класифікація джерел генеалогічного характеру селянських родин Правобережної України / Ю. Легун // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Число 12. – Част. 1. – С. 249 – 270.
110. Лещенко В. Русская семья (XI–XIX вв.): Монография / В. Лещенко. – Спб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.
111. Ливви Баччи, Массимо Демографическая история Европы / Массимо, Баччи Ливви. – Спб.: «Александрия», 2010. – 304 с.
112. Лобко Н. Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації / Н. Лобко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу". Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Гол. ред. І. Коцан. – Луцьк:РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 232 – 237.
113. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. Лотман. – Спб.: Искусство, 2002. – 496 с.
114. Лучицкий И. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии, вып. XVIII, отд. I. Казачьи владения, золотоношский уезд, вып. 1 / И. Лучицкий. – К.: б.и., 1883. – 30 с.
115. Любарт М. Семья во французском обществе XVIII – начало XX века / М. Любарт. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2005. – 296 с.
116. Мадзюк І. Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією / І. Мадзюк // Студії науково-дослідної кафедри історії України. – Вип. 1. – К., 1929.
117. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – Т. 1. – 399 с.
118. Малий словник історії України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/dict/1078.html>.

119. Маргиналізація [Електронний ресурс] – Режим доступу: [//http://www.slovarnik.ru/html_tsot/m/marginalizaci8.html](http://www.slovarnik.ru/html_tsot/m/marginalizaci8.html).
120. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
121. Маслійчук В. Про «батьківство» та «материнство» на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 21 – 26.
122. Маслійчук В. Шлюби вінчані й невінчані. Як подружній союз став добровільним, громадянським і укладеним по коханню [Електронний ресурс] / В. Маслійчук – Режим доступу: [//http://tyzhden.ua/History/65729](http://tyzhden.ua/History/65729).
123. Махорін Г. Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавництво “Волинь”, 2009. – 96 с.
124. Миненко Н. Брак у русского крестьянского и служилого населения Юго-Западной Сибири в XVIII – первой половине XIX в. / Н. Миненко // Советская этнография. – 1974. – № 4. – С. 37 – 54.
125. Миненко Н. Русская крестьянская семья в Западной Сибири (XVIII – первой половины XIX в.) / Н. Миненко. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1979. – 350 с.
126. Миненко Н. Численность и структура русской крестьянской семьи Юго-Западной Сибири в XVIII в. / Н. Миненко // Вахрушинские чтения. Вып. 2. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1973. – С. 32 – 39.
127. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. – Спб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
128. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. – Спб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
129. Молитовник християнської родини. – Х.: Логос, 1991. – 680 с.

130. Мордвінцев В. Метричні книги [Електронний ресурс] / В. Мордвінцев, В. Томазов // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Metrychni_knygy
131. Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
132. Никишина Н. Семья горнозаводского населения Алтая второй половины XVIII – первой половины XIX в.: Дис. канд. ист. наук: 07.00.02. – Барнаул, 2004. – 191 с.
133. Никольский В. Н. Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного семейного права: Речь, произнесенная на торжественном собрании Демидовского лицея (ноября 10 дня 1857 года) / В. Н. Никольский. – Ярославль: В Губернской типографии, 1857. – 118 с.
134. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С. В. Ничипоренко. – Умань: Видавець «Сочінський», 2011. – 217 с.
135. Новосельский С. Смертность и продолжительность жизни в России / С. Новосельский. – Петроград: тип. М-ва вн. дел, 1916. – 208 с.
136. Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В. Носевич. – Минск: Технология, 2004. – 350 с.
137. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Л. Орленко // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 11 – 24.
138. Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) / Т. О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 170 – 178.
139. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII–XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Пали // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
140. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной

статистики) / А. Перковский // Первый всесоюзный семинар по исторической демографии: тезисы. – Таллин: б. изд., 1974. – С. 50 – 55.

141. Перковский А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій пол. XIX ст. / А. Перковский // Демографічні дослідження: Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 4. – К., 1979. – С. 37 – 46.

142. Перковский А. Українське населення в 60–70-х рр. XVIII ст. / А. Перковский // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 107 – 111.

143. Петренко І. М. Визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя серед українського населення Російської імперії XVIII ст. (до історіографії проблеми) / І. М. Петренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №2. – С. 75 – 81.

144. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст.: Дис. д-ра. іст. наук: 07.00.02. – Київ, 2011. – 453 с.

145. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. / І. Петренко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.

146. Підгорний А. Курс демографічної статистики: Навчальний посібник / А. Підгорний. – Одеса: ОДЕУ, 2008. – 133 с.

147. Посполиті [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://leksika.com.ua/15221001/legal/pospoliti>.

148. Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: «АртЕк», 1995. – 256 с.

149. Приказки та прислів'я про вдівство [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://vislovi.in.ua/prikazki-temi/80-vdivstvo.html>.

150. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.

151. Путро О. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині

XVIII ст. / О. Путро // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143 – 147.

152. Рклицкий М. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года / М. Рклицкий // Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. (год тринадцатый). – Полтава: тип. И.А. Дохмана, 1910. – С. 91 – 216.

153. Розсоха Л. О. Козацька старшина Миргородського полку і предки Миколи Гоголя / Л. О. Розсоха // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 52 – 70.

154. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405 – 427.

155. Саєнко Н. Домогосподарства мешканців Батурина середини XVIII ст.: історико-демографічні аспекти / Н. Саєнко // Сіверянський літопис. – січень – червень 2014. – № 1 – 3 (115 – 117). – С. 120 – 129.

156. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половині XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) / О. Сакало // Краєзнавство. – 2008. – № 1 – 4. – С. 168 – 174.

157. Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття / О. Сакало // Краєзнавство. – 2009. – № 1 – 2. – С. 188 – 195.

158. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1 – 4. – С. 175 – 181.

159. Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1. – С. 407 – 416.

160. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка

Яреськи Миргородського полку) / І. Сердюк // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 48 – 55.

161. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.

162. Ситий І. Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. / І. Ситий. – Чернігів: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка, 2004. – 64 с.

163. Сковчиляс І. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII–XVIII ст.) / І. Сковчиляс // Генеалогічні записки: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 7. – С. 26 – 57.

164. Стеценко С. Демографічна статистика: Підручник / С. Стеценко. – К.: Вища школа, 2005. – 415 с.

165. Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 531 с.

166. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. Сявавко – К.: Радянська школа, 1974. – 151 с.

167. Тарасенко О. З історії перекладу Святого Письма у Чернігівській єпархії в першій половині XIXст.: віршоване Євангеліє протоієрея Матвія Данилевича / О. Тарасенко // Сіверянський літопис : Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – № 4. – С. 54 – 63.

168. Теличенко І. Скорбный лист Малороссийской коллегии / І. Теличенко // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 445 – 458.

169. Ткаченко М. Остер в XVII–XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами) / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. IV. – К., 1925. – С. 151 – 207.

170. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. – Кн. 2 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2018. – 580 с.

171. Українські народні прислів'я та приказки: шлюб, родина і родинні стосунки [Електронний ресурс] – Режим доступу: [//https://uk.wikiquote.org/wiki/](https://uk.wikiquote.org/wiki/).
172. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
173. Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. Федоренко // Труды ПУАК. – Выпуск 12. – Полтава, Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – С. 79 – 227.
174. Фомина О. Имущественно-демографическая характеристика московской купеческой семьи последней трети XVIII века: Дис. канд. ист. наук: 07.00.00, 07.00.02. – Москва, 2003. – 187 с.
175. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса: Пер. с нем. / Э. Фукс. – М.: Республика, 1993. – 511 с.
176. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
177. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы: социал.-демогр. исслед. / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – Ереван: Айастан, 1982. – 271 с.
178. Цатурова М. Русское семейное право XVI–XVIII вв. / М. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.
179. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) / С. Шамрай // Записки Українського наукового товариства в Києві (історичної секції ВУАН): Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – Т. XIX. – С. 88 – 159.
180. Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 335 с.
181. Шингарев А. Вымирающая деревня: Опыт санитарно-экономического исследования двух селений Воронежского уезда. Статистико-социологическое исследование в дореволюционной России / А. Шингарев. – М.: ЛКИ, 2010. – 232 с.

182. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
183. Шлюб та сім'я: поняття, сутність, типологія [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya.
184. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. — М.: АСТ, 2008. — 608 с.
185. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // КС. — 1896. — № 10. — С. 110 — 128.
186. Abbott E. A history of marriage / E. Abbott. — New York: Seven Stories Press, 2011. — 460 p.
187. Abbott M. Family ties: English families, 1540–1920 / M. Abbott. — London: Routledge, 1993. — 195 p.
188. Adair R. Courtship, illegitimacy, and marriage in early modern England / R. Adair. — Manchester: Manchester University Press ND, 1996. — 273 p.
189. Borowski S. Prawdopodobieństwa powiększenia rodziny w mikroregionie Czacz od XVII do XX wieku / S. Borowski // Przeszłość Demograficzna Polski. — 1978. — Tom 10. — S. 135 — 155.
190. Borowski S. Procesy demograficzne w mikroregionie Czacz w latach 1598–1975 / S. Borowski // Przeszłość Demograficzna Polski. — 1977. — Tom 9. — S. 95 — 191.
191. Brodnicka E. Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. (Rekonstrukcja rodzin) / E. Brodnicka // Przeszłość Demograficzna Polski. — 1970. — Tom 3. — S. 179 — 202.
192. Bujak F. Żymiąca: wieś powiatu Limanowskiego — stosunki gospodarcze i społeczne / F. Bujak — Kraków: Drukarni uniwersytetu Jagiellońskiego, 1903. — 152 s.
193. Coontz S. The social origins of private life: a history of American families, 1600 — 1900 / S. Coontz. — New York: Verso, 1988. — 365 p.
194. Coster W. Family and kinship in England, 1450–1800 / W. Coster. — United Kingdom: Longman, 2001. — 155 p.

195. Cott N. *Public vows: a history of marriage and the nation* / N. Cott. – USA: Harvard University Press, 2002. – 297 p.
196. Cressy D. *Birth, marriage, and death: ritual, religion, and the life-cycle in Tudor and Stuart England* / D. Cressy. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 641 p.
197. Czap P. *The perennial multiple family household, Mishino, Russia, 1782–1858* / P. Czap // *Journal of Family History*, V. 7. – 1982. – P. 5 – 26.
198. Daszkiewicz-Ordyłowska D. *Rodzina w parafii toszeckiej w latach 1789–1877* / D. Daszkiewicz-Ordyłowska // *Śląskie Studia Demograficzne*. – Tom 5. *Rodzina*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 78 – 79.
199. Daszkiewicz-Ordyłowska D. *Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789–1877* / D. Daszkiewicz-Ordyłowska // *Śląskie Studia Demograficzne*. – Tom 2. *Śluby*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 47 – 68.
200. Dupâquier J. *Structure of household and family in Corsica, 1769–71* / J. Dupâquier, L. Jadin // *Household and Family in Past Times*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 283 – 298.
201. Ehmer J. *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000* / J. Ehmer. – München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004. – 168 s.
202. *English population history from family reconstitution, 1580–1837* / E. Wrigley, R. Schofield, J. Oeppen, R. Davies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 657 p.
203. Fertig G. *Familienrekonstitutionsmethode und analyse sozialer Ungleichheit: Ein oberrheinisches Beispiel* / G. Fertig // *Matheus M. Landesgeschichte und historische demographie* / M. Matheus, G. Rödel. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. – S. 81 – 90.
204. Flandrin J.-L. *Families in former times: kinship, household, and sexuality* / J.-L. Flandrin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 265 p.
205. Gerlich H. *Narodziny, zaślubiny, śmierć. Zwyczaje i obrzędy w katowickich rodzinach górniczych* / H. Gerlich. – Katowice: Wydaw. Śląski Instytut Naukowy, 1984. – 128 s.

206. Górna K. Rodzina w parafii krapkowickiej w XVIII wieku, [w:] / K. Górna // XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, t. 3, cz. 1, Przełomy w historii. – Toruń, 2001. – S. 323.
207. Górny M. Czas chrztu dzieci chłopskich w parafii Szaradowo w drugiej połowie XVIII wieku / M. Górny // Studia Gnesnensia. – 1984/1985. – Tom 8. – S. 253 – 259.
208. Górny M. Zawarcie małżeństwa na wsi pałuckiej w XVIII wieku: parafia szaradowska / M. Górny // Genealogia. – 1996. – Tom 7. – S. 69 – 96.
209. Greven Ph. The average size of families and households in the Province of Massachusetts in 1764 and in the United States in 1790: an overview / Ph. Greven // Household and Family in Past Times. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 545 – 560.
210. Hammel E. Comparing household structures over time and between cultures / E. Hammel, P. Laslett // Comparative Studies in Society and History, V. 16. – 1974. – P. 73 – 109.
211. Holzer J. Demografia / J. Holzer. – Warszawa: Wydawnictwo PWE, 2003. – 364 s.
212. Houlbrooke R. Death, religion, and the family in England, 1480–1750 / R. Houlbrooke. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 435 p.
213. Kaiser D. The seasonality of family life in Early Modern Russia / D. Kaiser // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte, 46 (1992). – P. 21 – 50.
214. Kaser K. Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur / K. Kaser. – Wien; Köln; Weimar; Böhlau, 1995. – 522 s.
215. Kędelski M. Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku / M. Kędelski. – Poznań: Akademia ekonomiczna w Poznaniu, 1992. – 154 s.
216. Kochanowicz J. The peasant family as an economic unit in the Polish feudal economy of the eighteenth century / J. Kochanowicz // Family forms in historic Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 153 – 166.

217. Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku / M. Kopczyński. – Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998. – 207 s.
218. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kukło. – Warszawa: Wydawn. DiG, 2009. – 521 s.
219. Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej / C. Kukło. – Białystok: Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. – 267 s.
220. Kukło C. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne społeczne i gospodarcze / C. Kukło. – Warszawa: Wydawn. DiG, 2008. – 572 s.
221. Kukło C. Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie / C. Kukło. – Białystok: Dział Wydawn. Filii Uniwersytetu Warszawskiego, 1991. – 262 s.
222. Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej / W. Kula. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1963. – 786 s.
223. Kurowska H. Gubin i jego mieszkańcy: studium demograficzne XVII–XIX w. / H. Kurowska. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2010. – 293 s.
224. Kwaśny Z. Rodzina chłopska na Śląsku w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku [w:] / Z. Kwaśny // Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. 2. Przemiany społeczne a model rodziny, Toruń. – 1995. – S. 23 – 32.
225. Landry A. La révolution démographique, études et essais sur les problèmes de la population / A. Landry. – Paris: Sirey, 1934. – 227 p.
226. Laslett P. Family life and illicit love in earlier generations: essays in historical sociology / P. Laslett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 270 p.
227. Laslett P. Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city. A tabular analysis of the listing of the Serbian sector of Belgrade in 1733–40 / P. Laslett, M. Clarke // Household and Family in Past Times. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 375 – 400.

228. Laslett P. Mean household size in England since the sixteenth century / P. Laslett // *Household and Family in Past Times*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 125 – 158.
229. Macfarlane A. *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction, 1300–1840* / A. Macfarlane. – New York: Basil Blackwell, 1986. – 380 p.
230. Michalewicz J. *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych* / J. Michalewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1979. – 325 s.
231. Mitterauer M. Russian and central European family structures: a comparative view / M. Mitterauer, A. Kagan // *Journal of Family History*, V. 7 (1982). – P. 103 – 131.
232. Outhwaite B. *Clandestine marriage in England, 1500–1850* / B. Outhwaite. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 196 p.
233. Paulewicz M. Dobór imion i rodziców chrzestnych w Chęcinach w latach 1726–1810. Zagadnienia demograficzne / M. Paulewicz // *Katecheta*. – 1974. – Tom 18. – S. 11 – 19.
234. Pfister C. *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1500–1800* / C. Pfister. – München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007. – 152 s.
235. Piasecki E. O sezonowości urodzeń / E. Piasecki // *Materiały i Prace Antropologiczne*. – 1978. – Tom 95. – S. 155 – 169.
236. Piasecki E. Wiek nowożeńców urodzonych w latach 1751–1920 w parafii Bejsce, powiat Kazimierza Wielka, woj. Kieleckie / E. Piasecki // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 1975. – Tom 8. – S. 69 – 80.
237. Probert R. *Marriage law and practice in the long eighteenth century: a reassessment* / R. Probert. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 358 p.
238. Ransel D. *The Family in Imperial Russia: new lines of historical research* / D. Ransel. – Urbana: University of Illinois Press, 1978. – 342 p.
239. Roulston C. *Narrating marriage in eighteenth-century England and France* / C. Roulston. – London: Ashgate Publishing, 2010. – 240 p.
240. Schlumbohm J. *Lebensläufe, Familien, Höfe, Band 110* / J. Schlumbohm. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994. – 690 s.

241. Spychała J. Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 [w:] / J. Spychała // *Śląskie Studia Demograficzne*. – Tom 5. Rodzina. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 7 – 73.

242. Spychała J. Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 / J. Spychała // *Śląskie Studia Demograficzne*. – Tom 2. Śluby. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 7 – 45.

243. Spychała J. Urodzenia w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 / J. Spychała // *Śląskie Studia Demograficzne*. – Tom 1. Urodzenia. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 7 – 22.

244. Stone L. *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800* / L. Stone. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1977. – 800 p.

245. Surdacki M. *Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto – społeczeństwo – życie codzienne* / M. Surdacki. – Lublin: Wydawn. Towarzystwo Naukowe KUL, 2007. – 672 s.

246. Todorova M. *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* / M. Todorova. – Budapest – New York: Central European University Press, 2006. – 249 p.

247. Wall R. *Mean household size in England from printed sources* / R. Wall // *Household and Family in Past Times*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1972. – P. 159 – 204.

248. Wiślicz T. *Upodobanie. Małżeństwa i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia* / T. Wiślicz. – Wrocław: Chronicon, 2012. – 278 s.

249. Wójtowicz R. *Z badań nad rozwojem demograficznym parafii Siołkowice w latach 1766–1799* / R. Wójtowicz // *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. – 1991. – Tom 46. – S. 407 – 414.

250. Worobec C. *Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emansipation Period* / C. Worobec. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – 257 p.

251. Żmijewska M. *Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku w świetle ksiąg metrykalnych. Studium demograficzno-społeczne* /

M. Żmijewska. – Katowice: Uniwersytet Śląski wydział nauk społecznych instytut historii, 2007. – 282 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиці

Додаток А.1

Розподіл населення за великими віковими групами*

Містечка									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	Ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
	4660	2332	2328	4214	2113	2101	248	127	121
Села									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	Ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
	3578	1790	1788	3427	1723	1704	205	103	102

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.2

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах*

Вікова група	Співвідношення статей							
	Містечка Миргородського полку	Села Миргородського полку	Переяслав	Ніжин	Стародуб	Слободи Стародубського полку	Села Стародубського полку	Типова таблиця
0 – 4	100,2	100,8	96,6	105,4	86,5	82,7	102,7	102,3
5 – 9	100,1	101,5	97,7	112,1	84,1	107,1	112,1	102,4
10 – 14	100,5	98	78,6	106,7	110,9	100,2	122	102,8
15 – 19	100,5	105,1	130,2	96	96,2	109,2	140,7	103,3
20 – 24	104	103,4	98,8	90,4	102,3	94,8	100	103,9
25 – 29	99,1	96,8	79	77,3	83,2	89,2	92,8	104,7
30 – 34	98,6	97,7	56,8	99,6	85,9	116,3	100,4	105,6
35 – 39	103,1	101,6	87,9	123,7	87,5	116,6	142,3	106,2
40 – 44	98,3	98,5	128,8	107,8	104,1	104,9	107,1	105,8
45 – 49	106	109,5	123,5	142,9	88,1	112,2	134,1	104,0
50 – 54	101	93,1	127,2	136	88,3	87,8	112,1	101,1
55 – 59	100,8	103	84,2	200	83,8	114,7	158,8	97,2
60 – 64	101	94,9	106	95,6	69,9	113,4	82	92,9
65 – 69	95	89,1	70	135,7	66,7	205	227,2	88,5
> 70	81,8	66,6	56,5	104,9	71,4	217,2	100	78,8

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Вікова структура населення Гетьманщини за «поділом Сундберга»*

Населені пункти	Вікові групи населення		
	Діти (0 – 14 років)	«Батьки» (15 – 49 років)	Прабатьки (50 і старше)
Містечка Миргородського полку	51 %	34,6 %	14,4 %
Села Миргородського полку	49,6 %	36,5 %	13,9 %
Переяслав	31,5 %	58,6 %	9,9 %
Ніжин	34,1 %	55,6 %	10,3 %
Стародуб	31,3 %	55,1 %	13,6 %
Села Стародубського полку	41,9 %	46,7 %	11,4 %

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.4

Склад домогосподарств у містечках Миргородського полку*

Індивіди	Число	%
Глави сімей	1508	21,5
Дружини глав домогосподарств	1496	21,3
Діти глав сімей	3291	47
Родичі	524	7,5
Слуги	186	2,7
Всього	7005	100

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Склад домогосподарств у селах Миргородського полку*

Індивіди	Число	%
Глави сімей	1126	22
Дружини глав домогосподарств	1112	21,6
Діти глав сімей	2425	47,2
Родичі	318	6,2
Слуги	159	3
Всього	5140	100

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.6

**Кількість поколінь у міських родинх Миргородського полку
(за даними Румянцевського опису)***

Роки	Покоління								Разом	
	1		2		3		4			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1765	-	-	142	51,2	135	48,8	-	-	277	100
1766	-	-	139	51,3	132	48,7	-	-	271	100
1767	5	1,9	136	50,4	129	47,7	-	-	270	100
1768	7	2,6	131	48,1	134	49,3	-	-	272	100
1769	11	4	130	46,6	138	49,4	-	-	279	100

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Кількість поколінь у сільських родинх Миргородського полку
(за даними Румянцевського опису)***

Роки	Покоління								Разом	
	1		2		3		4			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1765	-	-	89	52	82	48	-	-	171	100
1766	-	-	92	53,5	80	46,5	-	-	172	100
1767	-	-	94	56	74	44	-	-	168	100
1768	3	1,8	96	56,4	71	41,8	-	-	170	100
1769	5	3	99	59,3	63	37,7	-	-	167	100

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Шлюбний стан міського населення Миргородського полку*

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15-19	328	14	13	0,6	-	-	-	-	294	13,2	45	2	-	-	-	-
20-24	20	0,8	210	9	4	0,2	-	-	13	0,6	212	9,6			-	-
25-29	24	1	202	8,6	-	-	-	-	11	0,5	219	9,9	-	-	-	-
30-34	2	0,09	213	9,1	-	-	1	0,04	3	0,1	215	9,7	-	-	3	0,1
35-39	-	-	227	9,7	-	-	1	0,04	-	-	202	9,1	-	-	-	-
40-44	-	-	222	9,5	16	0,7	-	-	-	-	217	9,8	21	0,9	-	-
45-49	-	-	201	8,6	10	0,4	2	0,08	-	-	180	8,1	9	0,4	-	-
50-54	-	-	203	8,7	80	3,4	-	-	-	-	201	9	59	2,7	-	-
55-59	-	-	187	8	48	2	-	-	-	-	207	9,3	6	0,3	-	-
60-64	-	-	31	1,4	63	3	-	-	-	-	14	0,6	65	3	-	-
65-69	-	-	5	0,2	15	0,6	-	-	-	-	4	0,16	13	0,6	-	-
> 70	-	-	3	0,1	6	0,3	-	-	-	-	1	0,04	8	0,4	-	-
Усього	374	15,9	1717	73,5	242	10,6	4	0,16	321	14,4	1717	77,3	181	8,3	3	0,1

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Шлюбний стан сільського населення Миргородського полку*

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдвці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15-19	231	13,7	34	2	-	-	-	-	202	12,1	51	3	-	-	-	-
20-24	45	2,7	197	11,7	1	0,05	-	-	32	2	201	12	1	0,05	-	-
25-29	2	0,1	181	10,7	-	-	-	-	3	0,1	186	11,1	-	-	-	-
30-34	1	0,05	173	10,3	-	-	-	-	1	0,05	174	10,4	3	0,1	1	0,05
35-39	-	-	182	10,8	-	-	1	0,05	-	-	179	10,7	-	-	-	-
40-44	-	-	165	9,8	4	0,2	-	-	-	-	166	10	6	0,4	-	-
45-49	-	-	138	8,2	9	0,5	1	0,05	-	-	130	7,8	8	0,5	-	-
50-54	-	-	120	7,1	11	0,65	-	-	-	-	118	7	17	1	-	-
55-59	-	-	86	5,1	25	1,5	-	-	-	-	79	4,7	26	1,6	-	-
60-64	-	-	15	0,9	31	2	-	-	-	-	11	0,7	38	2,3	-	-
65-69	-	-	12	0,7	15	0,9	-	-	-	-	8	0,5	26	1,6	-	-
> 70	-	-	4	0,2	4	0,2	-	-	-	-	4	0,2	3	0,1	-	-
Усього	279	16,5	1307	77,5	100	6	2	0,1	238	14,2	1307	78,1	128	7,7	1	0,05

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.10

Число осіб, які не взяли шлюб у містечках Миргородського полку*

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	328	341	294	339
20-24	20	234	13	225
25-29	24	226	11	230
30-34	2	215	3	218
35-39	-	227	-	202
40-44	-	238	-	238
45-49	-	211	-	189
50-54	-	283	-	260
55-59	-	235	-	213
60-64	-	94	-	79
65-69	-	20	-	17
> 70	-	9	-	9

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.11

Число осіб, які не взяли шлюб у селах Миргородського полку*

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	231	265	202	253
20-24	45	243	32	234
25-29	2	183	3	189
30-34	1	174	1	178
35-39	-	182	-	179
40-44	-	169	-	172
45-49	-	147	-	138
50-54	-	131	-	135
55-59	-	111	-	105
60-64	-	46	-	49
65-69	-	27	-	34
> 70	-	8	-	7

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Частка осіб, які залишилися поза шлюбом у містечках
Миргородського полку***

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C ₁₅₋₁₉	0,961	0,867
C ₂₀₋₂₄	0,085	0,057
C ₂₅₋₂₉	0,106	0,047
C ₃₀₋₃₄	0,009	0,013
C ₃₅₋₃₉	-	-
C ₄₀₋₄₄	-	-
C ₄₅₋₄₉	-	-
C ₅₀	0	0

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.13

**Частка осіб, які залишилися поза шлюбом
у селах Миргородського полку***

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C ₁₅₋₁₉	0,871	0,798
C ₂₀₋₂₄	0,185	0,136
C ₂₅₋₂₉	0,010	0,015
C ₃₀₋₃₄	0,005	0,005
C ₃₅₋₃₉	-	-
C ₄₀₋₄₄	-	-
C ₄₅₋₄₉	-	-
C ₅₀	0	0

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.14

Вікова різниця між подружжям у містечках Миргородського полку*

Різниця	Кількість випадків	%
0-4	594	34,6
5-9	567	33
10-14	331	19,3
15-19	214	12,5
> 20	-	-
Старші дружини	11	0,6

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.15

Вікова різниця між подружжям у селах Миргородського полку*

Різниця	Кількість випадків	%
0-4	450	34,4
5-9	434	33,2
10-14	359	27,5
15-19	58	4,4
> 20	-	-
Старші дружини	6	0,5

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Перші та повторні шлюби в містечках (містах)
Миргородського полку впродовж 1741 – 1782 рр.***

Роки укладання шлюбів	Перші шлюби	Напівдругі шлюби	Другі шлюби	Напівтреті шлюби	Треті шлюби	Загальна кількість укладених шлюбів
1741 – 1749	68	8	14	4	-	94
1750 – 1759	666	33	105	14	13	831
1760 – 1769	157	20	42	10	2	231
1770 – 1779	508	66	21	11	4	610
1780 – 1782	764	98	157	16	7	1042
Разом	2163	225	339	55	26	2808

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Перші та повторні шлюби у селах Миргородського полку
другої половини XVIII ст.***

Рік укладання шлюбу	Перші шлюби	Напівдругі шлюби	Другі шлюби	Напівтреті шлюби	Треті шлюби	Загальна кількість укладених шлюбів
1752	319	42	64	25	1	451
1753	248	56	43	24	1	372
1779	312	39	46	21	1	419
1780	327	44	52	22	1	446
1781	201	58	49	17	2	327
1782	134	29	31	23	1	218
Разом	1541	268	285	132	7	2233

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.18

**Удівці та вдови у містечках (містах)
Миргородського полку в 1741 – 1782 рр.***

Рік	Кількість вдівців	Кількість вдов	Загальна кількість
1741 – 1749	25	19	44
1750 – 1759	162	128	290
1760 – 1769	70	55	125
1770 – 1779	109	94	203
1780 – 1782	183	170	353
Разом	549	466	1015

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Удівці та вдови у селах
Миргородського полку другої половини XVIII ст.***

Рік	Кількість вдовців	Кількість вдов	Загальна кількість
1752	114	87	201
1753	103	74	177
1779	105	78	183
1780	109	69	178
1781	101	76	177
1782	113	83	196
Разом	645	467	1112

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.20

Тривалість шлюбів у Миргородському полку 1765 – 1769 рр.*

Роки	Містечка		Села	
	Число	%	Число	%
1 – 4	37	3,7	49	4,9
5 – 9	225	22,5	227	22,7
10 – 14	228	22,8	242	24,2
15 – 19	254	25,4	263	26,3
20 – 24	173	17,3	145	14,5
25 – 29	34	3,4	31	3,1
30 – 34	24	2,4	19	1,9
35 – 39	18	1,8	14	1,4
> 40	7	0,7	10	1

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Варварівська	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Стефанівська	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Вознесенська	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Церква	Вишняки		Гаркушинці		Довгалівка		Єньки		Єрки		Зайчинці		Зубівка	
	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О
Христороздественська	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївська	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Успенська	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Преображенська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-
Воздвиженська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Троїцька	98	105	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-
Попівська	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Трьохсвятительська	2	-	-	-	6	8	77	75	-	-	-	-	-	-
Михайлівська	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	108	109	107	107
Покровська	-	-	-	-	89	89	4	2	-	-	1	-	-	-
Георгіївська	-	-	-	-	-	-	2	-	106	104	-	-	-	-
Варварівська	-	-	98	98	-	-	1	1	1	2	-	-	-	-
Стефанівська	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Вознесенська	-	-	-	-	-	-	3	4	1	-	-	-	-	-
Церква	Зуївці		Кибинці		Петрівці		Попівка		Решетилівка		Хомуць			
	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О	В/з	О
Христороздественська	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївська	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Успенська	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Преображенська	-	-	-	-	34	34	59	59	-	-	-	-	-	-
Воздвиженська	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Троїцька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	124	125	-	-
Попівська	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Трьохсвятительська	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Михайлівська	101	101	105	105	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-
Покровська	-	-	-	-	-	-	-	-	151	151	71	67	-	-
Георгіївська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Варварівська	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Стефанівська	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Вознесенська	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-

Примітка. *Таблицю укладено автором самотійно.

**Сезонність шлюбів у містечках (містах) і селах
Миргородського полку у XVIII ст.***

Місяць	Містечка (міста)		Села	
	Кількість укладених шлюбів	%	Кількість укладених шлюбів	%
Січень	1004	35,8	738	33
Лютий	259	9,2	156	7
Березень	15	0,5	7	0,3
Квітень	521	18,5	490	22
Травень	363	13	270	12,1
Червень	55	2	67	3
Липень	113	4	78	3,5
Серпень	9	0,3	25	1,1
Вересень	103	3,7	29	1,3
Жовтень	234	8,3	103	4,6
Листопад	132	4,7	270	12,1
Грудень	-	-	-	-
Всього	2808	100	2233	100

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

**Новонароджені діти у містечках (містах)
Миргородського полку в 1741 – 1782 рр.***

Роки народження немовлят	Число шлюбних дітей	Число позашлюбних дітей	Загальне число дітей
1741 – 1749	202	2	204
1750 – 1759	2711	7	2718
1760 – 1769	2246	4	2250
1770 – 1779	2378	3	2381
1780 – 1782	969	2	971
Разом	8506	18	8524

Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток А.25

**Новонароджені діти у селах
Миргородського полку в другій половині XVIII ст.***

Роки народження немовлят	Число шлюбних дітей	Число позашлюбних дітей	Загальне число дітей
1752	1591	2	1593
1753	1442	3	1445
1779	1405	2	1407
1780	1598	1	1599
1781	1146	1	1147
1782	1105	2	1107
Разом	8287	11	8298

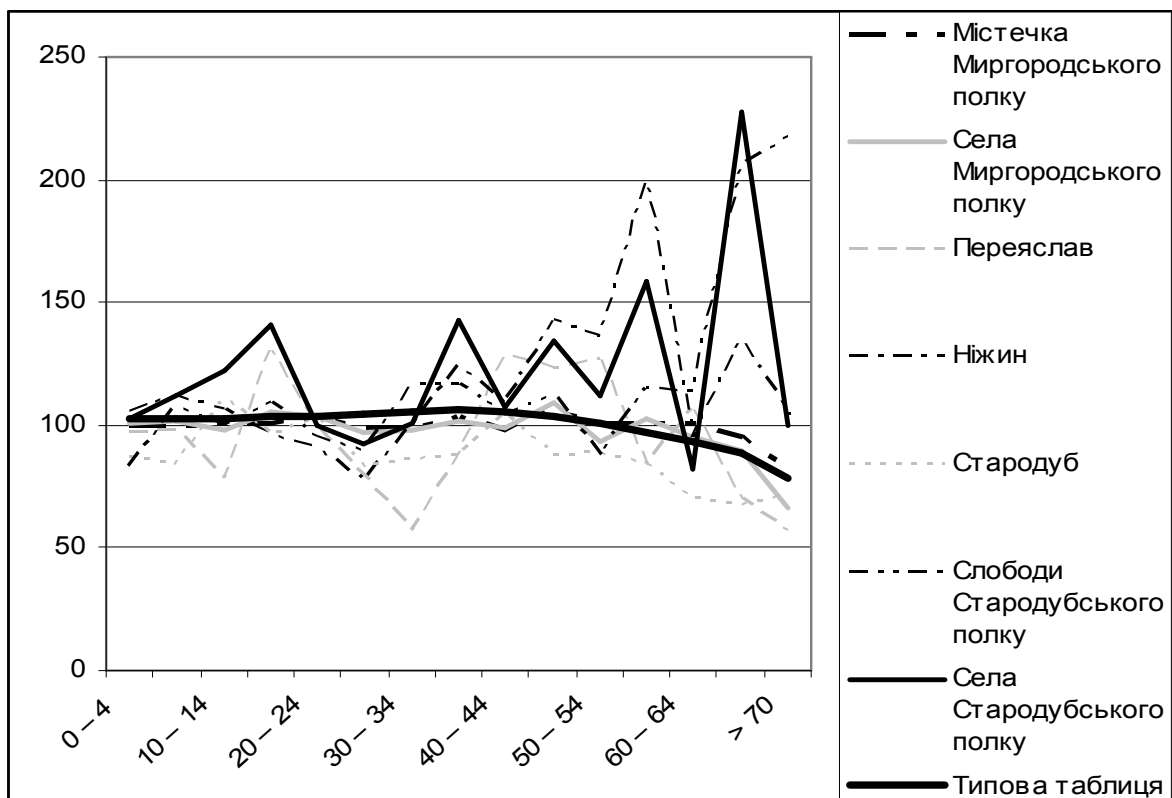
Примітка. *Таблицю укладено автором самостійно.

Додаток Б

Малюнки

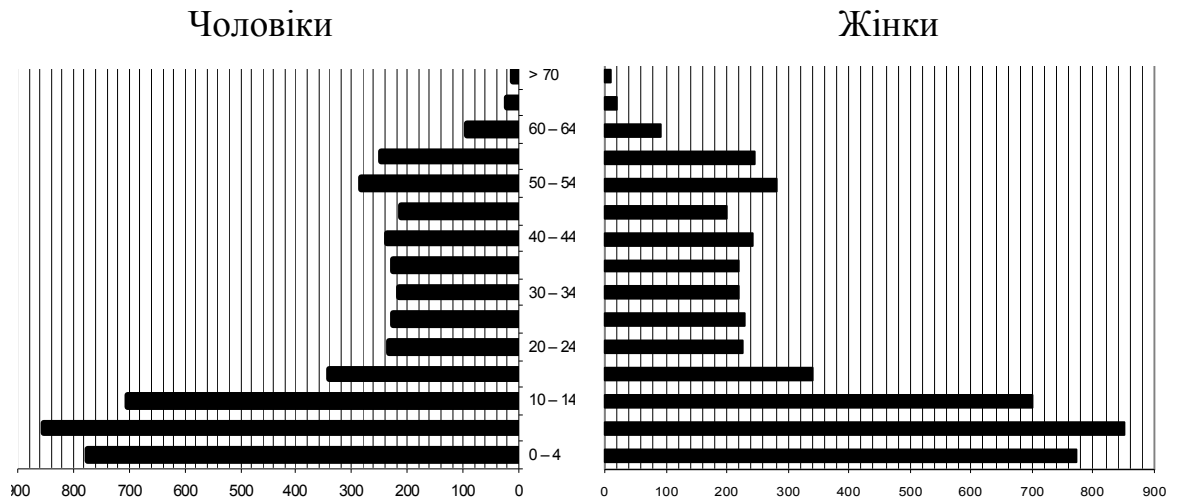
Додаток Б.1

Показники статевого співвідношення населення різного віку*

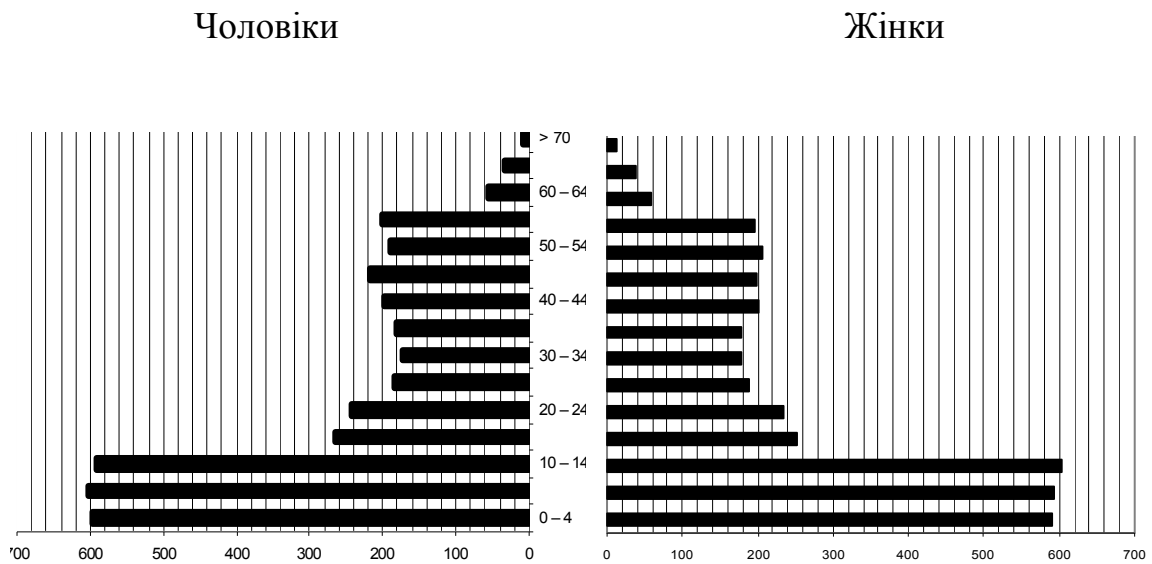

Примітка. *Графік побудовано автором самостійно.

Статеві-вікова піраміда населення містечок Миргородського полку*

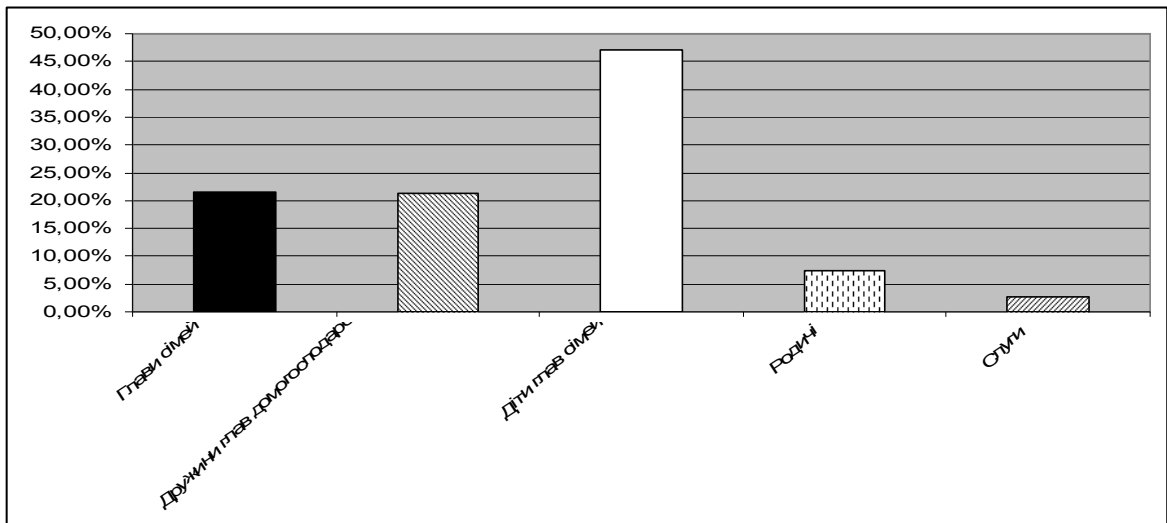

Статеві-вікова піраміда населення сіл Миргородського полку*

Примітка. *Статеві-вікові піраміди населення Миргородського полку побудовані автором самостійно.

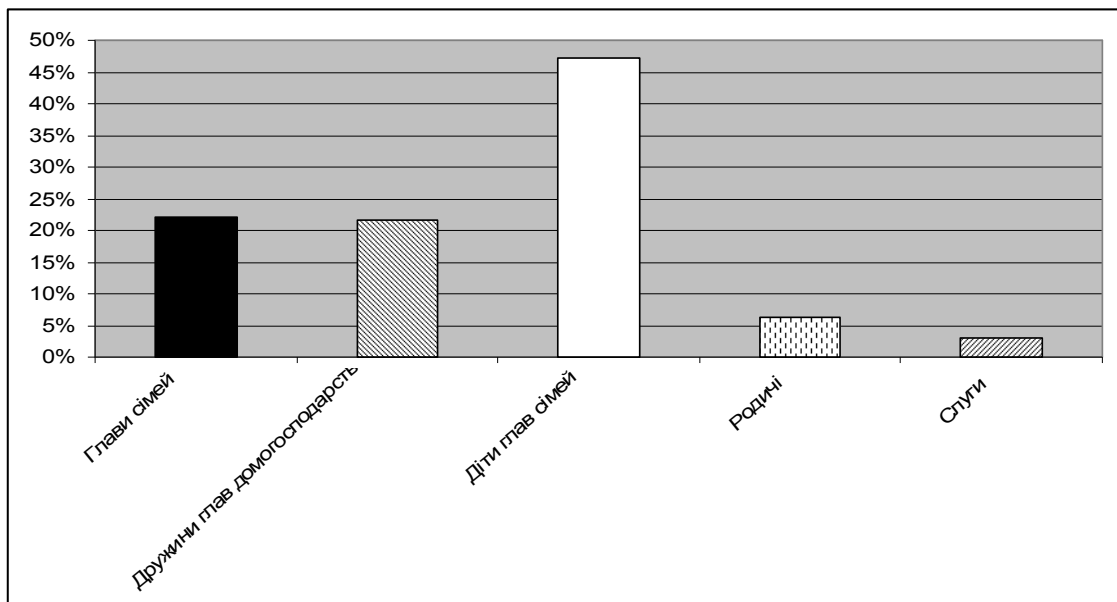
Жителі домогосподарств у містечках Миргородського полку*

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

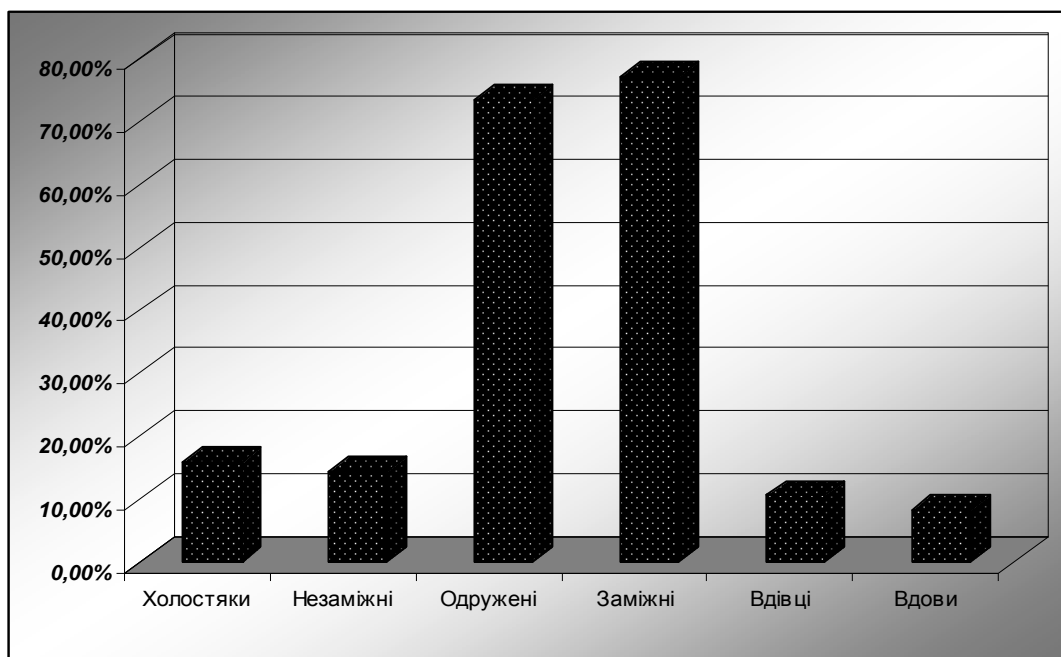
Додаток Б.4

Жителі домогосподарств у селах Миргородського полку*

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

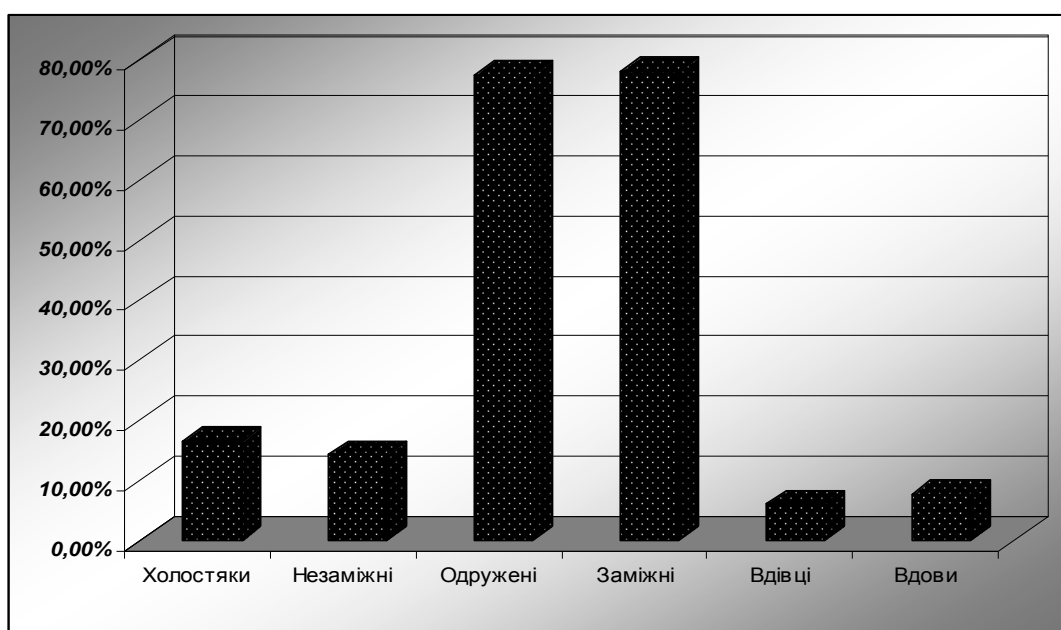
**Співвідношення шлюбних статусів у містечках
Миргородського полку***

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

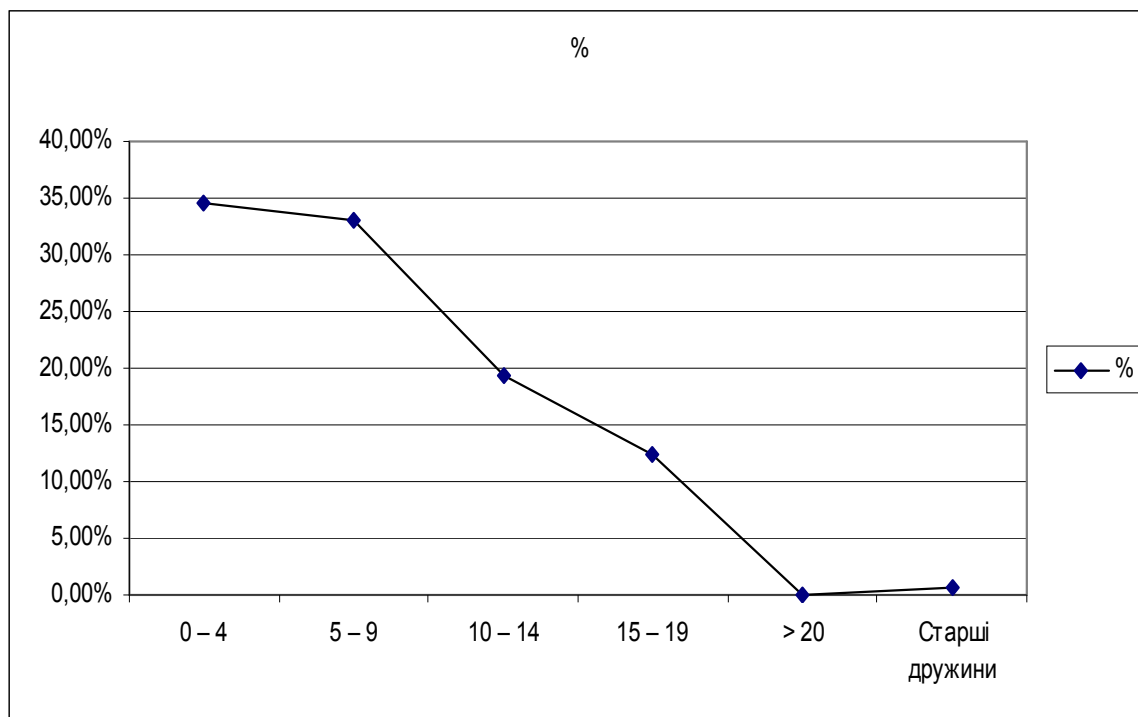
Додаток Б.6

**Співвідношення шлюбних статусів у селах
Миргородського полку***

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

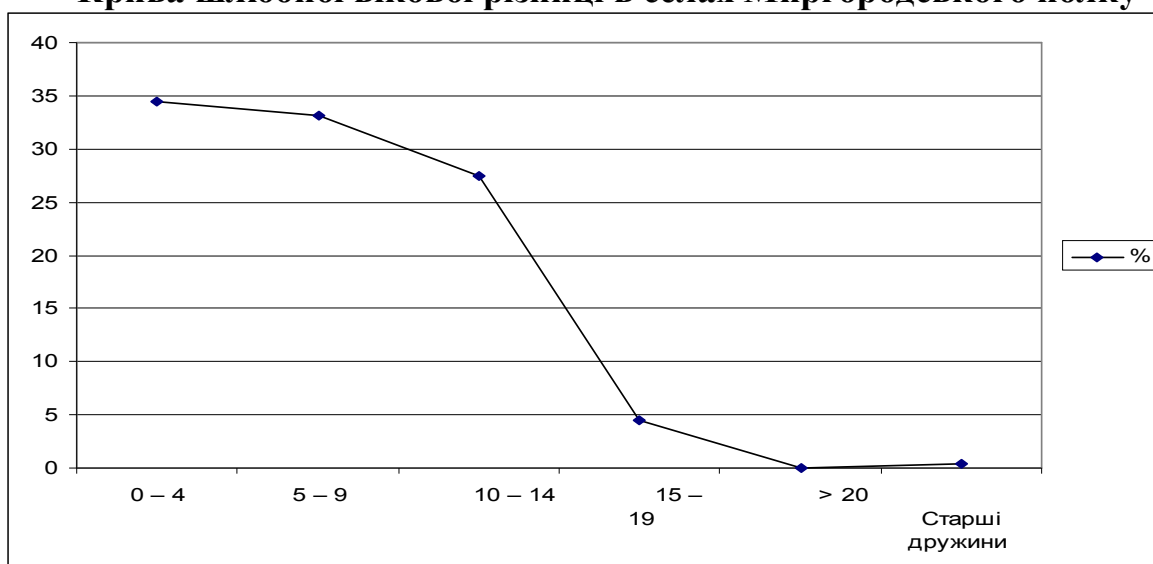
Крива шлюбної вікової різниці в містечках Миргородського полку*

Примітка. *Графік побудовано автором самостійно.

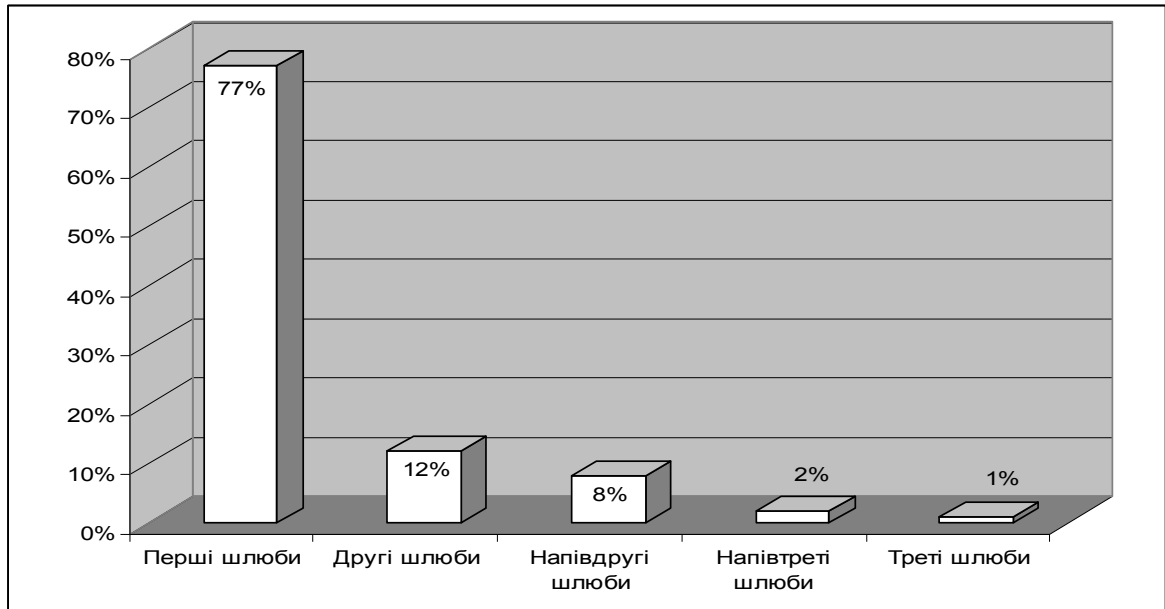
Додаток Б.8

Крива шлюбної вікової різниці в селах Миргородського полку*

Примітка. *Графік побудовано автором самостійно.

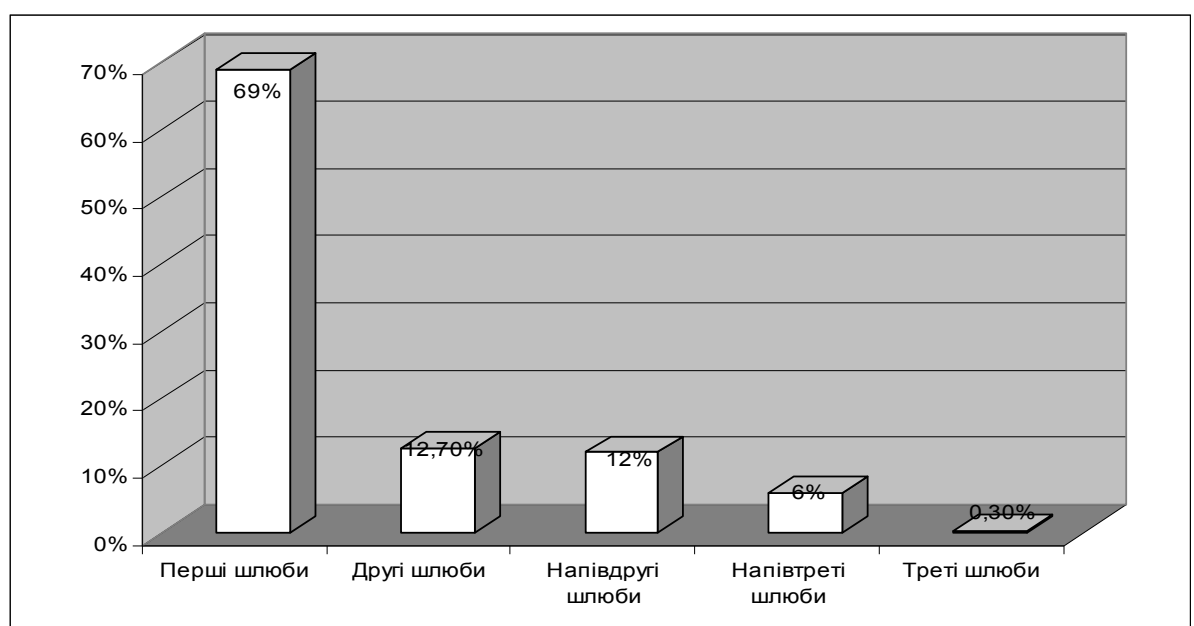
**Перші та повторні шлюби в містечках (містах)
Миргородського полку впродовж 1741 – 1782 рр.**

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

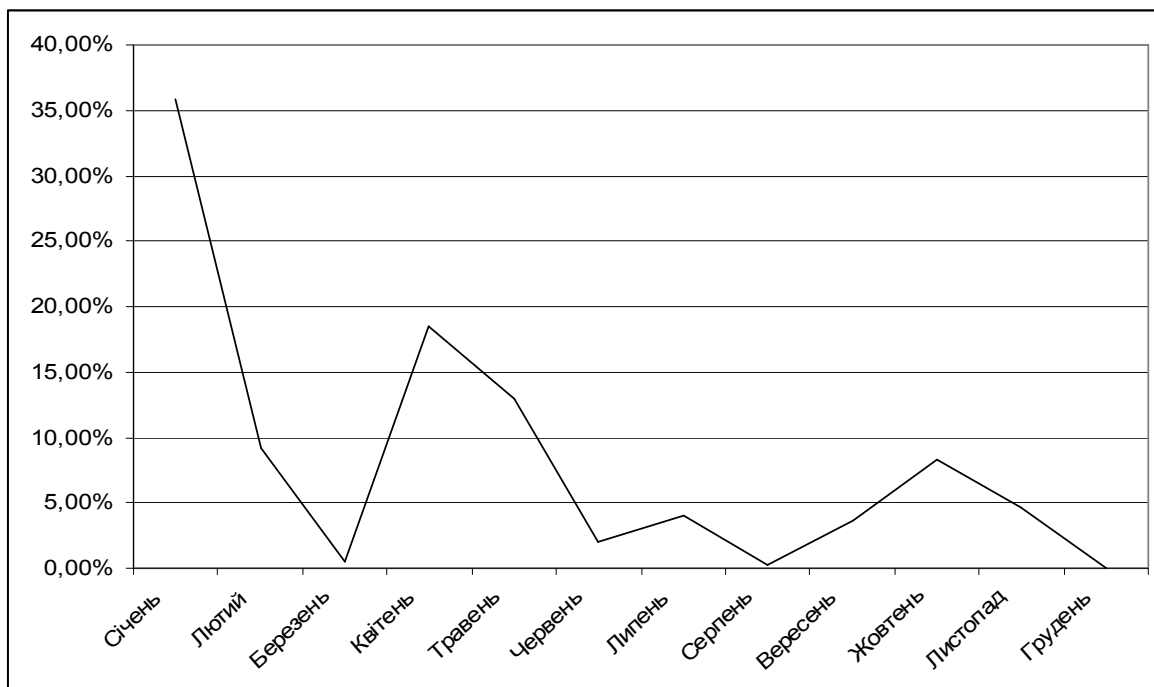
Додаток Б.10

**Перші та повторні шлюби у селах Миргородського полку
другої половини XVIII ст.**

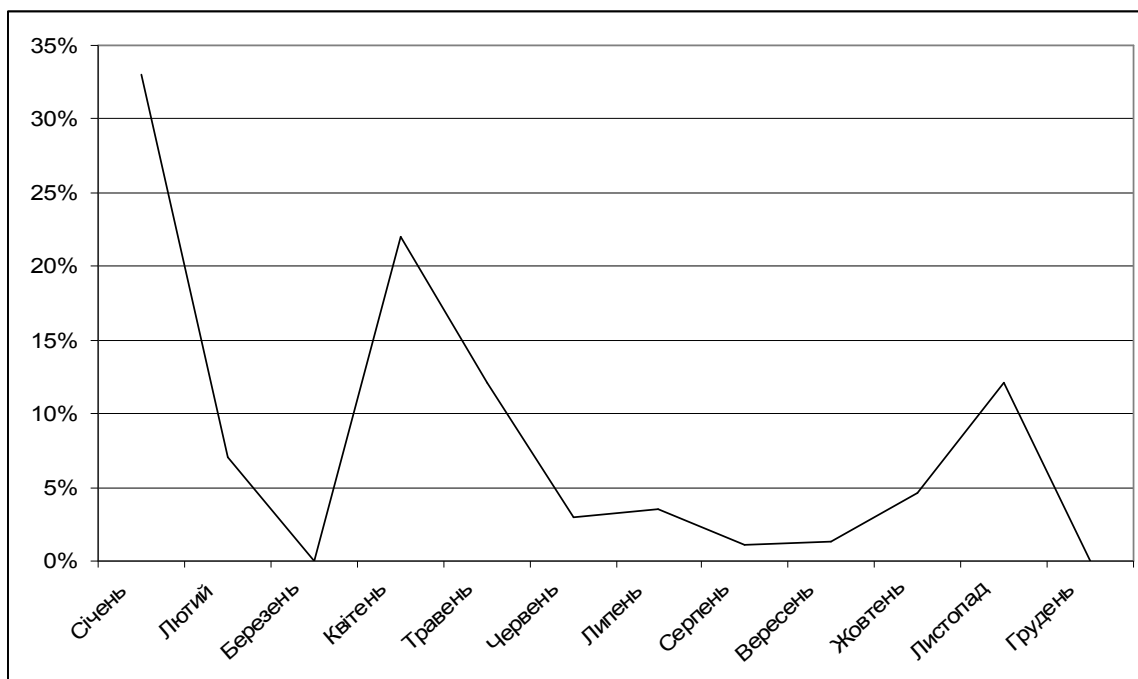

Примітка. *Малюнок побудовано автором самостійно.

**Графік сезонності укладання шлюбів у містечках (містах)
Миргородського полку впродовж 1741 – 1782 рр.***

**Графік сезонності укладання шлюбів у селах
Миргородського полку впродовж 1741 – 1782 рр.***

Примітка. *Графіки побудовано автором самостійно.